

**Sutlej-Journal of Literature,
Sciences and Development Studies
(Multidisciplinary Research Journal)**

Volume – II No. 11 2016

Government College Ropar, Punjab, India

Disclaimer

Views expressed in this journal are those of the contributors and are not of the publishers/editors.

ISSN: 2455-0760

Copyright: Sutlej

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the patron

Research papers and articles for publication may be sent in duplicate along with postal stamps and self addressed envelope to the Chief Editor of the journal “Sutlej”. The word limit for research papers and articles is approximately 3000 words. An abstract of 150-200 words must be sent with research papers and articles. A softcopy must be E-mailed to the Chief Editor at santsurinderpal@gmail.com

Postal address:

The Chief Editor, SUTLEJ, Govt. college Ropar, Rupnagar, 140001, Punjab, India

Published by:

The Principal,
Government College Ropar,
Punjab, India. 140001
01881-222263

Printed by:

Unistar Books Pvt. Ltd.
301, Industrial Area, Phase-9,
S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh (India)
Email: unistarbooks@gmail.com
Website: www.unistarbooks.com
Ph. +91-172-4608699, 4608799, 4027552

EXPERT ADVISORS PANEL

1. Dr. Baldev Singh
Former Chief Coordinator (Examination),
Dean, Head & Professor, Department of Economics,
Punjabi University, Patiala
2. Dr. Gurmel Singh Mudahar, Professor,
Department of Physics,
Punjabi University, Patiala
3. Dr. Gurnam Singh Professor & Head
Deptt. of Gurmat Sangeet,
Punjabi University, Patiala
4. Dr. Jaspal Kaur Kaang, Chairperson,
Guru Nanak Sikh Studies,
Panjab University, Chandigarh
5. Dr. Daisy Walia, Chairperson
Department of Dance,
Punjabi University, Patiala
6. Dr. Jasbir Kaur, Professor & Head
Deptt. of Development of Punjabi Languages
Punjabi University, Patiala
7. Dr. Kesar Singh Bhangoo,
Professor of Economics,
Centre for Research in Economic Change,
Department of Economics,
Punjabi University, Patiala
8. Dr. Anita Gill,
Professor of Economics,
Department of Distance Education,
Punjabi University, Patiala
9. Dr. Lakhwinder Singh Kang,
Associate Professor,
Head-Department of Commerce,
GNDU, Amritsar
10. Dr. Akshaya Kumar, Professor
Deptt. of English & Cultural Studies,
Panjab University, Chandigarh.

PATRON

Dr. Sneh Lata Badhwar, Principal
Government College, Ropar

CHIEF EDITOR

Dr. Sant Surinderpal Singh,
Deptt. of Economics
Government College, Ropar

EDITORIAL BOARD

1. Dr. Jasbir Kaur
2. Mr. B.S. Satyal
3. Mr. Inderjit Singh
4. Dr. Jagjit Singh
5. Dr. Rupinder Kaur
6. Dr. Harjas Kaur
7. Dr. Nirmal Singh Brar
8. Dr. Dalvinder Singh
9. Dr. Jatinder Kumar

MESSAGE

It gives me immense pleasure to present to the readers, the second issue of Suttlej, the research journal of our renowned institute which has a glorious academic past. This volume includes research papers covering varied areas of knowledge, namely, literature, sciences and development studies. I extend my heartiest wishes to all the scholars who have made praiseworthy and thought provoking contributions to this issue.

The efforts of the editorial board are really commendable and praiseworthy, in bringing out this well compiled, informative and enlightening issue. I hereby dedicate this issue to the students, research scholars and teaching fraternity.

This journal would include the research findings in the field of Punjabi, English and Hindi languages and literature. It would also take account of scientific knowledge and innovations in the field of natural, physical and life sciences as well as research in the areas of development studies. We must celebrate this occasion with the hope that 'Suttlej Journal of Literature, Science and Development Studies', would be useful and helpful for the students, researchers, teachers and policy makers.

Dr. Sneh Lata Badhwar
Principal

EDITORIAL

Suttlej; Journal of Literature, Sciences and Development Studies is an attempt to bridge the gap between academicians, policy makers, research students and practitioners and links scientific, literary and economic developments taking place around us. Human resource development has been influenced by many factors and issues, ranging from literary, cultural processes, genetic and physiological issues to social and economic interactions in the society. The main objective of this journal is to find the answers of these interactions. The journal also aims to find cooperation among these influencing factors during the course of human resource development.

This is the second issue of Suttlej. It strives to provide its readers, which includes students, researchers, social scientists, governments, research institutions, universities and colleges, with the latest and hidden research outcomes in the fields of science, literature and developmental studies. Suttlej; Journal of Literature, sciences and Development Studies is demonstrated by the wide variety of interests and disciplines of its readers and contributors, which includes, public administration, political science, economics, home science, gurnat sangeet, dance, development studies, environmental studies, physics, chemistry, botany, Zoology, geography, Punjabi, Hindi and English literature. Suttlej seeks further research and debate on scientific, literary and developmental issues at the local, regional, national and international issues.

I am grateful to the college principal Dr. Sneh Lata Badhwar for the inspiration and motivation to engage the staff in the research activities and to complete the second issue of the journal. Expert advisors panel, contributors, my colleagues and friends also deserve special thanks for their wholehearted support to give the

final shape to the second issue of the Journal. Finally, I am thankful to the team of Unistar Books for printing the second issue of the journal in a record time. I welcome constructive advice, and comments from the readers, which could guide our team in the publication of coming issues of the journal.

Dr. Sant Surinder Pal Singh

VOLUME -I NUMBER 1 2016 CONTENTS

Message
Editorial

v
vi

Sr. No.	Title of the Paper	Author	Folio
1.	ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ: ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ	ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਡੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਮੁਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਯੂਸੋਲ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	1-7
2.	ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਆਰਥਿਕ ਵਿਗਿਆਨ	Dr. Jagjit Singh Associate Professor, Govt.College, Ropar	8-12
3.	ਪੱਛਮੀ-ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ : ਇਤਿਹਾਸ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ	ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ	13-18
4.	ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਆਰਥਿਕ ਵਿਗਿਆਨ (; ਟੋਬ ਯੂਡੀ ਡੀ/ਬੀ ਟੀ ਈ ਏ ਡੀ/ਨੀ ਓ ਐ)	Dr. Pushpinder Kaur Associate Professor, Khalsa College, Patiala	19-32

5.	ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ	Dr. Usha Sharma- HoD Punjabi Deptt. S.S.D. Girls College, Bathinda	33-46
6.	Evolution and Development of Irrigation System of Punjab	Prof. Inderjeet Singh Professor, Planning Commission Chair, Economics Department, Punjabi University Patiala Prof. Kesar Singh Bhangoo Professor, Centre for Research in Economic Change, Economics Department, Punjabi University Patiala	47-78
7.	Inter-sectoral linkages between Agricultural and Non-agricultural sectors in the Punjab Economy	Dr. Sant Surinder Pal Singh*	79-117
8.	Spatial Variation in Extraction of Grasses in Western Himalyas: A Case Study of Some Selected Villages in Ramnagar Forest Division, J& K	Dr. Shyami Sarkar & Dr. Vinay Rajput PG Govt College, Sec-46, Chandigarh	118-127

9.	Exposure buildup factors for aliminium-Lithiun alloy up to penetration depth of 40 MFP in the energy range of 0.015 to 15.0 MeV, using the Inerpolation method	Gurdarshan Singh Brar Additional Project Director(RUSA), DPI Colleges, Punjab, Chandigarh	128-137
10.	Role of interplanetary features in cosmic ray modulation	Pankaj Kumar Shrivastava, Department of Physics, Govt. Model Science College, Rewa (MP) B.S.Satyal and Inderjit Singh Associate Professor, Govt.College, Ropar	138-144
11.	Changed floral pattern of Low Shivalik Hills due to Human Activities	Prof. G.S. Chatha Associate Professor, Govt. Shivalik College, Naya Nangal	145-156
12.	Cobalt Induced Oxidative Stress in The Germination of Mung Bean (Vigna radialta) Seedlings	Ms. Kawaljeet Kaur Deptt. of Chemistry, Govt College, for Girls, Patiala Mr. Rajeev Sharma Deptt. of hemistry, Multani Mal Modi College, Patiala	157-163

13.	Prevention of High Temperature Corrosion by Surface Treatment : A Review	Prof. Amita Rani Govt Barjindra Collge, Faridkot	164-177
14.	Adolescent Girls in Slum: Problems & Prospects	Dr. Mamta Rani Assistant Professor, K.G.K. (PG)College, Moradabad (U.P.)	178-185
15.	Partition Revisited In The Novels Of Post Colonial Writers	Gurpreet Kaur Assistant Professor English Govt.College Ropar	186-193
16.	Sell me your soul / There are no other takers: A Reading of Textual/Literary in the Digital Age	Natasha Assistant Professor English Govt. College, Ropar	194-202
17.	मानसिक शान्ति हेतु संगीत	श्री मुरली धर सोनी एसोसिएट प्रोफेसर राजकीय कन्या महाविद्यालय सैक्टर - 11, चण्डीगढ़।	203-205
18.	ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ : ਵੀਹਾ ਤੋਂ ਮੋਹਨ ਵੀਹਾ ਤੱਕ	Mr. Prabhdeep Singh Assistant Professor, Govt College, Ropar	206-211

19.	; r h s e b k d / n f X n k g B b J h n f X n k g e d h G f w e k	Dr. Harminder Kaur Punjabi University, Patiala	212-220
20.	r p { r f p d f ; x i h d / i h t B f t u ; r h s d k w j l s t	Dr. Jatinder Kaur Khalsa College (W), Amritsar	221-228
21.	Construction And Standardization of Attitude Towards Sex Scale	Dr. Amarjeet Kaur- Professor, PGGC For Girls, Sec-42, Chandgiarh	229-235
22.	Health Programmes, Health Planning and Health Care in Punjab: A Case Study	Ravneet Kaur, Assistant Professor, Dept. Of Public Administrarion Govt. College, Ropar	236-251

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ: ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗਾਂ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਏਤਾ ਲਈ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਨ ਪਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਸਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਤਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ ਤਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਇਸ ਤਰਕ ਦੀ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਤਣਾਉ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੱਖਾ ਤਣਾਉ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰੋਕਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਿਉਂ ਸਨ, ਅਧਿਏਤਾ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਲੱਭੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਣਗੇ। ਸੋ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਈਆਂ, ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਰੁਝਾਨ ਦਿਖਾਇਆ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ।

ਇਹ ਤੱਥ ਅਸੀਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਉਹ ਇਸ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਦਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਏ। ਅਜਿਹੀ ਧਰਤੀ ਜਿੱਥੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ

ਡੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਮੁਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਯੂਸੇਲ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਸਥਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਮਲਾਵਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਸਤਾਖਰ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਦੂਜੇ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਐਨ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਦੁਬਾਰਾ ਵਾਪਸ ਅਰਬ ਈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਪਰਤੇ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਸਦਾ ਲਈ ਵੱਸ ਗਏ। ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜੇ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਨਾ ਆਏ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਵਾਪਰਿਆ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਸੁਭਾਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪਛਾਣਨ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦਿਖਾਈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਉਹ ਧਰਾਤਲ ਬਣੀ ਜਿਥੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਏ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋਇਆ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨੇੜਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕੱਟੜ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਂ ਟਕਰਾਉ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਭਗਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਵਧਿਆ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਹ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੇਕਰ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਰਹੱਸ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮੇਂ, ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਉਕਤ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ, ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਕਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ

ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਗਤਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸੀ ਤੱਥ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਏਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਸੋ ਸਾਡੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਅਧਿਏਤਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਸਕੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਏਤਾ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ ਪਾਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਨੀਚਾਂ ਜਾਂ ਉੱਤਮਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਇਹ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦ ਭਾਵ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਤਿ ਸਰਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਤੀਸਰੀ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਸਿਰਜੇ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਸੱਚੀ ਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਸਦਿਆਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ: ‘‘ਹਸੰਦਿਆਂ ਖਲੀਦਿਆਂ ਪਹਿਨਦਿਆਂ ਖਾਵੰਦਿਆਂ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ’’ ਭਾਵ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰੜੀ ਪਰੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਇਕਰੂਪ ਸੀ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਸਰਲ ਮਾਰਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਧਿਆਨਯੋਗ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਐਨ ਪੂਰਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ।।
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤੁ ਧਰੈ।।
ਜਾ ਕੀ ਛੋਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤਾ ਪਰ ਤੁਹੀ ਢਰੈ।।
ਨੀਚਹੁ ਊਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨਾ ਡਰੈ।।
ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਸਧਨਾ ਸੈਨੁ ਤਰੈ।।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ।।

ਇਥੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲੋਕਿਕ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਿਮਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੇ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸੁਰ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਵਰਗ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਲੋਕ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਸੀ। ਲੋਕ-ਵਰਗ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਰਾਖਵੇਂ ਵਰਗ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਸ਼ੁਦਰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਇਸ ਰਾਖਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਲੋਕ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇਸ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਭਾਰ ਕੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ ਪਾਤ ਧਰਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਨਸ ਤੋਂ ਦੇਵਤਦਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਰਲੋਕਿਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਸਕ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਮਾਨਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੈ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰੱਦ ਹਨ। ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਵਰਗੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਮਾਨਵੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਬੰਦੀਵਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਬੰਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਮਾਨਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਤਾਂ: ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੂਸਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਵੀ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਏ ਤਾਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਡੰਡੋਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਿਰਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਉਲੀਕ ਕੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਾਨਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਆਪਣੀ ਪੂਰਵ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਭਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਭਰਵਾਂ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜੋ ਆਪਣਾ ਅਰਥ

ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਕੱਟੜ ਧਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਤਿੱਖਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਏਨਾ ਤਿੱਖਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥਹੀਣ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤਿਆਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਕਾਰ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸੰਵਾਦ ਭਾਵਨਾ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੋਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੰਕਲਪ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਨਵਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਡੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅਰਥਹੀਣ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਬਦਲ ਭਾਵ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ:—

1. ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖ ਸੁਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥
ਏਹੁ ਜਨੇਉ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤਾ ਪਾਂਡੇ ਘਤੁ॥
ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ॥
ਧੰਨ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ॥
2. ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ॥
ਯੂਪੁ ਮਲਾਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੇ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੁਲੰਤ ਜੋਤੀ॥
ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ। ਭਵਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ॥
ਅਨਹਤਾ ਸ਼ਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ॥

ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲੋਕਿਕ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੇਮ/ਇਸਕ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਅਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੁੱਚੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਏਨਾ ਵਿਆਪਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੁਰ ਜਦੋਂ ਖੋਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲੋਕਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਲੋਕਿਕਤਾ ਇਕ

ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ, ਕਾਰਜਭੂਮੀ ਹੈ, ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਜਤਨੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਨਾਇਕ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਤਾਂ ਹੀ ਆਏ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੌਕਿਕ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿਮਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਰੱਬ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਤਾਂ ਲੌਕਿਕਤਾ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹਾਸਮ ਵਰਗਾ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਹੀ ਲੌਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਲੌਕਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਲੌਕਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਹ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਤਕ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰਲੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲੋਕ-ਵਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮਾਨਵੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਅਰਥਹੀਣ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰੱਬ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬੜੀ ਸਹਿਜ ਸੀ। ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਧਰਮ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ, ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਏਨੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਸਨ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਪੇਖ ਸਿਰਜਿਆ ਜੋ ਇਕ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤਕ ਮੂਲ ਮਾਡਲ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ।

gḥkXh i b; /dk f; Xkse s/ftj kfoe gḥy l fJle nfXnB

vkl i ri hts f; x²

gḥkXh i b; k gogok gḥkX fyIs/ dh wfbe s/fBt'ebh fBGkU gogok j ?
fJ; okj hā ekt-gkm ftub/ ftukoK Bḥ b'e-rkfJB, b'e-; k+, b'e-Bku ns/
b'e-BKN ftXh okj hā uSBk dh gḥshe oḅBh Bḥ fwōkb okj hā Tḥi kr o eoe/
fBoSo bwk ; wK fi E/ b'eK dhnk Gkte, ebkswe s/ wkBf; e GktBktK dh
fsḡsh ehsh i Kdh j ? T'E/Bkb dh Bkb oj kBh wB'oi B th gḥkXh ehsk i Kdk j ?
gḥkXh ekft-gkm (Text) dhnk fBGkU gogoktK ftu ; G sḥ nfj w ḥi b; k
gogokḥ ; kv/ ; Bwḥ j ? fi ; dk wYh j 'D dk wkD gf; X, gḥkXh feḥ; keko Gr s
nk; k okw pḥtkB Bḥ gḥgs j ḥk j ? gḥkXh feḥ; kekoK B/ nkgD/ feḥ; nk Bḥ b'eK
sḥ i hts oḡ (Live) oḡ ftu gḥ jukTḍ fj s fJ; ftōḅ fBGkU gogok Bḥ
ufDnk th ns/ftef; s th ehsk.

gḥkXh i b; / ftu gḅ j 'D tkb/ feḥ; l, fuḥm/ i K gḥ r ne; o Xkofwe,
fJfsjk; e, fwfEj k; e, gḅkfDe, oḥkfue, phosk Gogḅ ftfōnk Bkb ; pfXs
j ḥl. fJBḥ dh gḅekoh ; wḥ oḡ ns/ fJBḥ dh GktBk dk ftōḅ sḅ s/ fynkb
oḥfynk i Kdk ns/ fJj ; ḥj od i sB ehsk i Kdk fe ; oḥsnK\$doōek sḥ fJj
wḅ-gkm (Text) nkgDh n; b ; ḅ ftu j h gḅ j 'tḥ. fJE/ fJj ; gōN j ḥk j ? fe
gḥkXh feḥ; nk dh fBGkU gogok ḥi b; k gogokḥ fJle nfi j h fBGkU gogok j ?
fi j Vh fBoḅ wB'oi Bḥ j h Bj hā pḅfe f; ḥfynkswe ; Bḥ k th ; ukodh j ?

i b; k gogok dk wḅ nkXko pḅle gḥkXh feḥ; nk dk Tḥj wḅFgkm j h j ?
fi ; ḥ feḥ; keko B/ nkw b'eK sḥ ; ukfos eoBk j ḥk j ? go fi ; ftōḅ i ḥ s
okj hā Tḥj fJ; dk ; uko eodk j ? feḥ; k ouBkekoh d/ gḥy ḥ ; fj i ns/ i hts
Yr Bkb ftj kfoe pDke/ fJTḥ gḥ sḥ eodk j ? fJj fBGkUFebk Bk eḥtḅ

n? ; ḥJN gḥ? o, ; oekoh ekbi , oḡV

gjnKXh b'eFebk dk nfBlyV Gkr pDdh j?; rñgjnKXh b'eFi htB ftu th fJ;
soñ ouFfwu i Kdh j? fe nkgD/; ukors noEK ftu gjnKXh b'eFi htB dk
nr jh pD i Kdh j? tk; st ftu i b; k gogok gjnKX dh nfi jh wfbe ns/
wBöi Bh gogok j? fi; ftu gbekoh ns/fBGkUFebk d/fgogly ftu ftfGB
ebktK dk; wktö j jk j? fi Bñ; pñh n; ð gjnKXh i b; / dk f; XKse s/
ftj kfoe gly Tñs/ftuko eokr l

gjnKXh i b; / dk f; XKse s/ftj kfoe gly

f; XKse s/ftj kfoe gly dk ftöböd fe; / th ouBk i K ebk dk f; XKse
; doG ftu Tñ; dk nkXko wbe nfXnB ns/ftj kfoe gly Tñ; d/ Tñ; kok s/
ftfGB gk; kok dk; ekokswe gr Nktk j jk j? gjnKXh i b; k f; XKse glyñ
gjnKXh feñ; kFekft d/ wñ gkmrs nfXnB Tñgo nkXkos j? ns/ fJ; dk
ftj kfoe gly fJ; dh gbekoh dh ftfGBsk Bkb; pñXs j? tk; st ftu gjnKXh
feñ; kekoh dh wñ gfj ukD ns/ftöðsk fJ; d/gkm dh ouD, gVB ns/ i hts
og ftu gñ sñ j D dh gñefonk ftu fBñ s j? gi kph beXkok d/; doG ftu
öi b; kó wBöi Bh gñ i B Bkb fJeñso j J/ ebkekò\$gðekoK ns/
; ofsnk\$doöek d/fJeñm tk; s/ tofsnk i Kdk foj k öpd j? öi b; kó; pXBh
tosñ okj ðñ; wkfi e; fGnkukoe, oki Bhse fJeñmK (ekBcoz K) tk; s/
tofsnk i Kdk nfi jk f; XKse öpd j? fi; dh fw; kb dñ / gk; / wfñnk,
beFfJeñmK ns/ beFfgVK ftu ebkswe gñöðBh dh fBGkUFebk ti ð
gbekoh eofdnK, nkgD/ftj kfoe i b" ftu ögwkB j jk j? Gkñh ekj B f; x
BkGk d/ wñ kb eö nBñ; ko i b; / d/ eörs noE; Gk, dhñk, Tñs; t wBkTD
bñh beK dk fJeñm tkb/ j B.³⁵ fJTñ i b; k; wkfi eF; fGnkukoe fJeñm th j?
ns/ wBöi Bh fJeñm th. vñh pyöñö f; x j b ft; Eko ftu i Kfdnk öi b; ð
; pñh nkgD/ftuko gr NkTñdk fbydk j l

*i b; / dk noE fJe gñko dk Bku ns/rñkD/ dk i öB j jk; h go
Bkñe gñöðB ù th i b; k nkfynt i Kdk; h. i dñ tki d nñh ökj B/
gfj bh tko ok; ybh sk Tñ; B/fJ; ù i b; k nkfynt. nwkBs B/ th
nkgDh fJdo; Gk ù i b; / dk BK fdñsk. fJ; gñko öp(sñ j h ork or
gñ okw ù i b; k nkfynt i Kdk; h.¹*

fJ; nkXko s/ n; ð gjnKXh feñ; kFgkm d/ ftukoXkoe pñBñkdh glyK ù
gjnKXh i b; / dk f; XKse nkXko wBD Tñgos fJ; d/ gbñrs ns/; ukors
; öeko F i b; / ù ftj kfoe glyñ tXb/; göN eo; ed/ jk. n; b ftu gjnKXh
feñ; kekoh dk f; XKse gly nkg wñ kol/ j h fJ; d/ftj kfoe gly ftu; fwbs j 'e/
; ukfos j jk j?

gjnKXh i b; k gjnKX yso dh fJe fñblyD,; wfoE s/ wfbe gogok oj h
j? gjnKXh i b; k ebkekoh dh fJe nfi jh fwöfos fBGkUFebk j? fi; ftu
ekft, Bkñ, eEkFfposks,; k+,; rñhs, nktk+, nfGB? Bku ns/ ööBh nkfd
dk pñmñk; fwbs og j jk j? gjnKXh i b; / ftubk feñ; kFekftFgkm fJ; dk
f; XKse nkXko j? Bkñe; ðkdh ftXh okj ðñ ftukoK dh gbekoh j? eEk tkosk
ns/ fposks wñXekñh eEk o; dh fw; kb j? fi j Vh eñh eñh oksk
; ofsnk\$doöek ù nñr/ eh j fJñk i kBD dh Tñs; ðesk nñhñ pññ ölydh.
Bku yñh, yñ/ ns/ i b" ù gr NkTñdk j? fi ðE/ Bku bFpñ j jk j? Tñ/ fJ
beFwB dh s; ðbh dk; kXB th pDdk j? fi E/Bku ftu skb Tñgo gb fEod/
j B ns/; ohoe i ö TñGodk j? Tñ/ Bku; ohoe ns/ GktBkswe fñgsh dk
wBöi Bh; kXB pDdk j? beF; k+ i b; / dh gbekoh ù Bk eñb i hts
pDkTD ftu wñ ðstgñB Gñwek fBGkTñd/ pñfe fJj fJeñsfos ebkFo; hñk d/
eBk ftu fBoso; rñhse o; th x' b fdñ/ j B. i b; / ftubk wñ rñfJe (Grs
i h) fBo; dñ gñly wñ ðst rñj D eodk feTñfe; wñ/ i b; / dh gbekoh Tñ; d/
eEkFgñ rñ soB ns/ i VB d/ BkbFBkb,; rñhse XñK d/ BkbFBkb Sñ dh j ð
bkTD i K pñh dk nkoG eoBk nkfd wñ rñfJe sñ j h öp(j jk; h fi; ù Tñ; d/
; j k fJe i K gkS(rñfJe BkbFBkb uñed/, dñ okTñd/ ns/ Mñw Mñw e/ j ðk bk e/
doöek\$; ofsnk ù th MñwD bk fdñ/ go i b; / dh ftj kfoe gbekoh ftu eñ
fJe pñBñkdh XkoBktk; ðse og ftu bññnk Gjñnk j B. fw; kb ti ð fJe
ftöð Buko dk nkgDññ öy ndktk Bkb rñfJeh ù th; i ht eoBk ns/ beK
ù nkgD/ tñb nkeofös eoBk j jk; h. fJj Buko beK ù f=ñrñ d/ yñ/ dk
; Bñk; ukfos eodk. Buko d/ BkbFBkb i Vñdko ti ð fJe rVth ebñ tkbk
; j k fJe Buko th j jk fi j Vñ rVth ebñ d/ skb d/ BkbFBkb nkgDññ
; ohoe wñdok okj ðñ Tñ; d/ Bku ù gñpK Gko j' e/ wxkTñdk j fJñk; ðs fdñk
fe öBñuD tkb/ dh nñhñ Bk ofj dh rñkTD tkb/ dk wñ ö. Bku dk fgV; KM dk

gŕshe j? fJj ; KM wkbth ; KM sA sk ; ŷyDh Bj hA j' ; edh. ; G sA ftöb
 fuBŕswe gkso (wŕe ebkeko) fwökb tkbk fwökbuh j jdk fi j Vk ; ko/ i b ; /
 d'bkB uSBk dh gŕshe fwökb ù Bk e/tb i rkjh ölydk ; rA Buko d/
 BkbFBkb ; koh i b ; Jh wv/bh ns/doöek ; ofsnk ù th öbBh okj hA fdpNwkb
 ns/uSB eoh ölydk. fJ ; gŕko gŕnkXh i b ; k ftj kfoe gŕyA beFwkBf ; esk
 dh f ; jswd wBoi Bh ebk dk gŕshe pD i kdk j? gŕnkXh i b ; / ftu
 i b ; JhFwv/bh d/ ebkeko tZbA gb ehs/ i kD tkb/ fe/ ; / fuM/ ns/ gŕ rK d/
 ; dukoe, ; wkfi e, fJfsj k ; e, Xkofwe ns/ ; fGnkukoe wkbth ; öeko dh
 gbekoh okj hA i b ; / ù ftukoXkoe nkXko gŕdkB eofdNK nfi j h d'j oh i ŕs
 dk fJ ; s/wkb eod/ fe i b ; kFebk e/tb wBoi BhFebk sZe j h ; hws Bk ofj
 e/ i B ; XkoB ù f ; fynkswe s/ uSBsk Gogŕ ; d'ö ; ukoB tkbh
 fBGkUFeBk ti ŕgŕkFDs j jh j ?

Tgo'es ftuko uouk ù ; yg ftu gŕ sŕs eofdNK j fJnk fejk i k
 ; edk j? fe gŕnkXh i b ; k ekftFebk, BkuFebk ns/ rkfJBFebk ù ekdo
 ftu ölyfdnk j fJnk nkgD/ Bkb j' b pj ŕs ; kohnk beFfgŕ , beFebktK th
 ; pfXs eo bdk j? fi j Vhnk i b ; / ù fJe Got hA fBGkUFeBk dk ög gŕdkB
 eodhNK j B. fJ ; ù vkh Bkj o f ; x d/ öpdk okj hA ; æse sb s/ fJ ; soŕ
 ; wfMnk i k ; edk j ?

*nkfd ekb ftu eftsk ; rhs ns/ Bku fJe' ; z ŕes ; wŕu dh
 gŕefonk ftu goJ/ j J/ ; B ns/ fJBŕ ù fJe bVh ftu goD tkbk ; KMK
 bZSD skb ; h. ; KM/ ew ftu bŕ/ wBŕyK dhnk fJe ; ko ; oho j oesK
 ftu ŕskb s/ bŕh dk i Bw j fJnk. fJ ; dk fJe gŕy ; oho j oesK nEtK
 Bku dhnk wŕdokk s/ dŕ k pb nEtK ekft ftu bŕh ti ŕ ; kŕGnk
 frnk.²*

fi E/ vkh Bkj o f ; x dk ftfGB ebktK ; pXh beXkokJh ftöböD ; æse
 sb s/ gŕnkXh i b ; / d/ f ; XkseFftj kfoe gŕy ù ; göN eoB ftu ; j kJh j jdk j ?
 TE/ gŕnkXh fyŕs/ ftu i b ; / dh beFwkBsk, beFfgŕ sk tkbh beFebk pDB
 bJh nkXko r fJ D eodk j? gŕ ; X gŕnkXh i b ; Jh ns/ i b ; k gogok d/ wYh
 Grs nk ; k okw p'dtkB tZbA nkgDh fe/ ; k ouBk ns/ fBGkUFeBk d'bkB
 öi b ; k öpd dh yd tosA eoBk fJ ; rZb dk gŕkD j? fe fi E/ gŕnkXh i b ; k

fJe gŕuB gŕnkXh gogok j? gŕnkXh fe/ ; nk dk beXkokJh nfxnB d/ gŕ r
 ftu fe/ ; kekoh dh fBGkUFeBk bJh YŕetK ns/ beFgŕkfBs gd öi b ; k ö
 gŕuZbs foj k j? fi ; dh gŕöNh Grs nk ; k okw p'dtkB d/ fBwB fbys öpdk sA
 j jh j ?

Bro ; j kDk phu wA fJe nk ; k okw r t : k.

i b ; / wA wöj ö j ? Bk bdk ed/ ög : k.³

; göN j? fe gŕnkXh i b ; / dk f ; Xkse gŕy dk nkXko wkfJnk sA wŕes j 'Dk
 j? ns/ ftj kfoe gŕy sA beFwB dh dh f ; j swd, ebkswe, wBoi BwJh fsgsh
 j? fi j Vh toswkB gŕogly ftu th ngŕ fre Bj hA ej h i k ; edh.

j tkb/ ns/ fNigDhNK

1. Gkjh ekBŕ f ; x BkGk, *röpöpd osBkeo wj k B eö*, Gkök ftGkr
 gi kp, gŕNnkBk, 1974
2. vkh pyöhö f ; x, *gi kph BŕNe ftu be sŕs*
3. vkh Bkj o f ; x, *gogok nŕ 10*, oki bh rkovB, BthA fdZbh
4. p'dtkB, nk ; k okw, *oki k j oh uxl*, Gkjh uso f ; x, i htB f ; x,
 nfwŕs ; o, fwshj hD

; j kfJe gj seF ; ŕh

1. vkh i rihs f ; x, *gkmFTŕso gkm, gi kph fe/ ; kFekft dk
 ekftFök ; so*, öpdbe gŕköB, bŕXnkDk, 2001
2. vkh tDi kok pdh, *gi kph beXkok ftöt eö (fi bd gŕj bh sŕ nŕmtŕ
 sie)*, BöBb pŕe ökg, fdZbh,
3. j ofdnkb Ej h, *be Yŕvŕ ebk*, soeö gpbheöB+, wbbeNbk,
 2001
4. p'dtkB, nk ; k okw, *Bk ; es*, Gkjh uso f ; x, i htB f ; x, nfwŕs ; o,
 fwshj hD
5. vkh Bkj o f ; x, *wkbt/ d/ Nig*, nekb ; kfj s gŕköB, uvŕr Vŕ 1985
6. fEd, eoBb f ; x, *gi kp dk be fto ; k F Gkr gŕj bk*, gpbheöB
 fpTö', gi kph : Bhtof ; Nh, gŕNnkBk, 2002

ਪੱਛਮੀ-ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ : ਇਤਿਹਾਸ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ

ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ³

ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੋ ਅੱਡਰੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਰਜ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਖੇੜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੁਖਤਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁਆਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਘਚੋਲੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਸਟੀਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ “ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਚਾਰਨ, ਵਿਆਕਰਨ, ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ‘ਭਾਸ਼ਾ’ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ‘ਉਪਭਾਸ਼ਾ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ... ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ‘ਉਪਭਾਸ਼ਾ’ ਅਤੇ ‘ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ’ ਤੇ ਅੰਤਰ ਦੱਸਣਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ”¹ ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਅਤੇ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ

ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਰਹੇ ਇਸ ਪੱਛਮੀ-ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਣਾ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਿਆ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲਣਾ ਅਣਗਹਿਲੀ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਕੀ ਹੈ?
- ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?
- ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸੰਕਲਪ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋਵੇ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹੀ ਕਿਨਾਰੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜਦੋਂ ਸਵੈ-ਸਿਰਜਿਤ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਚਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਡਾਟਾ ਘੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਰਖਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੱਛਮੀ-ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਹੁਣ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। 1961 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਯਸ਼ਵੰਤ ਪ੍ਰਮਾਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਹਿਮਾਚਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ? ਇਹ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ

ਵੰਡ ਲਈ ਜੋ ਡਾਟਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰੂਪ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅੰਧੇਰੇ ਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀ ਔਰ'² ਵਿਚ ਡਾ. ਯਸ਼ਵੰਤ ਪਰਮਾਰ ਨੇ ਵੰਡ ਦੇ ਅਧਾਰ ਲਈ ਜੋ ਡਾਟਾ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ 13067 ਲੋਕ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮੀ- ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਹਿਮਾਚਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ, ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। 1961 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅੰਕੜੇ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਨਾਮ	ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ	ਭਾਸ਼ਾ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	
(ਕਾਂਗੜਾ ਜਿਲ੍ਹਾ	1062518	ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ	775501
ਕੁੱਲੂ, ਹਮੀਰਪੁਰ		ਪੰਜਾਬੀ	13067
ਊਨਾ ਦਾ ਧੂਧੇਲਾ ਬਲਾਕ)		ਉਰਦੂ	1098
		ਪਹਾੜੀ	203712
		ਹੋਰ	69140

ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਡਾਟੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਂਗੜੀ ਬਾਰੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਯਸ਼ਵੰਤ ਪ੍ਰਮਾਰ ਨੇ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਬਾਰੇ ਅੰਕੜੇ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਘੋਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਬਗ਼ੈਰ ਡਾਟਾ ਤਿਆਰੀ ਤੋਂ ਮੰਗ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਹਿਮਾਚਲ ਬੋਰਡ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 2010-11 ਵਿਚ 1513 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ 1471 ਪਾਸ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਚੋਣਵਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਮ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮਨੋਭਾਵਨਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਖਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਡਾਟਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੰਭਕਾਰੀ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਡਾਟਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਸੀ, ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਾਧਾ ਇਕਦਮ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ

ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ ?

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਊਨਾ, ਕਾਂਗੜਾ, ਹਮੀਰਪੁਰ ਤੋਂ ਖੁਦ-ਇਕੱਤਰਿਤ ਡਾਟੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਜੋ ਕਾਰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਹਨ:

- ੳ. ਰਾਜਨੀਤਕ ਇੱਛਾ।
- ਅ. ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ।
- ੲ. ਲਿਪੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ।
- ਸ. ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਲਗਾਓ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਦਿਖਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਆਪਣੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਵਹਾਰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਵੇਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੈ।

ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨੁਕਸਾਨ ਕੀ ਹੋਇਆ ?

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਧੁਨੀਆਂ {ਙ} ਅਤੇ {ਵ} ਨੂੰ

ਖਾਲੀ ਆਖ ਕੇ ਉਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵੀ ਕਾਰਨ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਪੱਛਮੀ-ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ? ਦਾ ਉੱਤਰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਿਤ ਡਾਟੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਿਖਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪੱਛਮੀ-ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਖੇਤਰ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਪਰੇਗਾ ਕੀ ?

ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ। ਜੇਕਰ ਭਾਸ਼ਾ ਥੋਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਪਸਾਰ ਹਿੱਤ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਤੌਖਲਾ ਭਰ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ-ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ।

ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲੋਨ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਜਿਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗੀ ਭਾਵ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਯਤਨ ਕੀ ਕਰੀਏ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਹੋ ਸਕੇ ?

ਇਸਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸੂਝ ਬਣੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗਾਂ ਮਿਊਜ਼ਿਅਮਾਂ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੈਬਾਰਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਣ ਲਈ ਰਹਿ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਡਾ. ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ: ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ, ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ-41, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਾਰਚ, (1995:41:16)
2. ਰੂਪ ਸ਼ਰਮਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਅੰਧਕਾਰ ਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀ ਔਰ, ਕਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੋਅਰ ਬਜ਼ਾਰ ਬਲਦਵਾਰਾ, ਮੰਡੀ (ਹਿ.ਪ੍ਰ)-175033, (2006:62)
3. ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, (1990)
4. S.k.verma, an introductory text book of linguistics & phonetics, student store, 35, a-1, civil lines, rampur bagh, bareilly- 243001, (2005)
5. ਡਾ: ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ, ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, (ਮਾਰਚ 1995)
6. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ, ਵਾਰਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 2004)
7. ਡਾ: ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ: ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡੀਪੂ, ਮਾਈ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ, (2005)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੰਜਕਾਂ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਨੁਕੂਲੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜ੍ਹੇ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ (ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ਕੰਜਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ)

ਡਾ. ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਕੌਰ¹

ਇੱਕ ਸਮੇਂ, ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ, ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪਲਣ ਵਾਲੇ, ਇਕ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ (Generation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੋਚ, ਵਿਚਾਰ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਪਲੱਭਤ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਾਤਾਂ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਢਾਂ, ਵਿਦਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪਨਪਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੀਤੇ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਦਾ ਗਲੇਫ ਵੀ, ਜਿਹੜਾ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਕੂਲ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਕ ਅਮੁੱਕ ਅਤੇ ਅੰਤਹੀਨ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬੀਤੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੂਚਕ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ (Generation Gap) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਜਿਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਬਾਹਰੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਸ਼ਟਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਧ ਉੱਨਤ ਅਤੇ ਘੱਟ ਉੱਨਤ, ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ, ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ, ਹਾਵੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ,

ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਤਰਾਂ ਕਾਰਨ ਅਸਧਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਅਸਧਾਰਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ (Abnormal Generation Gap) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ਕੰਜਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵੱਸ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਮਰ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਰਨ। ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਪਠੇ, ਜੁਆਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਏ, ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਪੜਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਜਿਹੜੇ ਜੰਮੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਬਚਪਨ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਆ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਜੰਮੇ ਅਤੇ ਪਠੇ ਸਨ ਉਹ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਬੱਚੇ ਅਗਾਂਹ ਤੀਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਕੰਜਕਾਂ ਸੰਨ 1993 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜੀਵਨ (1960 ਤੋਂ 1989 ਤੱਕ) ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਜੁਆਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਸਕਦਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪਾੜੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ।

ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ਕੰਜਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਧਿਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਪਿਛੇ ਲੁਕੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਨਮੀਤ ਅਤੇ ਪਿੱਕੀ ਵਰਗੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲੁੱਕੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹੀਣ ਸਿਲਸਿਲੇ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਣਾਉ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਧਿਰ ਉਹਨਾਂ ਕੰਜਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਸਭਿਅਕ ਰਸਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਸੀਕਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਸਾਊਥਹਾਲ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾ ਧੀ ਅਣੂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹਨ। ਅਣੂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਕੂਲ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਲਾਸਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ, ਕੱਪੜਿਆਂ, ਮੋਕਅੱਪ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਯਨ ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਲੇਟ ਨਾਇਟ ਮੂਵੀਜ਼ 'ਤੇ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੂਬ ਸਿਗਰਟਾਂ ਵੀ ਪੀਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਅਣੂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਹਰਕਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

“ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੇ ਫੇਰ ਮੇਕ-ਅੱਪ ਕੀਤੀ। ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਦਾ ਵਾਲ ਵਾਲ ਕਰ ਦਿਉਂ। ਸੁਣਿਆ?...ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਟੀ ਵੀ ਅੱਗੇ ਬਹਿਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ।...ਗੱਲ ਸੁਣ, ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਅਸਾਂ ਧਾਨੂੰ ਕਮੀ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ ਆ? ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਤਹਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਆ। ਵਾਲ ਤੇਰੇ ਕਟਾਏ। ਸਕਰਟਾਂ ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਮਿਡ ਏਜਜ਼ ਬੰਦੇ ਨਈਂ ਗੇ। ਹਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਧਾਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਆ। ਏਦੂੰ ਅਗਾਂਹ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੀਏ?...ਜੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣੂੰ ਨੇ ਤਇਨੂੰ ਐਂ ਸਿਗਰਟ ਚੱਬਦਿਆਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਊ? ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਨਾ ਆ। ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੇ ਮੁੜ ਕੇ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਾਇਤ ਆਈ ਤਾਂ।”¹

ਭੁਪਿੰਦਰ ਦੀ ਵਰਜਨਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਉਹ ਜੈਸਾ ਦੇਸ਼ ਵੈਸਾ ਭੇਸ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਪੇਚੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਭੇਸ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਬਦਲਾਉ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਭੇਸ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਦੂਜੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਹਨ। ਸਿਗਰਟ ਪੀਣਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ, ਕੁਆਰੀ ਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਗਿਰਾਵਟ ਜਾਂ ਪੱਤਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕੁਤਾਹੀ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਨਾ ਵਿਖਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਿਕਾਰੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਹਰਕਤ ਹੈ।

ਸੁਜਾਨ, ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਣੂ ਦੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਆਸ ਅਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਖੁਦ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਅਣੂ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮਾਂ ਦੇ ਅਣੂ ਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਨਾ ਪੀਣ ਅਤੇ ਮੇਕ-ਅੱਪ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਨ ਘਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਲਾਕਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਡੇਟਿੰਗ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਘਰ ਲੇਟ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਿੰਦਰ ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗਿਓ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਇਟ 'ਸ ਮਾਈ ਪਰਸਨਲ ਲਾਈਫ਼...ਯੂ ਕਾਂਟ ਇੰਟਰਫੀਅਰ ਵਿੱਦ ਮਾਈ ਪਰਸਨਲ ਅਫੇਅਰਜ਼।-ਉਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਪਈ।...

-ਫੱਕ ਔਫ਼...ਇਟਸ ਨੱਨ ਔਫ਼ ਯੂਅਰ ਬਿਜ਼ਨੈਸ ਆਈਦਰ।

-ਉਹ ਭਰਾ ਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਪਈ।

-ਅੱਛਾ ਫੇਰ ਕੀਹਦਾ ਬਿਜਨੈਸ ਆ ਇਹ?-ਭਿੰਦਰ ਨੇ ਫੇਰ ਉਹਦੀ ਗੁੱਤ ਫੜ ਲਈ।

ਸਟੋਪ ਇਟ ਅਦਰਵਾਈਜ਼ ਆਈ ਵਿਲ ਕੌਲ ਦਾ ਪੁਲਿਸ।- ਉਹ (ਅਣੂ) ਗੜਕੀ।²

ਅਣੂ, ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲਿੰਗ ਖੁੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਉਪਲੱਭਧੀਆਂ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਉੱਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੁਆਨੀ ਵਾਲੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ, ਭੁਪਿੰਦਰ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਅਣੂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਹਰਕਤਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਮਿਟੀ ਵਿਚ ਰੁਲਣ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਵਾਲੇ ਹੱਕਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਤਾਛ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ, ਉਸ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਹਿ ਕੇ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮਾਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਧੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਦਕਾ ਕੁੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੱਕੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰੜ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਅਣਵਿਆਹੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਗੜ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।

ਅਣੂ ਦੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸੁਜਾਨ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਜਿਹਾ ਲੜਕਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਅਣੂ ਨੂੰ ਘਰ ਰਹਿਣਾ ਨਿੱਜੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਖੁੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਗੁਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਜਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

“ਆਈ ਐਮ ਨਾਟ ਮੈਂਟ ਫਾਰ ਦਾ ਬਲੱਡੀ ਹੋਮ ਲਾਇਫ ਲਾਈਕ ਐਨ ਆਈਡੀਅਲ ਇੰਡੀਅਨ ਵਾਈਫ।...”

“ਵੱਟ ਆਰ ਯੂ ਮੈਂਟ ਫਾਰ ਦੈਨ, ਬੇਟੇ?...”

“-ਆਈ ਐਮ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਐਂਡ ਗੋਇੰਗ ਟੂ ਬੀ ਏਟੀਨ...ਆਈਵਾਂਟ ਟੂ ਬੀ ਫ੍ਰੀ।...ਯੂ ਆਰ ਫੋਰਸਿੰਗ ਮੀ ਟੂ ਸਟੋਪ ਹੀਅਰ।...”³

ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਣੂ ਦਾ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮਨ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਬੈਲ (ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ) ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

“ਆਈ ਐਮ ਨਾਟ ਫਾਕਿਨ ਮੈਂਟ ਫਾਰ ਦਿਸ ਵਰਕ...ਬਲੱਡੀ ਟ੍ਰੈਡੀਸ਼ਨਲ ਇੰਡੀਅਨ ਵਾਈਫ ਜੋਬਜ਼...ਦੇਅਰ ਇਜ ਨੋ ਵਰਕ ਫਾਰ ਦੀਪੂ...ਆਈ ਵਾਂਟ ਟੂ

ਬਲੱਡੀ ਰਨ ਅਵੇਅ ਫਰੋਮ ਹੀਅਰ...ਆਈ ਹੇਟ ਇਟ...ਆਈ ਹੇਟ ਦਾ ਬਲੱਡੀ ਗਟਸ ਔਫ ਮਾਈ ਮਦਰ...।”⁴

ਤੇ ਅਗਿਓ ਬੈਲ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

“ਜਸਟ ਲੀਵ ਦਾ ਫਾਕਿਨ ਹੋਮ...ਫੂਈ ਆਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਐਂਡ ਨੌਟ ਬਲੱਡੀ ਇੰਡੀਅਨ।”⁵

ਬਰਤਾਨਵੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਣੂ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਆਹ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਪੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਮਾਡਲ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀਪੂ ਨਾਲ ਵੀ ਈਰਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਘਰਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤ ਦਾ ਮਾਡਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਬਾਹਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੈਕਸ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿੱਜੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਆਮਦਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ‘ਯੰਗ ਪੀਪਲਜ਼ ਹੋਸਟਲ’ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ

ਯੋਗੇ ਸੋਸ਼ਲ ਸਕਿਊਰਟੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਹਨ। ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੀ ਅਣੂ ਨੂੰ, ਘਰ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ, ਦੋਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ, ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਧੇਰੇ ਸਕੂਨਦੇਹ, ਅਰਾਮਦਾਇਕ, ਅਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

ਬੈਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਣੂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾ ਕੇ 'ਯੰਗ ਪੀਪਲਜ਼ ਹੋਸਟਲ' ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇੰਜ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ 'ਯੰਗ ਪੀਪਲਜ਼ ਹੋਸਟਲ' ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਵੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਹੋਸਟਲਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਯੰਗ ਪੀਪਲਜ਼ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਅਣੂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਕ ਜੌਰਜ ਨਾਂ ਦੇ ਜਮੀਕੇ (ਜਮਾਇਕਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ) ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਣਵਿਵਾਹਿਤ ਜੋੜੇ (Co-habitant Couple) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਅਣੂ, ਜੌਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਜੌਰਜ ਤੋਂ ਉਕਤਾਅ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੌਰਜ ਦੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖਰਚ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੰਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਜੌਰਜ ਕੋਲੋਂ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਭੇਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੁਜਾਨ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਬਹੁਤ ਨਮੋਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਣੂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਗੱਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਣੂ, ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਇੰਜ ਗਰਭਪਤੀ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਇਕ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੁਆਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਬਚਾਉ ਦੇ ਅਰਥ (Safe sex) ਭਾਵ ਸਰੀਰਕ ਹਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਕੁਆਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ

ਬਚਾਉ ਦੇ ਅਰਥ ਕਾਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉ (No Sex outside Welock) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਣੂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਕਲੀਨਿਕ ਤੋਂ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਜਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ, ਨਮੋਸ਼ੀ ਜਾਂ ਪਛਤਾਵੇ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਜਾਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਗ਼ਰਕ ਜਾਣ, ਜਲੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਪੂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਜਾਇਜਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, "ਡਿਡ ਯੂ ਫੀਲ ਏ ਸੈਂਸ ਔਫ਼ ਸ਼ੇਮ ਔਰ ਸਮਥਿੰਗ ਸੱਨੀ... ਟੂ ਟੇਕ ਹਰ ਟੂ ਦਾ ਕਲੀਨਿਕ ਫਾਰ ਐਬੋਰਸ਼ਨ?" ਤਾਂ ਦੀਪੂ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, "ਨੋਟ ਰੀਅਲੀ... ਵਾਈ ਵੱਟਸ ਦਾ ਮੈਟਰ?"⁶ ਦੀਪੂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਸੁਜਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅਣੂ ਵਾਂਗ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਣੂ ਦਾ ਮਨ ਘਰ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਫੇਰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਬੈਰਲ (ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ) ਨਾਲ, ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੇਪ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਗਰਭ ਰੋਕੂ ਦਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਣੂ ਨੂੰ 'ਏਸ਼ੀਅਨ ਕਨਟੈਕਟ ਵਰਕਰ' ਦੀ ਜੋਬ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੋਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਕ ਫਲੈਟ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸਥਿਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਣੂ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘਰੋਂ ਭੱਜਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੁਜਾਨ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਦੇ ਕੁਆਰੀ ਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਰਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਬਦਨਾਮੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਧੀ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘਰੋਂ ਭੱਜਣ ਅਤੇ ਅਵਾਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਗ਼ਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਣੂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੀ ਇਹ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਵੇਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੁਦ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਣੂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸੁਜਾਨ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਜ਼ਾਦੀ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਹੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਮਾਜ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੀ ਇੱਥੇ, ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ, ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸਿਰਫ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਣੂ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਣੂ ਜਦੋਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇਕੱਲਤਾ (loneliness) ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਘਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁਜਾਨ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਘਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਣੂ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵੀ ਮਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਅਣੂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਹੇਲੀ ਜੇਨ ਦੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦਸਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, “ਵੇਖੋ ਡੈਡ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ...ਦੇਅ ਆਰ ਔਲ ਬਾਸਟਰਡਜ਼...ਆਈ ਹੈਵ ਸੀਨ ਇਟ...ਐਂਡ ਆਈ ਹੈਵੰਟ ਫਾਉਂਡ ਐਨੀ ਵਾਇਟ ਬਲੋਕ ਯੈਟ...ਇਫ ਆਈ ਫਾਇੰਡ ਵੱਨ, ਆਈ ਸ਼ੈਲ ਇਨਫੋਰਮ ਯੂ।”⁷ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਅਣੂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਣੂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣਾ ਲਾਇਫ ਪਾਰਟਨਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਸੁਜਾਨ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਜੰਮ ਪਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ‘ਏਸ਼ੀਅਨ ਕਨਟੈਕਟ ਵਰਕਰ’ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਮਰਦ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧੰਨ ਕਮਾਉਂਦੀ

ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਜ ਵੀ, ਬਾਹਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀਪੂ ਦਾ ਮਾਡਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਪਰ ਗੋਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ, ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਸਹਿਜ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਗੋਰਾ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਣੂ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰੂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੰਡਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਦੋਫਾੜ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਲਟਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰਦੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਨੀ ਆਂ? ਐਮ ਆਈ ਡਿਵਾਈਡਿਡ ਬਿਟਵੀਨ ਦਾ ਟੂ ਵਰਲਡਜ਼?...ਐਮ ਆਈ ਮੈਡ ਔਰ ਸਮਥਿੰਗ? ...ਆਈ ਫੀਲ ਹੈਪੀ ਨੋ ਵੇਅਰ...ਦੇਅਰ ਇਜ਼ ਨੋ ਫਾਕਿਨ ਐਨਜੁਆਇਮੈਂਟ ਐਨੀ-ਵੇਅਰ...ਆਈ ਐਮ ਸਟਿਫ-ਬੋਰਡ...ਹੈਲ ਵਿੱਦ ਐਵਰੀ ਥਿੰਗ ...ਇਟਸ ਔਲ ਯੂਜ਼ਲੈਸ। -ਤੇ ਹੰਝੂ ਉਹਦੀਆਂ ਝਿੰਮਣੀਆਂ ਤੇ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰ ਗਏ। ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਜਿਆ ਨਹੀਂ। ਠਹਿਰੇ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ।”⁸

ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਆ ਕੇ ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁਤਿਕੀ ਵਿਚ ਫਸੀ ਅਣੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼? ਅਣੂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਐਰਿਕਸਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਦੇ ਹਨ। ਐਰਿਕਸਨ (Ericson) ਅਨੁਸਾਰ:

“ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗੁਵਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚ ਫੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁹

ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਹ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ (Adopt) ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਾਡਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਅਜ਼ਾਦੀ, ਖੁੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਬਰਾਬਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੱਖਣਾਪਨ ਅਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬੰਧਨ, ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਵਿਤਕਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾਪਨ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੁਰਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”¹⁰

ਪਰ ਅਣੂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਜਾਂ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ (Identity) ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਨਸਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਰ ਪਛਾਣ (Permanent Identity) ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਰਿਚਰਡਜ਼ ਜੇਨਕਿੰਗ (Richards Janeking) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

“ਕਿਸੇ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਛਾਣ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਪਾਸੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”¹¹

ਨਾਵਲ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਅਣੂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ, ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਹੰਢਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਣੂ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਤਣਾਉ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਥਾਨਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰੇ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਣੂ ਸੰਭਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਥਰੂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵੇਰਵੇ - ਉਸ ਦਾ ਬੱਸ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਦੇਖਣਾ, ਬੱਸ ਦਾ ਟਰੈਫਿਕ ਲਾਈਟਾਂ ਤੇ ਰੁਕਣਾ, ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਲ (ਅਣੂ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ) ਦਾ ਵੀ ਹੋਣਾ, ਬੱਸ ਦਾ ਤੁਰਨਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਪੱਤਝੜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰੁੰਡ ਮਰੁੰਡ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਥੱਲੇ ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹੋਣਾ, ਅਣੂ ਦਾ ਲਿਪਸਟਿਕ ਲਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਿਗਰਟ ਬਾਲਣਾ ਆਦਿ-ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ

ਵੱਧਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਾਓ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਸਦਕਾ, ਕਰਮ ਵਿਕਾਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਣੂ ਅਤੇ ਬੈਲ ਵਰਗੇ ਕਈ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਜਾਗੀਰੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਸ ਸੜਕ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੱਲ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੈ। ਤਬਦੀਲੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਬਾਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰੁਖ ਵਿਕਾਸਮਈ ਹੋਵੇ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਜਾਨ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਘਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ:

1. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋੜ ਹਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਦੋਵਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਾੜਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ, ਹਾਵੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨ, ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਅਸਧਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

2. ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਜੁਆਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੜਕੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੋਗਲਾ ਰਵੱਈਆ, ਧੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ, ਘਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭੋਗ ਰਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਦੇ ਕਾਰਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਕਰਨੇ ਪੈਣੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ ਔਰਤ ਦਾ ਮਾਡਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਅਠਾਰਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗਲੈਮਰਸ ਖਿੱਚ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਅਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਏਨੀ ਡੂੰਘੀ ਧੱਸ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮਕਸਦ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜੁਆਨ ਅਣਵਿਵਾਹਿਤ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲੀਲ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ, ਬੇਢੱਬੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਮੇਕਅਪ ਕਰਨ, ਘਰੋਂ ਭੱਜਣ, ਅਣਵਿਵਾਹਤ ਜੋੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਣ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਰਦ ਬਦਲਣ, ਕੁਆਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੰਭੋਗ ਕਰਨ, ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਾਉਣ, ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਆਦਿ ਮਾਪਦੰਡ ਜੋ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤ ਦੀ ਰੀਸੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਸਾਮੰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਰਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਖਿਚਾਉ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਰ ਛੱਡ ਚੁੱਕੀਆਂ ਜੁਆਨ ਅਣਵਿਆਹੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੋਫ਼ਾੜ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ, ਭਾਵ ਸਾਂਝੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪ੍ਰਥਾ, ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜੇ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਕੱਲਤਾ ਵਾਲਾ ਨੀਰਸ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਭੱਜਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਭੱਜਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਾਲੀ ਅਵੱਸਥਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੜਕੀਆਂ ਅੱਗੇ ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬਰਤਾਨਤਵੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਲੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਮਾਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੰਨੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ਤਾਂ ਖੁਦ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੁਦ ਅੱਗੇ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਲੜਕੀਆਂ ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ (ਮੇਜ਼ਬਾਨ) ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਲੜਕੀਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ' ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਲੜਕੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣੇ ਹੀ ਪਾਉਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਆਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਰਜੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਨਿਭਾਉ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਉਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਾੜਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਤਣਾਉਮਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਕੰਜਕਾਂ, ਪੰਨਾ 262
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 359
3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 394
4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 420
5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 420
6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 490
7. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 554
8. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 554
9. Identity, Youth and Crisis, Page 22
10. 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ' ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, (ਸੰਪਾ. ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 27
11. Social Identity, Page 42

*****

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਟਕ 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ,' 'ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ

ਡਾ. ਉਸ਼ਾ ਸ਼ਰਮਾ⁵

ਵਰਤਮਾਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹਰ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਰਤਾਰਾ ਚਾਹੇ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਹੋਵੇ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਵੇ ਆਰਥਿਕ ਹੋਵੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਤੋੜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਹੀ ਅਜੋਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸ ਵਕਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।"¹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਭਾਵ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਿਰੀ ਦਹਾਕੇ ਭਾਵ 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜਲੋਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। 1991 ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਇਕ ਧੁਰਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਲਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਡੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਰੰਸੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਐਸ.ਐਸ.ਡੀ. ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ, ਬਠਿੰਡਾ

ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਵਧਣ-ਫੁਲਣ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਸਤਾਂ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੈ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਸੰਸਾਰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ ਤਜਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਅਜੋਕਾ ਦੌਰ ਵਿਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹੈ।² ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਲੱਛਣ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਖਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸੱਤਾ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਨਿੱਕੀ ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਬਿਆਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦ ਜਿਸਮਾਨੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸੀ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਆਰਥਿਕ ਗੁਲਾਮੀ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਮੁਕੰਮਲ ਗੁਲਾਮੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗੁਲਾਮੀ ਵੀ ਹੈ।³ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕ, ਸੂਚਨਾ, ਪੈਸਾ, ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਹਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਫੈਲਾਉਣ ਤੇ ਵਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਹੈ।⁴ ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ 'ਅੰਦਰੋਂ ਖਰਾਬ ਤੇ ਉਪਰੋਂ ਨਵਾਬ' ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਆਪਣਾ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਗ੍ਰਸਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਸਤਾਂ, ਸੇਵਾਵਾਂ, ਤਕਨੀਕ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈਰੀ ਮੈਗਡਾਫ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਦਕਾ ਭਾਵੇਂ ਪੱਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਵਧਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਮਾਇਆ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ।⁵ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ

ਨਿਘਾਰ ਅਤੇ ਗੈਰਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਜਰੂਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਜਾਂ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ, ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਤਮਾਮ ਵਰਤਾਰੇ ਹਾਸੀਏ ਉਪਰ ਅੱਪੜ ਗਏ ਹਨ।⁶ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਦਲਾ ਸੰਬੰਧ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਹੀਣ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕਲਪੁਰਜਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜਟਿੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਣਾ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁷ ਅਜੋਕੇ ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਦਕਾ ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਅਤਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਮਨਫੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਮਦ ਸਰਮਾ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਮਾਨਵ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁸ ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਲੋਬਲੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਰੁਚੀ ਸਿਰਫ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਸਰਮਾਏ ਦਾ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਆਰ ਪਾਰ ਵਿਚਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੈ।⁹

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰਕ ਸੋਚ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਪੱਛਮੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਤੇ ਲਟਕਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ, ਦੂਰਗਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ, ਕਾਮ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਲੋਚਾ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ, ਵਧ ਰਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ, ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹⁰ ਇਸ ਤਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਮਾਨਵੀਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਤੇ

ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਧੀਨ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੇਸ਼ੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤੁਰੰਤ ਮੁਨਾਫ਼ਾ, ਔਰਤ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੇ ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜਗਾਰੀ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੋਣਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ, ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਸਵਾਰਥ ਭਰਪੂਰ ਰੋਲ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਪਾੜਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਨਵੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਵਧਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਭਿੰਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਜ਼ਾਰੀ ਵਸਤ ਬਣਾ ਕੇ ਖਰੀਦਿਆ ਤੇ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਹੁ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਰਕਰਾਰੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਨਾਟਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਜੀਵੰਤ ਹੈ। ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਾ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹¹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ, ਨਵੇਂ ਦਾਇਰਿਆਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ', ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ' ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਾਲ 2000 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵੀ ਵਰਤਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ ਦੋਨੋਂ ਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਚੰਗੇ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕੇਵਲ ਮੰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨਤਮ ਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ ਸੰਗ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਚੋਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਲਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਬਰਸਤਾਨ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਰੱਖੀਏ ਨਾਂ, ਸਹਿਰ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਫਰਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਗਿਆ ਰੁੱਖ, ਪੰਚ-ਨਦ ਦੇ ਪਾਣੀ, ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਗੂ ਕਾਮਰੇਡ ਆਦਿ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ।

ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਸੰਨ 2002 ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ' ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ, ਔਰਤ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਔਰਤ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ, ਅਪਣੇਤ, ਸ਼ਰਮ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਮੰਡੀਕਰਨ, ਸਵਾਰਥ, ਭੋਗਣ ਤੇ ਵਰਤਣ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

'ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ' ਨਾਟਕ ਲੱਗਭੱਗ 50 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ, ਕਸਬ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮਰਦ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਾਲੀ ਨੇੜਲੀ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਗੀਤਾ, ਪਾਲ ਅਤੇ ਮੀਨਾ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈਆਂ, ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ 12 ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਬਾਲੜੀਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪਿਛਲਾਝਾਤ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਉਪਭੋਗ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੀਨਾ, ਗੀਤਾ, ਅਤੇ ਪਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲਦਾ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪਾਤਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਾਤਲਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੋ. ਸਨੇਹਲਤਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਚੈ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹² ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਦੂਰੀ ਮਾਰ ਝੱਲਦੀ ਔਰਤ ਅੱਜ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਕੱਲੀ-ਕਾਰੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਰਦ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਉਤੇ ਬਖਿਆੜ ਦੀ ਤਰਾਂ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਰਦ ਨੇ ਦੁਜ਼ੈਲੀ ਥਾਂ ਤੇ

ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਰਦ ਵਰਗ ਹਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨਾ, ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਪਾਲ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ (ਸਕੂਲ ਨਾਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ, ਡੀਬੇਟ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦੇਣਾ, ਉੱਚੀ ਉਚੀ ਹੱਸਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ, ਕਮੀਜ਼ ਪਜਾਮਾ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ) ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖੁਦ ਮਰਦ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਬਾਪੂ : ਏਸ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦੇ, ਪਈ ਇਹ ਕੁੜੀ ਏ ਤੇ ਇਹਦਾ ਢਿੱਡ..... ਵਧ ਸਕਦਾ ਏ, ਏਸ ਲਈ ਮਾਰਦਾਂ। ਜੇ ਇਹ ਨਾਂ ਸਮਝੀ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਛਤਾਉਣਾ ਪਉ।¹³

ਨਾਟਕ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਮੀਨਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਾਕੀ ਦੇ ਕੱਚ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਰੇਪ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੀਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਆਏ ਨੈਤਿਕ ਨਿਘਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦਰਿੰਦੇ ਦੀ ਦਰਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਮੀਨਾ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਪਾਲ : ਤੇਰਾ ਰੇਪ ਕੀਤਾ ਏ ਟੀਚਰ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ..... ਤੂੰ ਉਸਤੋਂ ਬਦਲਾ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੀ ਏ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਲ ਵੀ ਸਕਦੀ ਏ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹਰਕਤ ਕੀਤੀ ਮੇਰੇ ਉਸ ਸਕੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਕੱਢ ਸਕਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਸੋਚ ਸਕਦੀ ਆਂ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਚਾਚਾ, ਨਾ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਸਕਦੀ ਆਂ, ਨਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਆਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਰੋ ਨਾ, ਰੋਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀਆਂ।¹⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਨਾਟਕ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪਾਤਰ ਗੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਛਿੱਤਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਧੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਮਾਂ : ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਾਈਂ ਤੋਂ ਬਗਾਵਤ ? ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕਿੱਡਾ ਵੀ ਭੈੜਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਾਂਗੇ ਧੀਏ ? ਆਖਰ ਜੀਣਾ ਤਾਂ ਏਥੇ ਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਏ, ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਰ ਜਾਈਏ।¹⁵

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੀ ਔਰਤ ਜੋ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਸਤੁੰਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆਉਂਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰੰਪਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਟ ਕਰਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਆਹ ਦੇ ਅਰਥ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ।

ਗੀਤਾ : ਤੇਰੇ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾ, ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਰੋਟੀਆਂ ਖਵਾਉਣਾ ਤੇ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਛਿੱਤਰ ਖਾਣੇ ਝਿੜਕਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ। ਤਾਏ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਦੇਖ ਲਿਆ ਮੈਂ ਦਿਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਏ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਆਯਾਸ਼ੀ ਤੇ ਤਾਈ ਵੱਲੋਂ ਟੱਬਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ। ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਏ ਤੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਏ। ਬੀ.ਐੱਫ਼. ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਟਾਪਰ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਕੂੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਹੀ ਮਨਹੂਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ? ਆਪਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਮਨਹੂਸ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਿੱਟੂ ਤੇ ਬਿੱਟੂ ਦਾ ਪਿਉ ਮਨਹੂਸ ਨਹੀਂ।¹⁶

ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਮੀਨਾ ਅਜੋਕੇ ਖਪਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਝੱਖੜ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦੀ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੇਚ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਮੀਨਾ : ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਟੀਨੇਜ਼ਰਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਜੇਬਾਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਪਰਸ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਟੂਏ ਤੋਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਭਾਰਾ ਏ। ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਹਾਇਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ, ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਆਂ ਤੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਕਮਰਾ ਵੀ ਬੁੱਕ ਕਰ ਸਕਦੀ ਆਂ ਪਰ ਜਿਊਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੀ। ਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ।

ਗੀਤਾ : ਫੇਰ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ।

ਮੀਨਾ : ਵਿਆਹ ਗੁਲਾਮੀ ਏ ਤੇ ਇਸ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਏ।..... ਮੈਨੂੰ ਬੰਦਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤੇ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਅਜਾਦੀ ਵੀ। ਵੇਦੀ ਦੀ ਅੱਗ ਬੰਦੇ ਲਈ

ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ, ਸਟਰੱਗਲ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਸਭ ਕੁਝ ਸਫ਼ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਿਆਹ ਮਹਿੰਗਾ ਸੋਦਾ ਏ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ ? ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਖਰੀਦਾਂਗੀ, ਉਹ ਵਿਆਹ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਸਸਤਾ ਏ। ਮੈਂ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਨਹੀਂ ਜੋ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਖਰੀਦਾਂ ਤੇ ਮੁੱਲ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ।¹⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਗਰਾਫ਼ ਨੂੰ ਡਿੱਗਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੰਗੀ ਜੋ ਇਕ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਔਰਤ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

“ਮਾਂ ਜਾਇਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਟੀ ਗਈ
ਵਿਚ ਵੀਰਾਨਿਆਂ ਸੁੱਟੀ ਗਈ
ਘਰ ਵਿਚ ਰਾਖੀ ਬੈਠੀਆਂ ਕੋਲੋਂ
ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਲੁੱਟੀ ਗਈ
ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਠਿਆਂ ਉਤੇ ਰੁਲਦੀ
ਲੁੱਚੀ ਅਤੇ ਲਫੰਗੀ ਹਾਂ
ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ.....”¹⁸

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭੋਗਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਡਿਗਦੇ ਨਿਮਨ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਤੇਜਾਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਇਕ ਭਰਾ ਵੱਲੋਂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਦੱਬਦੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇਕ ਅੰਬ ਦਾ ਦਰਖਤ ਉੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀਮਾਂ ਮਾਰਨ ਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੀ ਬੱਚੀ ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਛਾਣੋ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰਮਤੇ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਸਾਰੰਗੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੀ ਚੇਤਨ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਅੱਜ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ :

“ਸਾਜ਼ ਤਾਂ ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਾਂਗੀ
ਅੰਜਾਮ ਹੋਇਆ ਆਗਾਜ਼ ਬਣਾਂਗੀ

ਚਿੜੀਆਂ ਬਣ-ਬਣ ਦੇਖ ਲਿਆ

ਉਕਾਬ ਬਣਾਂਗੀ, ਬਾਜ਼ ਬਣਾਂਗੀ''¹⁹

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਪੈਸੈਸਿਵ, ਪ੍ਰਾਮਿਸ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੂਰੇ ਵਾਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਜਿੱਥੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਘੂ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ, ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਖ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ ?(1986), ਉਸਨੂੰ ਕਹੀ(1993), ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖੋ(1999), ਈਡੀਪਸ(2002), ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਰੰਗ ਪਸੰਦ ਹੈ(2003), ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ(2004), ਘਰ ਘਰ(2004), ਟੈਰੈਰਿਸਟ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ(2005), ਮੈਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ(2006) ਅਤੇ ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ(2006) ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਭਵਾਨਾਵਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ' (2006) ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਘ ਦਾ ਮਲੀਆ ਮੇਟ, ਪੈਸੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਝੂਠ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਰੱਖੇ ਵਿਆਹ ਵਰਗੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਵਤਨੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦੌਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਭਰਪੂਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਪਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕ 'ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ' ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਅੰਬਰ (ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਹੀਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ, ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੱਕਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਪਾਲ ਨਾਲ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਬੱਚੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਹੈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਝੂਠ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸਮਝੋਤੇ ਭਰਿਆ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਆਹ ਪੂਰੇ ਲਿਖਾਇਆ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਨਿੱਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅੰਬਰ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਅੰਬਰ ਤੇ ਪਾਲ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਅਸਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਲ ਦੀ ਕੁੱਖੇ ਅੰਬਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਜਸ਼ਨ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਤਣਾਅ

ਪੂਰਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਅੰਬਰ ਦੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਕਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਬਰ ਤੇ ਪਾਲ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਤੇ ਗੁੰਝਲ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅੰਬਰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਬਾਪ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਦਿਖਾਵਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਪਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਕਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤਣਾਅ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਟੁੱਟੀ ਪਾਲ ਜਿਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਮਰਦ ਧੋਖਾ ਦੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅੰਬਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ :

ਪਾਲ : ਅੰਬਰ ਉਹ ਮੈਰਿਜ ਇਕ ਸੋਦਾ ਸੀ?

: ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਝੂਠਾ ਨਾਟਕ ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨਹੀਂ, ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਆਫਿਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਪੌੜੀ ਸਾਂ ਜਿਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸੇਜ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ।''²⁰

ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਵਾਰਥ, ਅਧੀਨਗੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਔਰਤ ਚਾਹੇ ਉਹ ਮਾਂ, ਭੈਣ, ਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਮਰਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਝੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਟਕ 'ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ' ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪਾਲ ਹੀ ਅੰਬਰ ਦੀ ਅਤੇ ਜੈਸੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਝੱਲਦੀ ਸਗੋਂ ਅੰਬਰ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਅੰਬਰ ਦੀ ਅਤੇ ਅੰਬਰ ਦੇ ਪਿਉ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਨੂੰ ਝੱਲਦੀ ਹੈ। ਅੰਬਰ ਜੋ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਉਸ ਮਰਦ ਵਰਗ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਝੂਠ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਪਾਲ ਦੋਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਲ ਨਾਲ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਡੋਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਰਦ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਔਰਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੀ ਵਿਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਸਗੋਂ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਪਾਲ ਤਲਖੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਮੇਜਰ ਅਤੇ

ਅੰਬਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਅੰਬਰ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਂ : ..... ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਇਕ ਝੂਠੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੋਣ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਬਣਕੇ ਜਾ ਡਿੱਗੀ ਸਾਂ ਉਸ ਫਲੈਟ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਬਾਂਹ ਮੱਥੇ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਖਸਮ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰੰਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਬਾਹ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਵੀ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ।²¹

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਥੀਮ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੋਦੇ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨ ਕਰਕੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਵਰਗੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਮਾਪੇ ਧੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣ ਹੀ ਟੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਲ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੇਜਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਾ ਸਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਮੇਜਰ : .....ਬਿਜਨੈੱਸ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ। ਇਕ ਨੂੰ ਡਿਵੋਰਸ ਦਿਓ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵਿਆਹ ਲਉ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਦਸ ਵੀਹ ਲੱਖ ਲੈ ਕੇ (ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਿਆਂ) ਬਟ ਦਿਸ ਕਾਂਟ ਬੀ ਹੈਪਨਿੰਗ ਵਿਚ ਆਈ ਡਾਟਰ.....!²²
ਪਰੰਤੂ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੱਚ ਹੋਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਮਕਸਦ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਬਰ ਦੀ ਮਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਪਾਲ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਮਾਂ : ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਝੂਠ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉਪਰ ਖੜੇ, ਉਹ ਸੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ...! ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮਿਆਦ ਸੀ ! ਸ਼ਗਨ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਟੈਂਪ ਲੱਗਣ ਤੱਕ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਮੇਜਰ : (ਚੀਖ ਕੇ) ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਮਾਂ : ਫੇਰ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਈ। ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਨੌਟਾਂ ਦੀਆਂ ਥਹੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਸ ਲੱਖ, ਪੂਰਾ ਦਸ ਲੱਖ ਲਿਆ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਜਿਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਈ.....!²³

ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਘੁੰਡੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੇ ਉਭਰੇ ਸਰੋਕਾਰ ਅਧੀਨ ਪਾਲ ਸਵਾਰਥ ਭਰਪੂਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਲ : ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ ! ਹਰ ਕੋਈ ਬੱਸ ਆਪਣਾ ਹੈ ਇਥੇ। ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੁਰਾਉਣ ਲਈ ਬਲੀ ਦੇ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ। ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਪਾਪਾ, ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤੇ। ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੱਦਾ ਹੈ ਏਥੇ। ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਹੋਰ, ਨਹੀਂ ਹੋਵਾ ਹੁੰਦੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ। ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਹਿ ਹੁੰਦੀ ਪੀੜ..... ਲੀਵ ਮੀ ਅਲੋਨ ਪਲੀਜ਼।²⁴

ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ, ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਮਿ੍ਗਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਸੰਵਾਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਡਿਗਰੀ ਹੋਲਡਰ ਮੁੰਡੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਟੈਕਸੀਆਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਧੀਨ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪੰਨਤਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਤਨ ਦੀ ਯਾਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ। ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੇ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜ ਸਕਦੇ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅੰਬਰ ਦਾ ਦੋਸਤ ਪੰਨੂ ਵਤਨ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਨੂ : ਇਕ ਗੱਲ ਐ ਅੰਬਰ, ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਲਾ ਕਿਤੇ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਪੈ ਜਾਵੇ ਨਾ, ਬਿਨਾਂ ਛਿਟ ਲਾਇਆਂ ਮਿੱਟੀ ਗਿੱਲੀ ਹੋ ਕੇ ਗਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਰੂਹ ਚੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਪੰਨੂ : ਜਦੋਂ ਵੀ ਨਿੱਕੀ ਨਾਲ ਫ਼ੋਨ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹੁ, ਪਾਪਾ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਉਧਰ। ਸਾਡਾ ਕੱਲਿਆਂ ਦਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਕਿਵੇਂ ਦੱਸਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਿਹੜਾ ਦਿਲ ਕਰਦੈ ਬਿਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਕੱਲਾ ਕਾਰਾ ਜੀਣ ਨੂੰ। ਪਰ ਕਰਾਂ ਕੀ। ਅੰਬੈਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਆਂ ਮਿੱਟੀ। ਘਰਆਲੀ ਅੱਡ ਤਾਨੇ ਮਾਰੂ, ਅਖੇ ਮੇਮਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮੇਜਾਂ ਕਰਦੇ ਓ, ਜਿਹੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸਾਡੀ ਯਾਦ ਨੀ ਆਉਂਦੀ (ਥੋੜੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ) ਓਇ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਇਥੇ ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਾਹਿਦੀਐ, ਉਹ ਨੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੀਹੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਲੋ ਇੰਡੀਆ, ਤਾੜ ਕਰਕੇ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰੂ, ਤੂੰ ਨਾ ਰਾਹਦਾਰੀ ਭੇਜਦੈ, ਨਾ ਡਾਲਰ। ਨਾ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਐ ਡਾਲਰ? ਸੋਲਾਂ ਸੋਲਾਂ ਘੰਟੇ ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਾਹਿਦੀਐ।²⁵

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੋਰ ਦੀ ਵਿਕਸਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਫੈਮਿਲੀ, ਸੈਪਰੇਟ, ਡਰਿੰਕ, ਵਾਈਫ਼, ਆਦਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਵਾਕ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਗਲੋਬਲੀ ਪਹੁੰਚ ਇੰਨੀ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਖੋਖਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਨਾਟਕ ਦੋਰਾਨ ਘਰ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਫੋਟੋ ਰੱਖਣਾ, ਜਸਨਦੀਪ ਨਾਮ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਗੰਢਾ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਦਿਖਾਵੇ ਭਰੀਆਂ ਸ਼ੋਸ਼ੇਬਾਜ਼ੀਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਯੁੱਗ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਣਾਅ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ 'ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ' ਨਾਟਕ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਅਤੇ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਨੈਤਿਕ ਨਿਘਾਰ, ਔਰਤ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਔਰਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਧੀਨ ਪੇਸ਼ੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਅਰਥ, ਬਦਲ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਦੂਹਰੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਧ ਰਿਹਾ ਤਣਾਅ ਆਦਿ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ, ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਤੇ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ), ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ. ਅਤੇ ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 21
2. ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ, ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਪੰਨਾ 70
3. ਡਾ. ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਸੰਕਟ : ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ, ਪੰਨਾ 17
4. ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ, ਪੰਨਾ 28

5. Harry Magdoff, Globalization : To what end, imperialism and Globalization, P 277
6. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਗਲੋਬਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 206
7. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ 19
8. ਕੁਮੁਦ ਖਾਸਾ, ਮੂਸਫਲੀਕਰਣ ਔਰ ਸੀਡਿਆ, ਪ੍ਰਫ 29
9. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਨਾ ਆਦਿਕਾ (viii)
10. ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 33
11. ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 53
12. ਪ੍ਰੋ. ਸਨੇਹ ਲਤਾ, ਇਕ ਬਹੁਪਰਤੀ ਰਚਨਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ, ਆਤਮਜੀਤ, ਪੰਨਾ 11
13. ਆਤਮਜੀਤ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ, ਪੰਨਾ 47
14. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 80
15. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 43
16. ਉਹੀ , ਉਹੀ
17. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 32-33
18. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 84
19. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 86
20. ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ, ਪੰਨਾ 25
21. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 51-52
22. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 60
23. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 67-68
24. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 76
25. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 34-35

Evolution and Development of Irrigation System of Punjab

Inderjeet Singh⁶
Kesar Singh Bhangoo

Abstract

Punjab model of irrigation is characterized by excess demand for water for irrigation, coupled with unconstrained mining of groundwater, for meeting the food bowl requirements of the country. It is a model guided by populist political decisions than a sound economics. In the process, the model has provided the much needed food security to the country but has raised serious ecological and environmental concerns. This is a high time to analyze the irrigation system in its historical perspective and prescribe a policy framework for the future. The paper, covering the evolution of the system, evaluates the performance and delineates the policy options for the future.

Keywords: Irrigation, Canal Water, Water Resources

Introduction

India's irrigation development in this century, and particularly after independence, has seen number of large storage based systems, all designed and maintained by the government effort and money. In British period, a few storage structures were built only in the beginning of this century and the post independence India, however, has seen more than 60 percent of irrigation budgets going for major and medium projects (Thakkar, 1999). Large scale irrigation is synonymous with canal irrigation in India and canal irrigation is a costly proposition, more so when provided under the aegis of grave inefficiencies in project implementation and canal operation (Dhawan, 1997). Punjab is a granary state of India and its input-

---

• Professor, Planning Commission Chair, Economics Department, Punjabi University, Patiala (Pb),
• Professor, Centre for Research in Economic Change, Economics Department, Punjabi University, Patiala (Pb),

output system is heavily biased in favor of agriculture (Singh and Singh, 2011). Punjab model of irrigation is characterized by excess demand for water for irrigation coupled with unconstrained mining of groundwater for meeting the food bowl requirements of the country. The paper, covering the evolution of the system, evaluates the performance and delineates the policy options for the future.

Evolution of Infrastructure and Institutions since 1947:

The Indus Basin mainly comprises of the erstwhile Sind and Punjab provinces of India in South Asia and presently this Basin has been divided between India and Pakistan. The Sind, Chenab, Jhelum, Ravi, Beas and Sutlej are the major rivers of this basin flowing from Himalayans into Arabian Sea. It is bounded on the north by the Karakoram and Haramosh ranges, on the east by the Himalayas, on the west by the Sulaiman and Kirthar ranges and on the south by the Arabian Sea. The total area of the Indus Basin, 1165500 square kilometers lies in Tibet, Afghanistan, India and Pakistan (CWC, 2011). The Indus basin is divided into two parts between India and Pakistan during partition of India. In 1960, the Indus Water Treaty divided the Indus River Basin and out of total six major rivers of Indus Basin three eastern rivers, i.e., Sind, Chenab and Jhelum were awarded to Pakistan and three western rivers, i.e., Sutlej, Ravi and Beas to India. The division of the Indus basin provided 56 percent area to Pakistan and 31 percent to India. The division of Indus Basin between India and Pakistan had far reaching and long term implications for the residents of the basin.

Evolution of irrigation infrastructure and institutions involves physical, economic, social attributes and the state policies (Kurian, 2004). The Indian Indus Basin of 321289 square kilometers, roughly 9.8 per cent of the total geographical area of the country, lies in the States of Jammu and Kashmir, Himachal Pradesh, Punjab, Rajasthan, Haryana and the Union Territory of Chandigarh (CWC, 2011). Irrigation has been the main input for the growth of agricultural production. Indian Punjab is a part of the Indus Basin in the north and north-west of Indian Sub-continent. The surface and groundwater of the Indian Indus Basin constitutes the lifeline of Punjab's agro-based economy. Punjab faces major irrigation and

drainage challenges with profound social, economic and environmental implications. Punjab government has developed a long term vision and strategy to provide adequate, equitable and reliable irrigation water to the cultivable land with a view at enhanced agricultural production and productivity and sustainable development with focus on holistic management. Indian Indus Basin comprises of three perennial rivers Ravi, Beas, Sutlej and one seasonal river Ghaggar. The Ravi enters Punjab near Madhopur and flow on to Pakistan. The Beas enters Punjab near Talwara (Hoshiarpur) and joins Satlej at Harike. The Sutlej enters Punjab near Nangal, passes through Ropar, Ludiana and joins Beas at Harike and crosses over to Pakistan. The Ghaggar River enters Punjab near Mubarkpur from Haryana then flows through Punjab and re-enters Haryana. Following map presents the Indian Indus Basin in the Punjab state.

Canal System in Punjab

State of Punjab, comprising 1.5 per of the geographical area of the country, has been contributing around two third of wheat and half of the rice to the central pool. This has led to over exploitation of groundwater resources, as the surface water fall short of the irrigation needs of the State. Further, for water management issues and related water problems Punjab can be divided into three water zones namely Shiwalik zone having 19 percent of State's geographical area, Central zone with 47 percent and South-Western zone with 34 percent. These water zones of Punjab have been facing water problems of different types. Shiwalik zone is prone to soil erosion, flash floods, deep water table etc. Central zone is facing a serious ground water depletion and pollution and South-Western zone is facing a poor quality of ground water due to salinity and alkalinity (Jain and Kumar, 2007) and deficiency of canal water due to tail end of canal system (Bhango, 2006).

Development of Canals: Pre-Independence Era

Before 1947, headwork at Ropar was constructed in the year 1874-82 for utilizing water of river Sutlej in the old Sirhind Canal system and this system was developed on run off the river basis. Upper Bari Doab Canal (UBDC), one of the oldest canals in India was first built by Emperor Shah Jehan in the year 1693, for carrying water of River Ravi from Madhopur to Lahore. Improvements in the canals were made by Maharaja Ranjit Singh in the 19th century. Weir type headwork with a properly designed distributaries system was constructed by the British in 1879. At the time of partition, full supply discharge of UBDC during Kharif was 6900Cs.

Hussainwala headwork was constructed in the year 1927 at Ferozepur for utilizing Sutlej/Beas waters through the Bikaner Canal/Eastern Canal. The pre-partition utilization of water of rivers Sutlej, Beas and Ravi in the areas of present Punjab forming part of the Indian Union, was 4.55 MAF, 0.50 MAF and 1.48 MAF respectively. The canal irrigation infrastructure in the pre-partition period was well maintained.

Development of Canals: Post-Independence Era

During post independence period, numbers of multipurpose projects were planned over rivers, Sutlej, Beas and Ravi. For better utilization of the stored water for irrigation, dams and reservoirs, substantial expansion of irrigation infrastructure by constructing additional network of canals and remodeling the existing canals has been initiated in Punjab. A brief detail of major canal infrastructure is presented in table 1. Post independence network of canal covers the entire Punjab evenly.

Table 1: Details of canal infrastructure after independence

Sr. No.	Project Name	Year	River	Location
1.	Bhakra Dam	1963	Satlej	Bhakra (H.P)
2.	Nangal Dam	1948	Satlej	Downstream (Bhakra Dam)
3.	Nangal Hydel Channel	1954	Satlej	Nangal Dam
4.	Bhakra Main Line Canal	1950-54	Satlej	Extension of Nangal Hydel Channel
5.	Old Sirhind Canal System	1952-54	Satlej	Ropar Headworks
6.	Harike Headwork	1954-55	Satlej-Beas	Harike
7.	Madhopur Beas link	1955-57	Beas-Satlej	Madhopur
8.	Rajasthan canal	1958-1961	Satlej-Beas	Harike Headworks
9.	Ferozepur Feeder	1952-53	Ravi-Beas	Harike Headwork
10.	Pong Dam	1974	Beas	Pong
11.	Beas Sutlej Link	1977	Beas-Satlej	Pandoh (H.P.)
12.	Shanchar Headwork	1983	Beas	Downstream of Pong Dam.
13.	Mukerian Hydel Channel	1982	Beas	Shanchar Headwork
14.	Ranjit Sagar Dam	2000	Ravi	Upstream of Madhopur Headworks
15.	Shahpur Kandi dam	2006-07	Ravi	Downstream of Ranjit Sagar Dam

Source: Govt. of Punjab, Punjab Irrigation Department

Capacity and Length of the Canal System in Punjab

The canal irrigation system is fundamental mechanism for conveying water from sources to the fields. In Punjab, the construction of multipurpose storage dams on major rivers has gone a long way towards improving the regulation of water and spreading the supplies uniformly over the year (Jairath, 1985). Punjab has a well developed canal system in the country and capacity of main canals has been shown in table 2. Discharge capacity and the length of the canal system are an indicative of the strength and coverage of the network.

Table 2: Capacity (discharge and length) of main canals of Punjab

Sr.	Canal	Discharge (	Length (Kms.)
1	Sirhind Canal	12622	59.44
2	Nangal Hydel	14500	20.12
3	Combined Branch	7635	3.22
4	Sidhwan Branch	1751	88.01
5	Abohar Branch	3027	109.75
6	Bathinda Branch	2890	152.40
7	Ferozpur Feeder	11192	51.42
8	Sirhind Feeder	5264	136.53
9	Rajasthan Feeder	18500	149.53
10	Abohar Branch	1693	46.37
11	Bikaner Canal	2720/3027	112.01
12	Eastern Canal	3929	8.02

Note: Total C.C.A. 30.88 Lacs Hectare

Source: pbirrigation.gov.in

In addition to the large dams on major rivers of the Indus Basin of Sutlej and Ravi, Bhakhra and Ranjit Sagar, Punjab has constructed other important dams in the State to generate hydro power and irrigation facilities in the state. The details of these dams and reservoirs have been presented in table 3. Dholbaha, Damsal and Thana have the highest Culturable Command Area CCA (Ha), in order. These dams have been constructed under the World Bank support for the project, 'Kandi Area Water Shed Project' in the Shiwalik zone of the State.

Table 3: Important Dams of Punjab

Sr. No.	Name of the Dam	Location	Culturable Command Area CCA (Ha)
1.	Dholbaha	Hoshiarpur	3745
2.	Janauri	Hoshiarpur	492
3.	Maili	Hoshiarpur	914
4.	Damsal	Hoshiarpur	1920
5.	Chohal	Hoshiarpur	900
6.	Saleran	Hoshiarpur	365
7.	Patari	Hoshiarpur	730
8.	Thana	Hoshiarpur	1160
9.	Perch	SAS Nagar	400
10.	Mirzapur	SAS Nagar	970
11.	Siswan	SAS Nagar	950
12.	Jainti	SAS Nagar	500

Source: pbirrigation.gov.in

Irrigation Water Delivery System

One of the basic and important objectives of the canal irrigation system is the delivery and distribution of water for irrigation among the water users. Due to the shortage of water in the system, the water is delivered to different parts of the canal system in rotation, i.e., using the 'Rotational Programme of Channels' (Gustafson and Reidinger, 1971). Supplies of irrigation water to the farmers have been awarded in the past by the system of 'warabandi' based on equitable and proportionate water allowance. *Warabandi* is a rotational and proportional method for equitable allocation of the available water in an irrigation system. The twin objectives of *warabandi* have been high efficiency and equity in water use and both objectives are to be achieved and guaranteed by self-policing rotation system (Bandaragoda, 1998). Further, *warabandi* is agreed upon by concerned farmers/users and appropriate canal authority. Though this system of distribution is intended to be fair but the unpredictability of water supply is being faced by the users. The problem of water supply unpredictability arises due to little or no institutional control mechanism over the rotation and rationing of water based on non-market mechanism. It is also clearly evident that trade-off between hydro power generation and

irrigation, reservoir factors and capacity factors contribute to the uncertain water supply (Gustafson and Reidinger, 1971).

Presently, in Punjab *warabandi* system of canal water distribution and allocation among the water users is in operation. Further, mainly three types of *warabandi* are being used, namely: *khuli-wari* (open turn), *panchayati-wari*, and *weekly-wari*. Field staff of the Irrigation Wing fixes the turn, duration and quantity of water for farmers. The basis for the distribution and allocation of water depends upon the size of the land holding, distance from the outlet (*mogga*), and certain other factors. That is the canal water distribution and allocation in Punjab has been carried out with little modifications in the *warabandi* system. Now attempts have been made to allocate and distribute water more scientifically through computerization of the distribution and allocation process.

Institutional Reforms

The debate on institutional reforms has largely been driven by the World Bank. Over the period of time, with the increasing participation by civil society institutions, the content and direction of the debate has been slowly transforming. The World Bank financed activities aim at higher productivity through a combination of factors like economic, institutional, agronomic, hydrological and ecological (Roopa, 2007). In order to achieve the aims of Reforms Programme, the visualization of World Bank is as follows: (a) Reducing irrigation subsidies that are extended to farmers in developing countries and ensuring that the farmers pay the full financial costs; (b) Promoting and setting up of water user associations so as to empower users to operate and maintain their systems, collect fees, hire professionals and manage water rights; (c) Modernizing and reforming public sector agencies in order to provide for the institutional set up that will aid the functioning for the water users associations; (d) Addressing the political economy of reforms by engaging comprehensively with the Governments; and (e) Kicking the larger agenda that will involve giving high priority to the development of crops that are less susceptible to droughts, floods and salt, that result in more production per unit of water use, that are less vulnerable to pests and spoilage and that use smaller quantities of water polluting fertilizers and pesticides.

Canal irrigation systems/projects provide increased and much needed food production self-sufficiency and food security across the globe. These considerations suggest that it is probably better to have a good workable institutional structure for more intensive use of water through improved water management in canal irrigated agriculture. The prerequisites of improved water management and reforms (Bromley et al. 1980) are follows: (a) Rehabilitation of existing projects in terms of modifying the distribution network; (b) More intensive operation and maintenance of this infrastructure; (c) More careful planning of cropping patterns and schedules; (d) Greater care in the allocation and scheduling of water both among and within systems; and (e) Greater enforcement of, or changes in, the rules and regulations governing access to irrigation water by individual farmers.

For proper and successful operation of the canal irrigation systems, it is believed that an efficient authority structure is the prerequisite. Furthermore all the large river and canal based irrigation systems of the world are widely assumed to require centralized authority (Hunt, 1988). It has not only been argued but also established evidence that there exists a positive relationship between central authority and size of the irrigation system (Wittfogel, 1957). All over the world, including Punjab, the vast majority of canal irrigation systems have a constituted authority structure (Hunt, 1988). Therefore, every society with irrigated land/agriculture has several functions/ aims to achieve. The physical system must be constructed and maintained so that all the stakeholders of the system feel satisfied (Hunt and Hunt, 1976).

Punjab Canal Irrigation: Institutional Evolution

In an attempt to develop Punjab as a granary of the country, massive canal irrigation network came in to existence solely with the government effort. This involved various departments relating to irrigation, power and others. Initially, all these departments emerged as big public sector departments that helped in efficient creation, operation and management of the system. There was a sufficient autonomy in the operation and management of these departments. This provided not only the irrigation facilities but also abundant power and helped in controlling floods in the region. Over a period of time, irrigation related institutional setup

deteriorated exactly in consonance with other public sector organizations. In the institutional evolutionary process of State of Punjab, two events have been responsible for acting as a catalyst in making this deterioration to be fast and massive. *First* has been the inter-state water sharing dispute and other has been the free irrigation water and free electricity for irrigation. Interstate water sharing (the SYL row), became a political and religious issue rather than an economic issue. It derailed the State in decade of eighties and nineties. A prosperous State, with highest per capita income, got converted into a battleground of fundamentalism and terrorism. This effected both investment and cost recovery in all the systems. *Second* has been the myopic political vision and quick buck political approach that resulted in subsidized diesel, free water and electricity for irrigation. This led to total neglect of the canal system and ruthless mining of the groundwater. Recent introduction of water charges in 2010 for canal irrigation are meaningless in the presence of subsidized diesel and free electricity for tube-well operation. In this transition, the system has nurtured a class of water users who are totally unaware of the scarcity of water resource. The condition has been further deteriorated by the State supported price mechanism for heavy water consuming crops: rice and wheat. Now, more than economic, it has become a political issue for successive governments; it is difficult to withdraw the freebies and introduce diversification by breaking the wheat-rice rotation. Water users in agriculture have no motivation and support mechanism to think for water saving crops. The evolution is indicative of the fact that irrigation institutional mechanism developed the agriculture in the region and provided the food security to the country. But political considerations with short sighted vision have parallelized the institutional set up. State is far below the best of the best available in India, what to talk about global comparisons.

As far as the canal irrigation system of Punjab is concerned, these have been controlled, maintained and operated by the government. In spite of the fact that massive investment in canal irrigation system of the state, the outcome has not been encouraging. In the Indian perspective, emphasis has been on construction of new projects rather than efficient management, operation and maintenance of existing irrigation systems (Mitra, 1992).

The poor performance of canal irrigation of Punjab may be attributed to low productivity of irrigated, low return on investment due to free/low price of irrigation water, poor water distribution especially to tail-end users and underutilization of irrigation potential. Keeping in view above issues it is of paramount importance and needed that canal water irrigation reforms must be initiated in Punjab as early as possible. Reforms may be in tune with global perspective in which the canal irrigation system reforms has been driven to dismantle state monopoly and control; as public sector organizations miserably failed to maintain and efficiently operate irrigation projects and transfer these to water users, water user associations, *pachanyati raj* institutions and other stakeholders.

Punjab Canal Irrigation: Institutional Reforms

In India water is a state subject, further within a state major and medium irrigation projects are under the purview of State irrigation departments and minor irrigation projects are under local authorities. So there is a dire need for reforms in the canal irrigation system of the state. Punjab in comparison to other states of India initiated little or no institutional reforms in its canal irrigation system (Chowdhury and Torero, 2007). Thus, institutional reforms must be initiated with a focus on issues to improve the performance and financial viability of canal irrigation system, to make groundwater use both economically and environmentally sustainable for a smoother and systematic transition from water resource development mode to an integrated water resource management mode (Shah et al. 2004). Further, reforms may be initiated and implemented in three major areas of canal irrigation system of Punjab: (a) rebuilding and refurbishment of canal system; (b) irrigation water management; and (c) irrigation policy initiatives.

Rebuilding and Refurbishment of Canal Irrigation System is a need of the hour. Presently the age old, depreciated and in dilapidated canal networks of Punjab require an immediate rebuilding and refurbishment. Canal irrigation systems performing far below the requirement and farmers are turning to groundwater for irrigation needs (Shah et al. 2004). Therefore, rebuilding and refurbishment of canal networks should be done at the earliest.

Irrigation water management Reforms is the next issue. Punjab must learn from experiences of Andhra Pradesh, as far as irrigation management initiatives are concerned. Andhra Pradesh has been the first state in India to introduce reforms on a large scale (Reddy, 2003). The objectives of Punjab canal irrigation management reforms should be the maximization of irrigational potentials, better management of existing canal infrastructure through active participation of stakeholders. The stakeholders of the system are: water users, water users associations, *panchayats*, farmers, NGOs and others. This requires a massive state initiative and political will, rather than short sighted political goals.

This is a high time to go in for *Irrigation Policy Reforms*. Canal irrigation policy and institutional reforms of Punjab must be targeted to regain lost credibility and build trust. In this regard, *firstly*, the irrigation water should be converted into an economic good by introducing volumetric pricing. Initially populist politics and narrow political interest would be the hurdles but in the long period this would result in economic as well as political dividends (Reddy, 2003). *Secondly*, the participation of stakeholders and transfer of powers and responsibilities to locals would help in addressing problems. *Thirdly*, at present, the local bodies are bypassed in irrigation matters therefore there is an urgent need to involve *panchayati raj* institutions in this process. *Fourthly*, in whole of the institutional reforms process, the ecological concerns must be taken into consideration. *Finally*, the distributional aspects should be looked upon essentially in terms of equal rights on water for all the stakeholders in the community. The policy framework needs to go much beyond the canal irrigation. It must consider total irrigation as a system that must include ground water resources, rationing the new tube-well electricity connections, electricity pricing, crop-diversification, diesel pricing and other ecological issues.

Performance Evaluation of the System

Punjab is predominantly an agrarian State having 85 percent of its geographical area under cultivation with an average cropping intensity of 189 percent. Water is the only natural resource available and the state is devoid of any other mineral or natural resources. Punjab's agriculture being highly intensive is dependent on heavy requirement of water. The present cropping pattern and the efforts to increase the productivity of food grains has led to immense strain on irrigation system due to limited surface water resources, which are grossly inadequate to meet requirements and this is causing stress on ground water resources. In the State, the surface water resources are being fully utilized through well-organized canal irrigation system. The available surface water is unable to meet the demand

of agriculture; as such there is an increasing pressure on the ground water resource.

Structure and Pattern of Supply, Demand and Pricing in the System

Punjab, the major riparian State, has a limited share in its three perennial rivers (Sutlej, Ravi and Beas). On *supply side*, it has been allocated only 1.795 Million HaM (14.54 MAF)² out of a total average availability of 4.24 Million HaM (34.34 MAF)². Its replenishable ground water resources are estimated at about 2.144 Million HaM (17.37 MAF)². The total available water resources are 31.91 MAF against an estimated demand of 50 MAF³, showing a deficit of 38 percent for a major riparian State. Punjab has about 14500 km long canal network (table 4) and about 1 lakh km of watercourses, providing irrigation to 1.15 million hectare, which is 28.19 percent of total cultivable area of the State (Year 2006-07). However, the network of canals, which is more than 150 years old, is unable to take its full discharge, as it requires major rehabilitation and rejuvenation. As a result of reduced carrying capacity of the system and decreased availability of surface water, the net-area irrigated by canals has gone down from 55 percent in 1960-61 to 28 percent in 2006-07. At present the canal water allowance, which has been in vogue since long, is 5.5 cusec per thousand acres in Eastern Canal system and 3.5 cusec per thousand acres in Sirhind Feeder system, which are getting water logged. But it is 1.95 cusec per thousand acres in *Bist Doab* Canal system, which is facing depletion in ground water. The canal water allowances need to be diverted from water logged areas to areas facing depletion in ground water.

Table 4: River Water System in Indian Punjab

Headwork	River	Canals
Nangal Headwork	Satlej	Bhakhra Main Line Anandpur Hydel Channel
Ropar Headwork	Satlej	Sirhind Canal Bist Doab Canal
Shah Nehar Canal System	Beas	Mukerian Hydel Channel Kandi Canal
Madhopur Headwork	Ravi	UBDC Canal Kashmir Canal
Harike Headwork	Satlej and Beas	Rajasthan Feeder Sirhind Feeder
Hussainiwala Headwork	Satlej and Beas	Bikaner Canal Eastern Canal

Source: *Statistical Abstract, Govt. of Punjab, various issues*

Continuous Growth in population, sowing of high-water consuming and high yielding cash crops and also expansion of economic activities has

led to increasing demand of water for diverse purposes, causing a great stress on available water resources in the State. Agriculture in Punjab is primarily an artificial irrigation based, i.e., using surface as well as ground water resources. Intensive agriculture, based on wheat-rice rotation, has led to a serious imbalance in use and availability of ground resources. According to an estimate, the total water supply of 3.13 m ham falls short by 1.27 m ham of the total water demand of 4.40 m ham (Table 5). The deficit is met by over-exploitation of groundwater reserves through tube-wells and wells.

Table 5: Status of Water Resources in Punjab

Detail	m ham
Annual canal water at head-works	14.54
Annual canal water at outlets	1.45
Annual ground water available	1.68
Total annual available water resources	3.13
Annual water demand	4.40
Annual water deficit	1.27

Source: A.K. Jain and Raj Kumar (2007)

As a result, groundwater has become a major source of irrigation in the State. An analysis of net area irrigated in Punjab by source of irrigation (table 6) is indicative of the fact that only 28 percent of the total area is irrigated by surface water or canals and rest 72 percent area is irrigated by tube-wells and wells. The historical dependence on canals and other sources of surface water has gradually been reduced in favour of groundwater. On the eve of Green Revolution, there was an even dependence on both the sources of irrigation. The net area irrigated by canals came down from 44.53 in the year 1970-1971 to 42.28 percent in 1980-1981. It slightly rose to 42.47 percent in the year 1990-1991. It has settled around 27 to 28 percent in the last few years. On the other hand, because of easy availability of cheap or free electricity, the dependence on groundwater has drastically increased especially during the decade of 1990s. Presently, more than 70.68 percent of the net area irrigated in Punjab is dependent on tube-wells and wells, i.e., the groundwater. The availability of surface water resources is unable to meet the demand for agriculture and as such there is an increasing pressure on underground water resources. The ground water is being over exploited to meet

increasing demand for diverse purposes i.e., intensive irrigation, drinking, industry and power generation.

Table 6: Net Area Irrigated in Punjab by Source ('000 Hectare)

Year	Govt. Canals	Private Canals	Tube-wells	Others	Total
1970-71	1286 (44.53)	6 (0.21)	1591 (55.09)	5 (0.17)	2888 (100)
1980-81	1430 (42.28)	- -	1939 (57.33)	13 (0.38)	3382 (100)
1990-91	1660 (42.47)	9 (0.23)	2233 (57.12)	7 (0.18)	3909 (100)
2000-01	1002 (24.92)	- -	3017 (75.03)	2 (0.05)	4021 (100)
2006-07	1148 (28.19)	- -	2878 (70.68)	46 (1.13)	4072 (100)

Note: Figures in parentheses denote the percentages.

Source: *Statistical Abstract, Govt. of Punjab, various issues*

Regarding groundwater, in Punjab, there are two types of tube-wells: diesel operated and electric operated. Another important fact underscored by growth of number of tube-wells (table 7) is that the total number of tube-wells that was 1.92 lakh in 1970-1971; rose to 6 lakhs in 1980-1981; to 8 lakhs in 1990-1991; to 9.3 lakh in 2000-01 and finally touched the level of 12.76 lakh in the year 2008-09. So over a span of past four decades, the number of tube wells has grown by more than 6 times. Further break-up of number of tube-wells into diesel and electric operated is indicative of the fact that with minor variations, the number of diesel operated tube-wells has remained fairly stable but the number of electric operated tube-wells has increased nearly by 10 times in the 30 years and much of this increase can be attributed to the current decade. The share of electric operated tube-wells has crossed the mark of 80 percent. The end of decade of 1990 has been characterized by concession to the farmers in the form of free electricity.

Table 7: Number of Tube-wells in Punjab (Lakhs)

Year	Diesel operated		Electricity operated		Total
	No.	Percent	No.	Percent	
1970-71	1.01	52.60	0.91	47.40	1.92
1980-81	3.20	53.33	2.80	46.67	6.00
1990-91	2.00	25.00	6.00	75.00	8.00
1998-99	1.70	88.54	7.45	81.42	1.92
1999-00	1.70	18.38	7.55	81.62	9.25
2000-01	1.70	18.18	7.65	81.82	9.35
2008-09	2.80	21.94	9.96	78.06	12.76

Source: *Statistical Abstract, Govt. of Punjab, 2009*

Widespread rural electrification coupled with a flat-fee electricity subsidy that has led to a dramatic increase in the number of wells, groundwater-based irrigation now far surpasses surface water use. In the absence of any systematic policy to regulate the demand for water, the unconstrained mining of this resource has resulted in over exploitation of groundwater. As per table 8, the present groundwater development is 145 percent as on March 2004. Out of 137 blocks of the state, 103 blocks are “over exploited”, 5 blocks are “critical”, 4 blocks are “semi-critical” and 25 blocks are in “safe category”. A look on the temporal dimension of categorization of blocks shows that in year 1984 only 44.92 percent were the “overexploited” blocks and about 49 percent blocks were semi-critical or safe. But in the year 1992, 52 percent of the blocks went into the category of “over exploitation” and share of semi-critical and safe went down to 40 percent. Presently as per the 2004 statistics, the number of “over exploited” blocks has gone to 75.18 percent and the number of “semi-critical” and “safe” blocks has shrunk to 21 percent. Thus, over exploitation of groundwater and reduced share of canal water is drastically depleting the only natural resource of the Punjab economy. On the whole, the area underlain by groundwater of unfit quality is around 7957 square kms which comes out to be 16 percent of Punjab State.

Table 8: Categorization of Blocks on the Basis of Groundwater Draft in Punjab.

Year	1984		1986		1989		1992		1999		2004	
	No.	%										
Dark (Over-Exploited)	53	44.92	55	46.61	62	52.54	63	53.39	73	52.90	103	75.18
Dark/Critical	07	05.93	09	07.63	07	05.93	07	05.93	11	07.97	05	03.65
Grey/Semi Critical	22	18.64	18	15.25	20	16.95	15	12.71	16	11.59	04	02.92
White/Safe	36	30.51	36	30.51	29	24.58	33	27.97	38	27.54	25	18.25
Total	118		118		118		118		138		137	

Source: Central Ground Water Board, Punjab.

To some extent, *water logging and soil salinity*, is also the byproduct of the irrigation system in the State. Punjab state is characterized by two distinct topographical and hydro-geological settings: high yielding fresh groundwater regions in northern and central districts and the saline

groundwater regions in south western districts. While groundwater is declining alarmingly in fresh water regions, it has risen steadily in saline groundwater regions in Muktsar, Bhatinda and Faridkot districts. As per a study of Central Soil Salinity Research Institute (CSSRI), the region, irrigated with Sirhind canal and an extensive distribution network, is experiencing extreme instances of water logging and soil salinity problems (Kamra, 2007). The problems are particularly severe in depressional locations which have inadequate or non-functional surface drains. The original cotton/*bajra*/maize–wheat/ gram system has been replaced by rice-wheat rotation resulting from leveling of extensive sand dunes and conversion to irrigated fields. The area under cotton has been affected by the rising water table and farmers are not keen to grow cotton. River *Sutlej* in the western part of these districts is the main drain for the area. The water table has been rising steadily over the last three decades reaching within 1 m or less from the surface over large areas. The problem is widespread over all blocks (Malout, Muktsar, Lambi and Giddarbaha) of Muktsar district; the water table rises virtually to the surface in a number of villages during rainy season causing serious damage to standing crops.

Study suggested both short and long term policy measures. The *short term measures* are: (a) provisions of regular electricity supply be made for pumping of drainage water from two subsurface drainage systems in Jammuana and Dodanwali villages; (b) implementation of a few projects on integrated farming systems for management of waterlogged saline groundwater regions involving ponds in combination with fisheries, horticultural and agro-forestry trees (bio-drainage); and (c) introduction of salt resistant crop/tree varieties developed at CSSRI in the waterlogged saline groundwater areas of Punjab. The *long term measures* are: (a) a comprehensive long-term master plan needs to be developed for South-Western Punjab. It should aim to identify location specific measures based on drainage (surface, subsurface, bio and tube-well including skimming structures), integrated farming systems, micro-irrigation systems and agronomic/variety interventions. Efforts should also aim to work out the regional water and salt balances which may require considerable improvement in current monitoring systems

On the *demand front*, the scope to address the supply side of water is limited and the major scope lies in managing the demand side of water.

The state has gone from growing a previously healthy mix of crops such as wheat, maize, pulses and vegetables to devoting nearly 80 percent of its crop area to rice and wheat, two of the most water-intensive crops. Overall, central and state level agriculture policy—consisting of minimum support prices, effective procurement of selected crops, input subsidies benefiting farmers in electricity, fertilizer, and irrigation and the increased availability of credit facilities over the years has played a key role in pushing farmers to grow primarily wheat and rice at enormous detriment to water resource sustainability in the country. The rice crop has been the most remunerative crop relative to other Kharif crops. As shown in table 9, it is also the most water intensive crop, using about 24000 cubic meters of water per hectare, which is about six times of maize, almost 20 times of groundnut and about 10 times of pulses. There is an urgent need of the time to change the cropping mix of the State to save the precious water resources.

Table 9: Water requirements of different crops in Punjab, India

Crop	Water requirements (Cub m per ha)	Electric Motor (hrs per ha)
Paddy	24181	290
Wheat	5504	60
Maize	5474	50
Barley	4486	35
Kharif Pulses	2355	35
Gram	2243	30
Rabi Pulses	2187	30
Groundnut	1123	35

Source: Karam Singh and K.K. Jain (2002)

On *pricing front*, the blame for deteriorating water table goes to the State government's long-standing policy of giving free power to farmers. As power in Punjab is heavily subsidized, its 11 lakh agricultural consumers feel free to run their powerful submersible motors to draw groundwater. The supply of free power to farmers is directly linked with underground water. It leads to over exploitation of this scarce natural resource. During the years when electric supply was free in Punjab, the water table in some districts had gone down considerably and farmers are

still going deeper in search of water by installing deep submersible pumps using heavy-duty motors consuming more power.

The rice has benefitted the most from its state managed effective minimum support price as well as from the electric supply (there are 8.56 lakh electric tube-wells out of 11.44 lakh), and even more so from the free electricity supply during 1997-2002 and beyond. The subsidized and sometimes even totally free electricity to the farm sector in Punjab has done more harm than good. Some of the studies are indicative of the fact that even if the electricity is priced at cost and charged on use basis (metered), rice still remains to be the profitable alternative (Gill, 2003). This is high time to reduce the area under paddy and introduce the alternative crops particularly in the Malwa region, to restore the water balance in the long run. The alternative crops (like groundnut, maize, pulses: arhar and moong) have to made competitive with paddy. In addition to water saving, the society will benefit in terms of improvement/decline in soil degradation of fertility in the long run, improvement in sanitation and health, improvement in environment and power saving. A big chunk of Govt. budget goes for buying costly power from other states or diverts from high value added sectors to this sector. Such savings need a detailed study.

Financial Evaluation of the System

Irrigation system in India are largely maintained and managed by the Government. The operational efficiency, however, hinges on the availability of requisite finances for the operation and management of the system on a self-sustainable basis. Public funds have been able to create large infrastructure for water resources development and water availability, it has not been able to derive optimal benefits from the operation of projects for want of funds. The system should be able to generate the necessary funds from the users for the services received by them. In India, in practice, the revenue realized is grossly inadequate even to incur the day to day operational expenses. A rationalization of the charges for users is must to make them understand the scarcity value of water for its optimal utilization and meet the requirement of efficiency and equity in delivery of services by the participating service providers. It is in this context the

analysis of financial performance is important to get an insight into the factors responsible for low performance.

Water Pricing

As per an earlier study by Dhawan, B.D. (1997), the large scale irrigation is synonymous with canal irrigation in India and canal irrigation is a costly proposition, more so when provided under the aegis of grave inefficiencies in project implementation and canal operation. To irrigate one crop hectare with canal water, it costs the nation Rs. 2277 in fixed and variable expenses. Barely 5 percent of this cost is recovered through irrigation charges levied on farmers. Further the study advocated that net of inflation, marginal cost of canal irrigation tended to rise by 8 percent per annum in recent years. With such a rising marginal cost, it is far from possible to keep the canal irrigation a viable proposition.

The water rates should be adequate to cover the annual maintenance and operational charges and a part of the fixed cost of irrigation works. Efforts should be made to reach this ideal over a period of time while ensuring assured and timely supplies of irrigation water. The water rates for surface and ground water should be rationalized with due regard to the interest of small and marginal farmers.

Arunachal Pradesh, Andaman & Nicobar Island, Nagaland, Meghalaya, Mizoram, Puducherry and Lakshadweep have not levied any water charges for using water for irrigation purposes. The Government of Punjab which was, however, having specified water rates for use of water for irrigation purposes earlier, had abolished the same since February 1997 and again continued since 12th November 2002. On the other hand, the Government of Tripura which was not charging any amount for water used for agriculture is in the process of levying water charges for irrigation purposes. Also, the States like Sikkim and Arunachal Pradesh are in the process of introducing water charges for usage of water for irrigational purposes. In Punjab, the water rates have been recently revised with effect from 28-01-2010 (table 9). The rate for supply of canal water is Rs. 375/- per hectare per year payable by the shareholders of the *chak* of the canal outlet on the culturable command area of the outlet *chak*. The water rates are recoverable in two equal installments payable by 31st May and 30th November respectively every year.

Table 10: Water rates for irrigation and other purposes in Punjab

Purpose	Season (crop)	Water rate (Rs./unit)	Date of enforcement
Irrigation	Flow Irrigation		
	Rabi Season(Paddy, Cotton, Maize, Sugarcane, Other crops)	375.00/ha	28.01.2010
	Kharif Season (Wheat, Other crops)	375.00/ha	-do-
	Lift Irrigation		
Other Purposes	Rabi Season(Paddy, Cotton, Maize, Sugarcane, Other crops)	375.00/ha	-do-
	Kharif Season (Wheat, Other crops)	375.00/ha	-do-
	Domestic		
	Drinking	12.00/6000 cft	13.02.2003
Commercial	Bulk Supply	32.00/2500 cft	-do-
	Drinking	12.00/6000 cft	-do-
	Other Uses	32.00/2500 cft	-do-
	Miscellaneous		
Consolidation of Kucha Roads	Brick Making	32.00/2500 cft	-do-
	Modeling Roads	32.00/2500 cft	-do-
		32.00/2500 cft	-do-

Source: CWC, *Pricing of Water in Public System in India, 2010*, p 209.

Water Pricing Incentives

In spite of strong recommendations, most of the States and Project Authorities/Corporation remained unsuccessful in realizing even the Operation Management (O&M) costs of irrigation systems despite initiatives taken by the Union Government. With a view to encourage the States for bringing out the reforms in irrigation sector, in particular to increase the water rates so as to meet O&M costs of various irrigation projects, incentive have been provided under Accelerated Irrigation Benefit Programme (AIBP). Under the AIBP, the States which agreed to rationalize water rates in phases over a period of 5 years to recover full O&M costs were termed as Reforming States. These States were given more attractive offer of assistance under AIBP. Seven States namely Gujarat, Maharashtra, Andhra Pradesh, Madhya Pradesh, Orissa, Rajasthan and Jharkhand

were declared reforming States but Gujarat could only meet the requirements. Under AIBP, optimum utilization of irrigation potential created is considered utmost priority and central loan assistance as well as grants for infrastructure development is released to the State Governments. The AIBP was conceived in the year 1996 by the Government of India in order to provide financial assistance to States to complete various ongoing projects in the country so that envisaged irrigation potential of the project could be created and thereby extend irrigation to more areas. Since its formulation, the terms of the programme have been widened and liberalized over the time.

Table 11: State-wise Status of AIBP Central Loan Assistance (CLA)/Grant released for major, medium & ERM projects in India

Sr. No.	State	CLA released up to 2004-05	Grant released total up to 21.01.2009	Cumulative CLA/grant released	Percent age share
1	Andhra Pradesh	933.61	2544.36	3475.97	12.24
2	Assam	98.05	50.02	148.07	0.52
3	Bihar	454.90	118.94	573.84	2.02
4	Chhattisgarh	267.33	75.45	342.78	1.21
5	Goa	130.86	49.70	180.55	0.64
6	Gujarat	4107.17	1344.86	5452.03	19.19
7	Haryana	78.03	12.51	90.54	0.32
8	Himachal Pradesh	60.11	90.41	150.51	0.53
9	Jammu & Kashmir	75.80	188.60	264.40	0.93
10	Jharkhand	77.81	25.66	103.47	0.36
11	Karnataka	2269.01	1050.63	3319.64	11.69
12	Kerala	123.70	40.84	164.54	0.58
13	Madhya Pradesh	1866.69	955.31	2822.00	9.94
14	Maharashtra	979.89	2816.33	3792.22	13.35
15	Manipur	102.90	330.81	433.71	1.53
16	Meghalaya	873.16	1167.29	2040.45	7.18
17	Punjab	415.47	39.82	455.29	1.60
18	Rajasthan	1387.43	542.92	1930.34	6.80
19	Tripura	30.92	27.27	58.19	0.20
20	Uttar Pradesh/Uttaranchal	1914.54	492.30	2404.84	8.47
21	West Bengal	166.13	34.40	200.54	0.71
	Total	16413.51	11998.43	28403.92	100.00

Source: CWC, *Financial Aspects of Irrigation Projects in India, 2010*

The State-wise status of Central loan assistance and grant released under AIBP for major, medium and ERM projects in India are given in table 11. The central loan assistance for Rs 16413.51 crore up to 2004-05 and grant of Rs 11998.43 crore up to 2008-09 have been released. Under AIBP scheme, cumulative grant released is oddly distributed among the States. The reason being: the requirement of a particular state or the availability of matching grant. The States like Gujarat, Maharashtra, Karnataka, and Andhra Pradesh got the significant (more than 10 percent each) chunk of grant/loan under this scheme. Share of Punjab in the cumulative CLA/grant released for the country is just 1.60 percent. It has been because of the lack of state initiative and poor financial resource mobilization. Age old irrigation system is deteriorating because of the non-availability of funds. Punjab used it for four projects and completed following two projects: 'Ranjit Sagar' and 'Remodeling of UBD'.

Financial Position Analysis (Major and Medium Projects)

Generally capital expenditure is a planned expenditure, whereas working expenses is recurring in nature and made from non-plan expenditure. The working expenses are a combination of direction & administration, plant & machinery and operation & maintenance cost. On the other hand gross receipt includes water rates and other charges. An analysis of capital expenditure, working expenses and gross receipts for major and medium irrigation projects in Punjab in relation to India, over the period 1990-2007, is given in table 12. Capital expenditure is the expenditure made for an asset with a useful life of more than one year that increases the value or extends the useful life of the asset. By practice, capital expenditures are not deducted in the year they are paid; they are capitalized and generally may be depreciated or amortized in the succeeding years. Working expenses are money spent for creation of asset/infrastructure in a fiscal year to add or expand infrastructure, plant and equipment assets and upkeep them with the expectation that they will benefit the government department over a long period of time. Gross receipts are the total amounts the organization received for taxes, fees, permits, licenses, interest, intergovernmental sources and other sources during its annual accounting period without subtracting any cost or expenses. Capital expenditure in state of Punjab has been in the range of 3 to 5 percent of total capital expenditure in India. In the beginning of decade of nineties, 3.14 percent of the total countries capital expenditure on major and medium irrigation projects has been in Punjab; it touched the level of

4.49, 4.72, 4.59 and 4.96 and 4.90 in successive five years of IX Five Year Plan (1997-98 to 2001-02). During the years, when water charges were abolished, capital expenditure on irrigation, in percentage share terms, was at all time high in the country. In the years of tenth five year plan, share of Punjab in country's total capital expenditure started sinking and gradually came down to an all time low of 3.20 percent. On the other hand working expenses of the system in Punjab as a percentage of India that were just 2 to 3 percent during the years 1994- 95 to 2002-03, touched the all time high of 6.35 percent and 5.69 percent in years 2003-04 and 2005-06 respectively. So tenth plan period is characterized by decline in capital expenditure and increase in working expenses share of Punjab in relation to the total country. Punjab's share in the gross receipts of total country that used to be in the range of 6 to 7 percent up to 1996-97, came down drastically, following the withdrawal of water charges for irrigation. In year 2003-04, it touched the all time low level of just 1.19 percent.

The growth profile analysis of the system shows that long term growth rate of capital in Punjab (11.43 percent) has been higher than the Indian average (10.81 percent). Compound annual growth rate of working expenses in Punjab has been 10.88 percent as against 8.07 percent for total economy. Gross receipt for Punjab has grown at the rate of 2.91 percent per annum against 11.20 percent for the total country. Plan-wise breakup of financial parameters show that, in the X Plan, annual capital expenditure growth in Punjab has been 5.14 percent against 15.48 percent in the country; working expenditure growth has been other way round, it was 13.26 percent per annum in Punjab against 4.41 percent for the country. Gross receipt for Punjab has grown at 3.60 percent per annum against 15.45 percent for the country. In the recent years, the recovery of working expenses has also deteriorated. Financial management of major and medium projects of the State of Punjab is in bad shape. In the recent past, capital expenditure has gone down, working expenses are on the rise and gross receipt is shrinking. It shows that irrigation projects of the state in a complete state of neglect. Poor recovery of working expenses leaves hardly any resources for the upkeep and maintenance of the system. Major reason is the poor resource mobilization and the inability of State to generate the matching grants for central assistance.

Financial Position Analysis (Minor Projects)

Financial scenario of minor irrigation projects in Punjab, in relation to India, is given table 13. Consistently over the years, the capital

expenditure on projects in Punjab as a proportion of the expenditure done in the country has been in the range of 1.08 to 1.63 percent. Likewise the share of working expenses on minor projects in Punjab, as a proportion of the total country, ranged from 1.25 to 4.86. An important fact to be noted during the period under consideration is that, both in capital expenditure and working expenses, there has been a significant improvement in the post 1997-98 period. As expected, the percentage share of Punjab in gross receipts of total country has deteriorated in the post 1997-98 period. Overall growth rate of capital expenditure (9.66 percent) and working expenses (9.01) percent, in Punjab has been higher than that of the country; which was 7.92 percent for the capital expenditure and 4.92 percent for the working expenses. Against 6.70 percent per annum annual growth rate of gross receipts at country level; there have been -4.37 percent per annum growth in the Punjab State. Thus in terms of both percentage share and annual growth rates, the capital expenditure and working expenses has been above the country average mark but the receipt side deteriorated. Being granary of the country, the demand-wise heavily loaded irrigation system needs a massive investment and this calls for a massive special assistance package.

Financial Position Analysis (Command Area Development Programme)

Command area development programme deals with development of geographical area under the command of river valley projects through centrally sponsored or central sector scheme implemented by the State/Central Government for constructing field channels, drainage, system and land leveling of undulating land of farmers. Reclamation of alkalinity and salinity of land are also carried out through command area development programme. A synoptic view of the evaluation of this programme is given in table 14. Under command area development, significant capital expenditure has been done in this decade. Share of Punjab in capital expenditure, done at the country level, has improved from just 1.43 percent in 1998-99 to 14.14 percent in 2006-07 and it is continuously on the rise. This has helped in strengthening the irrigation system of the State.

Project-wise Cumulative Expenditure

Project-wise distribution of cumulative capital expenditure in Punjab (table 15) up to the year 2006-07 shows that capital expenditure is not evenly distributed among different projects. Capital expenditure on Nangal

dam only constitutes 57.28 percent of the total expenditure. It is followed by 'Irrigation facilities to HP area below Talwara' project which constitutes 12.85 percent of the cumulative capital expenditure in the State. Rest of 30 percent of capital expenditure has been destined to 30 projects in the State.

Conclusions and Policy Recommendations:

Analysis is indicative of the fact that, in its attempt to provide the much needed food security to the country, Punjab has mined the surface and groundwater ruthlessly which has far reaching consequences for the ecology and environment of the region. In this context, following are the conclusions and policy implications.

Conclusions

Punjab, over a period of time has excelled to become the food granary of the country. It provided the much needed food security to the country. High yielding cash crops and expansion of economic activities has led to increasing demand of water for diverse purposes, causing a great stress on available water resources in the State. Agriculture in Punjab is primarily an artificial irrigation based, i.e., using surface as well as ground water resources. Intensive agriculture, based on wheat-rice rotation, has led to a serious imbalance in use and availability of ground resources.

The total water supply of 3.13 m ham falls short by 1.27 m ham of the total water demand of 4.40 m ham. The deficit is met by over-exploitation of groundwater reserves through tube-wells and wells.

The free electricity along with convenience of use has led to ever before pressure on groundwater. In the absence of any systematic policy to regulate the demand for water, the unconstrained mining of this resource has resulted in over exploitation of groundwater. Presently, the number of "over exploited" blocks has gone to 75.18 percent. Thus, over exploitation of groundwater and reduced share of canal water is drastically depleting the only resource of the Punjab economy. On the whole, the area underlain by groundwater of unfit quality is around 7957 square kilometers which comes out to be 16 percent of Punjab State.

In respect of ground water, the state is facing a dual phenomenon of rising and falling water table. The water table, mostly in South-Western parts, is rising because water extraction is limited due to blackish/saline quality. The water table is falling in North-Western, Central, Southern and South-Eastern parts of the State, where ground water is generally fresh and

fit for irrigation. This has far reaching implication for the ecology of the region.

Water logging and soil salinity is also the byproduct of irrigation system in the State. While groundwater is declining alarmingly in fresh water regions, it has risen steadily in saline groundwater regions in Muktsar, Bhatinda and Faridkot districts. The original cotton/bajra/maize-wheat/ gram system has been replaced by rice-wheat rotation resulting from leveling of extensive sand dunes and conversion to irrigated fields. The area under cotton has been affected by the rising water table and farmers are not keen to grow cotton.

Table 12: Capital expenditure, working expenses and gross receipts for major and medium irrigation projects in Punjab in relation to India over 1990-91 to 2006-07 (Rs in lakhs)

Year	India			Punjab			Punjab as a percentage of India		
	Capital Expenditure	Working Expenses	Gross Receipt	Capital Expenditure	Working Expenses	Gross Receipt	Capital Expenditure	Working Expenses	Gross Receipt
1990-91	3055690.63	245219.47	22415.44	95986.54	8749.40	1416.30	3.14	3.57	6.32
2000-01	7819722.37	876242.07	75351.72	388217.81	22065.98	1168.19	4.96	2.52	1.55
2001-02	8584670.24	823918.53	65224.50	420310.94	22211.83	1633.32	4.90	2.70	2.50
2002-03	9600786.39	884590.08	78338.87	448952.08	24822.64	2447.10	4.68	2.81	3.12
2003-04	11047270.74	629360.20	104760.26	453619.80	39945.83	1244.38	4.11	6.35	1.19
2004-05	12844465.21	701831.40	126415.03	497693.25	33399.06	9096.49	3.87	4.76	7.20
2005-06	15040964.55	821604.63	119470.28	514993.04	46708.93	2616.84	3.42	5.69	2.19
2006-07	16897977.28	960443.12	150465.91	541378.64	42786.37	2014.08	3.20	4.45	1.34
Compound Annual Growth Rates									
All data	10.81	8.07	11.20	11.43	10.88	2.91	-	-	-
VIII Plan	11.36	14.69	7.83	17.28	9.30	18.85	-	-	-
IX Plan	7.07	7.73	18.58	9.47	7.62	5.30	-	-	-
X Plan	15.48	4.41	15.45	5.14	13.26	3.60	-	-	-

Source: CWC, *Financial Aspects of Irrigation Projects in India, 2010*

Table 13: Capital expenditure, working expenses and gross receipts for minor irrigation projects in Punjab in relation to India over 1990-91 to 2006-07 (Rs in lakhs)

Year	India			Punjab			Punjab % of India		
	Capital Expenditure	Working Expenses	Gross Receipt	Capital Expenditure	Working Expenses	Gross Receipt	Capital Expenditure	Working Expenses	Gross Receipt
1990-91	545944.67	92170.42	4192.82	5882.08	1968.72	28.63	1.08	2.14	0.68
2000-01	1039678.56	173324.38	8013.87	16919.58	5003.06	41.18	1.63	2.89	0.51
2001-02	1143517.22	182978.71	8015.06	18152.59	5626.50	11.69	1.59	3.07	0.15
2002-03	1250255.61	174132.88	10117.79	18988.07	4613.60	13.30	1.52	2.65	0.13
2003-04	1411132.67	165957.24	12791.14	19934.04	4414.09	13.58	1.41	2.66	0.11
2004-05	1658086.99	196032.78	14468.48	21437.69	9526.73	17.67	1.29	4.86	0.12
2005-06	1946487.64	209697.08	16977.85	23945.38	8217.94	18.09	1.23	3.92	0.11
2006-07	2026137.20	239643.52	17731.78	26630.83	4366.33	12.72	1.31	1.82	0.07
Compound Annual Growth Rates									
All data	7.92	4.92	6.70	9.66	9.01	-4.37	-	-	-
VIII Plan	7.64	17.14	17.69	11.54	2.77	17.23	-	-	-
IX Plan	0.95	0.05	-9.27	9.83	28.02	-53.79	-	-	-
X Plan	13.7	9.12	15.09	8.98	5.25	2.00	-	-	-

Source: CWC, *Financial Aspects of Irrigation Projects in India, 2010*

Table 14: Expenditure under ‘Command Area Development Programme’ irrigation projects in Punjab in relation to India over 1990-91 to 2006-07 (Rs in lakhs)

Year	India		Punjab		Punjab as a percentage of India	
	Capital Expenditure	Working Expenses	Capital Expenditure	Working Expenses	Capital Expenditure	Working Expenses
1990-91	46180.29	20498.19	-	-	-	-
2000-01	147615.93	39439.83	10399.41	-	7.04	-
2001-02	162838.65	35533.93	17220.49	-	10.58	-
2002-03	172539.98	46489.12	19962.75	-	11.57	-
2003-04	180820.92	43009.97	21162.75	-	11.70	-
2004-05	194770.54	36345.38	24695.54	-	12.68	-
2005-06	211329.68	42331.21	28468.37	-	13.47	-
2006-07	228624.56	46152.25	32327.58	-	14.14	-

Source: Source: CWC, *Financial Aspects of Irrigation Projects in India, 2010*

Table 15: Project wise cumulative capital expenditure up to 2006-07 in Punjab on major and minor projects in Punjab

Sr. No.	Project	Cumulative capital expenditure up to 2006-07	
		Rs. In Lakhs	Percent
1	Beas Project	9293.86	1.73
2	Bhakra Dam	10323.10	1.92
3	Construction of new distributaries Minor	8622.31	1.61
4	Shah Nahar Canal System	17087.37	3.18
5	Extension of Phase-II Kandi Canal	7655.08	1.43
6	Irrigation Facilities to HP area below Talwada	7362.75	1.37
7	Lining of canals	68938.86	12.85
8	Low Dam in Kandi area	22256.89	4.15
9	Modernization of existing canals	14933.24	2.78
10	Nangal Dam	6928.48	1.29
11	Ranjit Sagar Dam	307358.15	57.28
12	Shah Nahar Canal System	5751.18	1.07
13	Shahpur Kandi Project	13962.56	2.60
14	Sirhind Feeder Project	14746.79	2.75
15	Satlaj Yamuna Link Project	9027.69	1.68
16	Others 23 Projects	12337.61	2.30
	Total	536585.92	100.00

Source: Source: CWC, *Annual Report, 2010*

The scope to address the supply side of water is limited and the major scope lies in managing the demand side of water. The state has gone from growing a previously healthy mix of crops such as wheat, maize, pulses and vegetables to devoting nearly 80 percent of its crop area to rice and wheat, two of the most water-intensive crops. The rice crop has been the most water intensive crop, using about 24000 cubic meters of water per hectare, which is about six times of maize, almost 20 times of groundnut and about 10 times of pulses. This calls for changing the crop mix to save water resources of the State.

Irrigation projects of the state are in a complete state of neglect. Poor recovery of working expenses leaves hardly any resources for the upkeep and maintenance of the system. Major reason is the poor resource mobilization and the inability of State to generate the matching grants for central assistance. Supply, demand analysis and financial analysis at surface level shows that huge capital and operating expenditure has been done on the irrigation system of the State and giving free electricity and water for irrigation has been a bad economics.

These subsidies have attracted a massive criticism from some national and international funding agencies. The economics of the system shows something else. Punjab consumed subsidies and it mined water ruthlessly not for itself; but for the entire nation. The State should be suitably compensated much in the same manner as states with mineral reserves are given royalty on coal and bauxite. Punjab’s virtual water exports amount to 20.9 billion cubic meters every year.

Policy Recommendations

Recently the State has come up with a policy initiative, ‘Punjab State Water Policy (2008)’, but yet a lot needs to be done. Following are the policy implications of above analysis.

To relieve stress on ground water, a greater emphasis is needed on efficient conveyance and distribution system for optimal utilization of available surface water. Punjab needs to be given greater share in its river waters to reduce stress on ground water resources and power consumption.

The canal network, which is more than 150 years old, is unable to take its full discharge, as it requires major rehabilitation and rejuvenation. The revenue realization from water charges proved inadequate has been meager and much less than even the recurring O & M charges;

consequently having adverse impact on ensuring satisfactory and adequate maintenance. Punjab needs to be compensated with a special package to renovate, extend and upgrade its irrigation system.

Reforms must be initiated and implemented in three major areas of canal irrigation system of Punjab: (a) rebuilding and refurbishment of canal system; (b) irrigation water management; and (c) irrigation policy initiatives. Canal irrigation policy and institutional reforms of Punjab must be targeted to regain lost credibility, build trust. In this regard, *firstly*, the irrigation water should be converted into an economic good by introducing volumetric pricing. Instead of free water and electricity, virtual water importing states should compensate Punjab with a royalty. *Secondly*, the participation of stakeholders and transfer of powers and responsibilities to locals would help in addressing problems. *Thirdly*, at present, the local bodies are bypassed in irrigation matters therefore there is an urgent need to involve *panchayati raj* institutions in this process. *Fourthly*, in whole of the institutional reforms process, the ecological concerns must be taken into consideration. *Finally*, the distributional aspects should be looked upon essentially in terms of equal rights on water for all the stakeholders in the community. The policy framework needs to go much beyond the canal irrigation. It must consider total irrigation as a system that must include ground water resources, rationing the new tube-well electricity connections, electricity pricing, crop-diversification, diesel pricing and other ecological issues.

Keeping in view the alarming situation of over exploitation of ground water, there is an urgent need to formulate an appropriate water policy of the State to regulate the release of electricity connection for agriculture pump sets.

To minimize the water logging, drainage systems needs to be developed. There is a need to implement projects on integrated farming systems for management of waterlogged saline groundwater regions involving ponds in combination with fisheries, horticultural and agro-forestry trees (bio-drainage). Salt resistant crop/tree varieties should be developed for the waterlogged saline groundwater areas of Punjab.

There is an urgent need of the time to change the cropping mix of the State to save the precious water resources. This is high time to reduce the area under paddy and introduction of alternative crops particularly in the

Malwa region, to restore the water balance in the long run. The alternative crops (like groundnut, maize, pulses: arhar and moong) have to made competitive with paddy. In addition to water saving, the society will benefit in terms of improvement/ decline in soil degradation of fertility in the long run, improvement in sanitation and health, improvement in environment and power saving.

To sum up, we can say that the Punjab model of irrigation, has deteriorated the ecology of the region, in general, and the water resources in particular. The repercussions have started to show up in the form of depleted ground water, wide spread salinity, deteriorating water quality and specific kind of disease patterns. Clearly, over the years, a number of issues and challenges have emerged in the development and management of the water resources. All these concerns need to be addressed on the basis of common policies and strategies with a vision of a new considered approach by adopting emerging research in science and technology.

References

- Alam, U. (2002), "Questioning the Water Wars rational: A Case Study of the Indus Waters Treaty", *The Geographical Journal*, **168** (4), pp. 354-64.
- Bandaragoda, D.J. (1998): Design and Practice of Water Allocation Rules: Lessons from Warabandi in Pakistan's Punjab, *Research Report 17*, IIMI, May.
- Bhangoo, K.S. (2006): "Farmers' Suicides in Punjab: A Study of Bathinda District" *Journal of Agriculture Development and Policy*, Vol. XVIII (1&2).
- Biswas, A. (1992), "Indus Water Treaty: The Negotiating Process", *Water International*, **17**, (44), pp. 201- 209.
- Bromley, Daniel W., Taylor, Donald C. and Parker, Donald E.(1980), "Water Reform and Economic Development: Institutional Aspects of Water Management in the Developing Countries", *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 28, (2), pp. 365-387.
- Central Water Commission, GOI (2010), *Annual Report 2009-10*, New Delhi,
- Central Water Commission, GOI (2010), *Pricing of Water in Public System in India*, New Delhi, Nov.

Central Water Commission, GOI, (2010), *Financial Aspects of Irrigation Projects in India*, New Delhi.

Central Water Commission, GOI, (2011), Online Database: <http://www.india-wris.nrsc.gov.in/>

Chowdhury, Shyamal and Torero, Maximo, (2007), “Power and Irrigation Subsidies in Andhra Pradesh and Punjab”, International Food Policy Research Institute, Washington, D.C.

Dhawan, B.D. (1997), “Large Scale Irrigation: How Cost Effective”, *Economic and Political Weekly*, June, pp A 71-77.

Gill, Karam Singh (2003), *Punjab Agricultural Policy Review*, Report for the World Bank, New Delhi.

Gill, Karam Singh (2007): *Punjab, the Dance of Water Table*, The Punjab Farmers Commission, Govt. of Punjab, p 13.

Gill, Karam Singh and Jain, K.K. (2002), *Dynamics of Structural Shifts in Cost and Returns in Farm Economy in Punjab*, Report for ACCP, Agro Economic Research Centre, PAU, Ludhiana, Mar.

Gustafson, W. Eric and Reidinger, Richard B. (1971): Delivery of Canal Water in North India and West Pakistan, *Economic and Political Weekly*, Vol. 6 (52), pp A157-A162, Dec.

Hunt, Robert C. (1988), “Size and the Structure of Authority in Canal Irrigations Systems”, *Journal of Anthropological Research*, Vol. 44, (4), pp. 335-355.

Hunt, Robert C. and Hunt, Eva (1976), “Canal Irrigation and Local Social Organization”, *Current Anthropology*, Vol. 17, (3), pp. 389-411.

Jain, A.K. and Kumar, Raj (2007): “Water Management Issues-Punjab, North-West India”, Indo-US Workshop, Efficient Water Management, March 5-7, Hyderabad.

Jairath, Jasveen (1985): “Technical and Institutional Factors in Utilization of irrigation-A Case Study of Canals in Punjab”, *Economic and Political Weekly*, March.

Kamra, S.K. (2007), “Water logging and Soil Salinity Problems in South West Punjab”, Working Paper, Central Soil Salinity Research Institute, Karnal, INDIA, www.cssri.org/kamra.pdf

Khurana, Indira (2006), “Trans-boundary Disputes: Politics and Litigation Play Havoc, Sutlej Yamuna Link Canal”, *Economic and Political Weekly*, Feb 18, pp 608-11.

Kurian, Mathew (2004): “Institutional Analysis of Integrated Water Resources Management”, in *River Basins*, International Water Management Institute, Working Paper 79, Bangkok.

Madhav Roopa (2007), “Irrigation Reforms in Andhra Pradesh - Whither the Trajectory of Legal Changes?” International Environmental Law Research Centre, Working Paper 04.

Ministry of Water Resources, GOI (2002), *National Water Policy Statement*, 2002

Mitra, Ashok K. (1992), “Joint Management of Irrigation Systems in India: Relevance of Japanese Experience”, *Economic and Political Weekly*, Vol. 27 (26) pp A75-A82.

Reddy, V. Ratna (2003), “Irrigation Development and Reforms”, *Economic and Political Weekly*, Vol. 38 (12 & 13).

Shah, Tushaar, Giordano Mark, and Wang Jinxia (2004), “Irrigation Institutions in a Dynamic Economy: What Is China Doing Differently from India?”, *Economic and Political Weekly*, Vol. 39, (31), pp. 3452-3461.

Singh, Inderjeet and Singh, Lakhwinder (2011), “Regional Input Output Table for the State of Punjab”, Working Paper, Online at <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/32344/>, MPRA Paper, No. 32344

Thakkar, Himanshu (1999), “South Asia Network on Dams, Rivers and People, India”, Prepared for: *Thematic Review IV.2: Assessment of Irrigation Options*, working paper of the World Commission on Dams, see <http://www.dams.org/>

Vaidyanathan A (1992), *Report of the Committee on Pricing of Irrigation Water*, Planning Commission, Government of India, New Delhi.

Wittfogel, K. (1957), *Oriental Despotism*, New Haven, Yale University Press, Cornell, USA.

Inter-sect oral linkages between Agricultural and Non-agricultural sectors in the Punjab Economy

Dr. Sant Surinder Pal Singh^{7*}

The development dynamics of an economy may be viewed in terms of agricultural sector and non-agricultural sector. The activities that comprise agricultural sector are characterised by intensive use of land and bio-technology. The activities that comprise non-agricultural sector make intensive use of non-bio capital-intensive technology and information technology. For a comprehensive understanding of the development process, a study of inter-relationship between agriculture and industry is of vital significance. The relative forces of inter-sectoral demand and supply of resources, products and factors not only set the pace of development but also manifest the development stage of the economy. Accordingly, sectoral articulation studies go a long way in making planned development more successful. A study of linkage analysis reveals how every sector in the economy reacts in a criss-cross manner and how their growth is conditioned by the growth of other sectors of the economy (Rao, 1985).

The analysis of resource flows or production linkages between agriculture and non-agriculture sector can be best illustrated through the help of input-output tables for the economy, because an input-output table shows the flows of goods and services from each sector of the economy to different branches of the economy over a specified period of time (Venkatramaiah and Latika, 1979; Venkatramaiah et.al, 1984; Patel et.al, 1985; Ahluwalia and Rangrajan, 1988). In India, accordingly, input-output tables form the basis of analysis of the production relationship between agriculture and industry at the state as well as national level.

At the national level, for instance, Venkatramaiah and Latika (1979) analysed the changes in the structure of the Indian economy during 1951-63 using the input-output tables of 1951-52, 1953-54, 1959, 1960-61 and 1963. Their analysis reveals that the *Indian economy developed a sound sophisticated industrial base during 1960's under the primary influence of changes in final demand rather than under the impact of changes in*

technology. Similarly, other works, namely Namboodiri, 1979; Ahluwalia and Rangarajan, 1985; Rao, 1985; and Patel et.al. 1985, analysed the input-output tables, prepared by C.S.O., at three points of time viz., 1968-69, 1973-74, and 1979-80, and observed that *manufacturing and other sectors are more dependent on agricultural sector compared to the dependence of agriculture on them, although agriculture's forward linkages are relatively stronger than its backward linkages*. Besides, there is an improvement in inter-industry transactions overtime.

At the state level, for instance, in Punjab, an intensive use of intermediate inputs in agriculture has led, during the decade 1969-79, to more roundabout methods of production and much larger direct and indirect increase in the demand for non-agricultural inputs and generation of significant linkages (Bhalla, 1990). During 1969-70, only the agricultural sector, including animal husbandry, and some agro-processing sectors were generating high forward and backward linkages on account of income and wage income with and without import leakages. During 1979-80, many more machines based and metal based industries on the one hand, and trade and transport, other services, banking, and real estate on the other

joined this Group indicating that economy was functioning at a higher technology level (Bhalla, 1990). During 1983-84, the Secondary sector, consisting of manufacturing industries, electricity, gas and water consumption, showed highest forward and backward linkages, followed by, Primary and Tertiary sectors (N.C.A.E.R., 1983-84). In other words, the growth of Secondary sector has become vital for the development of Punjab economy.

Following Professor Bhalla, the focus of the analysis is on agriculture sector and its relationship with other sectors. Towards this end, following specific **objectives** are examined:

1. Identification of the major sectors which consume agricultural output as their inputs and those which supply their output to agricultural sector as its inputs.
2. To measure and analyse the extent of backward as well as forward linkages of the agricultural sector with other sectors.

---

* Associate Professor, Economics Department, Govt. College Rupnagar

3. To measure and analyze the multiplier effect of a unit change in a sector.
4. To measure and analyse the temporal extent of net in flows (or imports) of intermediate inputs into agriculture sector from the non-agriculture sector.

The rest of the paper is organised into seven Sections. Section II develops the hypotheses. Section III gives the sources and details of the data base. Methodology used for generating estimates of backward linkages, forward linkages, multiplier coefficients, net resource flow coefficients and, in turn, estimates of net resource flows into agriculture sector is developed in Section IV. Section V interprets the behaviour of estimates of backward and forward linkage coefficients of Punjab economy during 1969-83. Behaviour of multiplier coefficients is analysed in Section VI. The temporal behaviour of net resource flows into agriculture sector is diagnosed in Section VII. Concluding remarks follow in Section VIII.

Hypotheses

Punjab economy, a predominantly agricultural economy, represents one of the most dynamic and developed states in India. For instance, the agricultural production increased at an average rate of 4.65 per cent per annum during the first quarter century (1965-90) after the inception of present state of Punjab; the growth rate was relatively low (3.85 per cent) during early periods of green revolution (1965-74) but picked up a faster growth path (5.16 per cent) as the effects of green revolution got well absorbed by the economy over the 1975-90 time span (Singh, 1996). The movement of the economy on such a high growth path was made feasible by the adoption of new bio-technology and the accompanying modernization processes. This necessitated, however, an intensive use of intermediate non-agricultural inputs in the agricultural production process. As a consequence, the inter-sectoral linkages between agricultural and non-agricultural sectors got strengthened (Bhalla, 1990).

Some of the propositions related to inter-sectoral linkages that appear to be associated with these facts are as under:

1. *As the intermediate use of non-agricultural inputs in the agricultural production processes increases overtime, the input*

dependence of agricultural sector on non-agricultural sector will get strengthened. In other words, the backward linkage bond of agricultural sector with the non-agricultural sector will get a boost as time passes.

2. *An intensive use of non-agricultural inputs is viable only when higher levels of productivity gains and marketable surpluses accompany it. Given the limited shelf life of agricultural produce, an increasing part of the agricultural marketable surpluses must be processed to enhance their shelf life. That is, there is need to have agro-processing activities and of measures to promote these, overtime. In other words, the forward linkages of agricultural sector with non-agricultural sector are expected to get strengthened overtime.*
3. *Between the backward linkages and forward linkages, the historical epoch at which these are measured will determine which one is relatively stronger.*

3.1 The growth of backward linkages of agricultural sector with non-agricultural sector may, for instance, be nil or negligible when agricultural production processes experience no or marginal change in technology. And, *a fast growth in backward linkage bonds is experienced when the situation demands fast rate of adoption of non-agricultural input related technological change.*

3.2 The growth of forward linkages of agricultural sector with non-agricultural sector may, similarly, be nil or negligible when the economy experiences negligible or slow change in demand for agro-processed products and agro-processing technology. And, *a fast rate of growth in forward linkages is experienced when there is an improvement in the demand for processed agricultural products, particularly when it banks upon improved agricultural processing technology.*

3.3 In case the technological changes experienced by the agricultural sector and non-agricultural sector do not get synchronized with each other, the growth of backward linkages and forward linkages experienced by agricultural sector will be at different rates. *When the growth in the backward linkages is accompanied by a growth in the*

forward linkages, the agricultural sector will experience net inflow of resources from the non-agricultural sector and vice versa.

Data Base

The database for the analysis is comprised by a set of three inter-industry transaction tables of Punjab economy. Temporally, these display the technology matrices of Punjab economy at three points of time, namely 1969-70¹, 1979-80², and 1983-84³. These tables tend, overtime, to incorporate, more and more, details of the constituents of the economic spectrum. For instance, the details of activities of Punjab economy, on an input-output convass, was represented through a set of 36 sectors during 1969-70, through a set of 39 sectors during 1979-80 and as many as 78 sectors during 1983-84.

To make the three input-output tables comparable, the number of sectors of each of these tables were compressed to three sectors in the first round, namely agriculture and allied (primary) sector, manufacturing and allied (secondary) sector, and tertiary sector, and, in the second round, two sectors, namely agriculture and non-agriculture. For details of the sectors included in the aggregation process refer Table -1

Methodology

The production linkages between agriculture and non-agriculture sectors may be measured through a set of three indicators (Namboodiri, 1979; Patel, *et. al*, 1985; Rao, 1985). For instance, the three indicators that represent the *backward linkages* of agriculture sector with non-agriculture sector are:

- The percent share of non-agricultural inputs (from all the non-agricultural sectors) in the total inputs of agricultural sector.
- The percent share of non-agricultural output supplied (by all the non-agricultural sectors) to agriculture sector.
- The linkage coefficient ($\sum_i X_{ij}/X_j$) obtained by dividing the "total intermediate inputs of agriculture sector ($\sum_i X_{ij}$)" by "total output of agriculture sector" (X_j).

Similarly, the three indicators that represent the *forward linkages* of agriculture sector with non-agriculture sector are:

- The percent share of agricultural output supplied to non-agriculture sector as intermediate input.

- The per cent share of agricultural inputs in the total inputs of non-agricultural sector.
- The linkage coefficient obtained by dividing the "total intermediate supplies of agricultural output that are demanded as intermediate inputs ($\sum_j X_{ij}/X_j$)" by "total output of agriculture sector (X_j)".

Apart from these indirect indicators of linkages, one can generate directly the absolute amount of flows amongst the sectors (Mundle, 1977; Joshi, 1989). This requires, however, a temporal series of input-output coefficients and estimates of state/national domestic product. The temporal estimates of the latter variable are, in general, readily available. It is the input-output coefficients and related flows that are available only at different temporal points (Table -5). Accordingly, there is a need to interpolate this and/or extrapolate these as per requirements (e.g., for the years lying between 1966-67 and 1969-70 and 1984-85 and 1993-94). For interpolation/extrapolation, the formula used is as under:

$$a_r = a_t + [(a_T - a_t) / (T - t)] * (r - t)$$

Where:

- a represents variable in question, say technology coefficient, a_{12} or a_{21} ;
- t refers to the initial temporal year of information;
- T refers to the terminal temporal year of information;
- r refers to the reference year for which interpolation or extrapolation is made.

Inter-sectoral input-output coefficients a_{ij} , which measures the amount of deliveries of the *i*th sector required per unit of gross output in *j*th sector, are calculated as follows:

$$\text{Agricultural input use per unit of non-agricultural production } (a_{12}) = PI_{12} / GO_2$$

$$\text{Non-agricultural input use per unit of agricultural production } (a_{21}) = PI_{21} / GO_1$$

Where:

PI_{12} = Intermediate outflows (exports) of agricultural sector to non-agricultural sector;

GO_2 = Gross output of non-agricultural sector;

PI_{21} = Intermediate inflows (imports) from non-agricultural sector to agricultural sector; and

GO_1 = gross output of agricultural sectors.

The temporal flow estimates of the total supply of intermediate goods (i) from agriculture to non-agricultural sector, and (ii) from non-agricultural sector to agricultural sector are obtained by multiplying generated temporal series of a_{12} and a_{21} coefficients with the relevant net state domestic product sectoral values taken at constant prices (1980-81). To be specific, the flow of intermediate producer goods from agriculture sector is obtained by multiplying the generated coefficient value of non-agricultural sector, a_{12} , with net state domestic product originating from non-agriculture sector (GO_2). And, the flow of intermediate producer goods from non-agricultural sector is obtained by multiplying the generated coefficient value of agricultural sector, a_{21} , with net state domestic product originating from agriculture sector (GO_1) (Table -15).

5. Linkage Behaviour

Did the structure of Punjab economy undergo a change over time? If yes, is it well dispersed across sectors? Are the different sectors of the economy equally integrated in terms of forward and backward linkages? Do they continue to retain these linkages? From the perspective of role of intermediate inputs in the production, the Punjab economy has undergone a substantial change in its structure. The relative weight of intermediate inputs in the gross output of the State has increased from 28.11 percent in 1969-70 to 39.29 percent in 1979-80 to 50.97 percent in 1983-84 (Table -2). In other words, production system of Punjab economy has become over times more and more complex -- a sign of development.

This remarkable change in the production structure is primarily attributable to enhanced input use levels by the groups of "agriculture and allied sectors" and "manufacturing and allied sectors". The relative weight of intermediate inputs in the output of agriculture and allied sectors has doubled, it increased from 15.99 percent in 1969-70 to 21.99 percent in 1979-80 to 32.98 percent in 1983-84. The manufacturing sector has followed on its heels. It is in this group where the role of intermediate inputs in the output has registered a substantial mark up; it has increased from 43.67 percent in 1969-70 to 59.93 per cent in 1979-80 to 72.94 percent in 1983-84 (Table -2). In contrast, the relative weight of

intermediate inputs in the output of the tertiary sector has remained stable; it improved marginally from 29.07 percent in 1979-80 to 29.98 percent in 1983-84.

5.1 Forward Linkage Behaviour

An obvious manifestation of the roundabout (complex) method of production process is a higher degree of dependence on other sectors. This implies that more and more of the intermediate output supplies of a sector would go for further processing in other sectors, that is, the weight of the part that is retained for processing in the sector would tend to decrease. In other words, the economy will experience an increasing dose of forward integration. For instance, the retention of intermediate output for use by the manufacturing sector has decreased from 82.85 percent in 1969-70 to 69.75 percent in 1979-80 to 64.51 percent in 1983-84 (Table -3). Similarly, the retention of intermediate output for use by the agriculture sector has decreased from 45.66 percent in 1969-70 to 35.59 percent in 1979-80 to 17.10 percent in 1983-84. And that of tertiary sector from 44.36 percent in 1979-80 to 30.66 percent in 1983-84. In other words, the Punjab economy has been experiencing forward integration amongst its sectors.

5.1.1 Forward Linkage Behaviour: Agriculture versus Non-agriculture

The forward integration of sub-sectors of agriculture with non-agricultural sectors has been remarkable as well. For instance, the share of the foodgrains meant for intermediate use (that is processed by the manufacturing and allied sectors) witnessed an increase from 61.37 percent in 1969-70 to 93.39 percent in 1983-84 (Tables-6, 7 & 8). Agro-processing, particularly, grain processing is the modus operandi of this forward integration. For instance, the contributory share of grain processing was as high as 59.07 per cent in 1969-70 and 92.37 percent in 1983-84 (rice milling, 80.64 percent and flour milling, 11.73 percent).

The ginning and pressing sub-sector of manufacturing, another important agro-processing activity, processed almost all of the cotton produced in the state. To be specific, the share of cotton processed in the state increased from 91.10 percent in 1969-70 to 97.71 percent in 1979-80 to 100 percent in 1983-84. The share of processing of sugarcane by Sugar and Confectionery subsector increased from 43.11 percent in 1969-70 to

71.36 percent in 1979-80 and 83.09 percent in 1983-84. Similarly, the share of oilseeds processed in the state increased from 97.74 percent in 1969-70 to 99.74 percent in 1979-80 and fell to 97.17 percent in 1983-84. Following the broad pattern, a substantial part of the produce of other agriculture and forestry subsector was also used as inputs by such subsectors of manufacturing as construction, ginning and textiles, grain products, etc.

A small share of the animal husbandry produce was also processed by the manufacturing sector. The major industrial player units being those that was engaged in manufacture of dairy products. Their absorption rate increased from 9.34 percent in 1969-70 to 17.53 percent in 1979-80 to 21.65 percent in 1983-84. However, tertiary subsectors, particularly hotels and restaurants, represent the other important users of animal produce.

The alternative, relatively comprehensive, technique of linkage coefficients also lends support to the above-observed facts. The values of forward linkage coefficients of agricultural sector show an improvement from 0.2603 in 1969-70 to 0.4698 in 1983-84. There has, however, been a small dip in its value (0.2112) in between, i.e., during 1979-80 (Table -14). Even among the subsectors, the forward linkage coefficients have got strengthened overtime. This is particularly true in the case of such subsectors as foodgrains, cotton, other agriculture and forestry and animal husbandry. Except in the case of oilseeds subsector where the linkage coefficients were relatively higher initially which position it broadly maintains, a weakening overtime has been observed.

To sum up, *rice milling, flour milling (grain mill products), edible oils, sugar, cotton ginning, construction, etc. represent the sub-sectors of manufacturing sector through which foodgrains, cotton, sugarcane, oilseeds, forestry and animal husbandry subsectors of agriculture sector exercise its forward linkages with manufacturing sector. Besides, the linkage analysis indicates the increased inter-sectoral dependence overtime.*

5.2 Backward Linkage Behaviour

Another implication of the roundabout (complex) method of production process is that more and more of the inputs needed to produce

output in a sector would come from other sectors, that is, its degree of self-dependence would tend to decrease. In other words, the economy is expected to experience a higher dose of backward integration as well. These expectations are corroborated by the facts. The share of internal inputs in the case of agriculture sector has, for instance, declined from 74.31 percent in 1969-70 to 34.18 percent in 1979-80 to 24.36 percent in 1983-84 (Table -12). Similar is the story in the case of tertiary sector; the internal input share has decreased from 62.26 percent in 1979-80 to 34.12 percent in 1983-84. Manufacturing sector follows broadly a similar pattern but its intensity is very weak. Its internal input share fell from 58.40 percent in 1969-70 to 55.17 percent in 1983-84; in between; however, it rose to 62.15 percent level during 1979-80.

5.2.1 Backward Linkage Behaviour: Agriculture versus Non-agriculture

Even within the subsectors of agriculture sector, a similar downward trend in internal input use is discernible. To illustrate, in the case of animal husbandry subsector of agriculture, the internal input use share fell from 36.93 percent in 1969-70 to 8.78 percent in 1979-80 to 8.70 percent in 1983-84 (Table -9, 10 & 11). Similarly, the internal input share of agriculture and forestry subsector fell from 16.30 percent in 1969-70 to 8.75 percent in 1979-80. And, in the case of foodgrains subsector, the internal input share decreased from 17.27 percent in 1969-70 to 16.18 percent in 1979-80 to 4.84 percent in 1983-84. In other words, the backward linkages of agriculture subsectors have substantially strengthened with other sectors.

In terms of backward linkage, the input dependence of agriculture on manufacturing sector has registered a manifold rise (from 25.69 percent in 1969-70 to 55.57 percent in 1979-80 and 69.48 percent in 1983-84, Tables -9, 10 & 11). The main contributory subsector of manufacturing sector is basic chemicals and fertilisers; its contributory share in agricultural inputs has increased from 14.12 percent in 1969-70 to 36.04 percent in 1979-80 to 49.21 percent in 1983-84. The other important subsectors of manufacturing sector that have played a positive role in the development of agricultural sector are "electricity, water and gas", "construction", and "other chemicals. Even the behaviour of linkage coefficients corroborates the above results. The values of backward linkage coefficient of agricultural

and allied sectors show consistent increase from 0.1599 in 1969-70 to 0.2199 in 1979-80 to 0.3298 in 1983-84 (Table 2.14). Even the temporal behaviour of backward linkage coefficients of various subsectors of agricultural sector, namely, foodgrains, cotton, oilseeds and animal husbandry, is in conformity with overall behaviour of the sector. The two exceptions to this behaviour are the subsectors of sugarcane and other agriculture and forestry.

To sum up, *the production related input dependence of agricultural sector on manufacturing sector has substantially improved over the period 1969-83.*

5.3 Linkage Behaviour: An Abridged View and Policy Implications

The inter-sectoral linkage analysis of Punjab economy reveals that the mutual interdependence of agricultural and non-agricultural sectors have substantially increased overtime, 1969-83. The forward linkages of agricultural sector have, however, been found to be relatively stronger than backward linkages. Whereas the strengthened backward linkages of agricultural sector with non-agricultural sector imply that the state agricultural sector has substantially absorbed the benefits of modern inputs dependent green revolution, the improved forward linkages imply that more and more of agricultural surpluses are being processed for value additions by the non-agricultural sector.

A further strengthening of intersectoral linkages require separate set of measures for forward and backward linkages. *To strengthen the backward production linkages of agriculture with non-agriculture sector there is need for:*

1. *Development and mass production of time and efficiency improving agricultural equipment's by the non-agriculture sector,*
2. *Strengthening of infrastructure base in terms adequate supplies of electricity and irrigation inputs to agricultural sector, and*
3. *Developments aimed at enhancing shelf life of agricultural products either through bio-technology research or research in chemical technology.*

Similarly, *the forward production linkages may be strengthened by :*

1. *Evolving efficient agro-processing technology and setting up units that use it,*
2. *By exploring new market niches, preferably outside the country, for agro-processed products, and*
3. *Diversifying agricultural production into those subsectors that have displayed potential for strong forward linkages, say, fishery, forestry and animal husbandry.*

6. Multiplier Coefficients: An Interpretation

To further sharpen the teeth of linkage behaviour related hypothesis examined in Section 5, temporal behaviour of technological coefficients (a_{ij}) and multiplier coefficients [A_{ii} of $(I-A)^{-1}$] is examined in terms of a two-sector economy model. Obviously, the two sectors are agriculture and non-agriculture.

In line with the linkage behaviour, the temporal behaviour of technological co-efficient (a_{ij}) reveals that the tendency towards self-dependence (inbreeding) by the non-agricultural sector has got strengthened over time (note the increase in the value of a_{22} co-efficient from 0.2551 in 1969-70 to 0.4214 in 1983-84, Table 2.5) and that of agricultural sector has got weakened over time (note the fall in the value of a_{11} co-efficient from 0.1189 in 1969-70 to 0.0803 in 1983-84).

In other words, *the nature of technical change in non-agricultural sector has been inward looking and that in agricultural sector has been outward looking.* As a consequence, interdependence of agricultural sector on non-agricultural sector has increased. This is amply brought out by

- a positive change in value of coefficient of direct dependence of agriculture on non-agriculture (a_{21}); the value of the coefficient has improved from 0.04109 (1969-70) to 0.2495 (1983-84); and

- a fall in the value of co-efficient of direct dependence of non-agriculture sector on agriculture sector (a_{12}); the value of the coefficient fell from 0.1817 (1969-70) to 0.1641 (1983-84).

In other words, *economic environment of Punjab economy has encouraged technical dependence of agricultural sector on non-agricultural sector but has failed to play a similar catalytic role in the opposite case.*

To further probe the issue, sector specific production multipliers (A_{ii}) as well as overall multipliers ($\sum A_{ij}$) are generated by taking the inverse of Leontief matrix $(I-A)$. Interestingly, *agricultural sector associated multipliers invariably take, overtime, lower values than those associated with non-agricultural sector, although both have registered an improvement overtime and the gap shows signs of convergence* (Table 2.13). For instance, the values of sector specific multipliers associated with agricultural sector have improved from 1.1480 (1969-70) to 1.7793 (1983-84), those associated with non-agricultural sector have also improved from 1.3579 (1969-70) to 1.8724 (1983-84). On the same lines, overtime, there has been substantial improvement in values of overall multipliers associated with agricultural sector (from 1.2114 in 1969-70 to 1.3728 in 1979-80 to 1.6859 in 1983-84) as well as non-agricultural sector (from 1.6525 in 1969-70 to 1.8629 in 1979-80 to 2.2065 in 1983-84).

In other words, *an increase in product demand of a sector by one rupee continue to induce more production in non-agricultural sector than in agricultural sector, although its inducement effect in both the sectors shows signs of improvement.* Thus, economic environment of the state has been, and continues to be, relatively favourable to investment in non-agricultural sector than in agricultural sector.

7. Net Resource Inflow Behaviour of Agriculture Sector

To capture the magnitude of dependence, and temporal changes therein, of agriculture sector on non-agriculture sector and vice versa, panel data based on inter-sectoral coefficients, namely, a_{12} and a_{21} of 1969-70, 1979-80 and 1983-84, were generated, through a process of interpolation and extrapolation, for each of the year from 1966-67 to 1993-94 and, later, multiplied with the relevant sectoral Net State Domestic Product (for details refer the section on methodology). The intermediate inflows from non-agriculture sector agriculture sector (PI_{21}) increased (even when expressed in terms of 1980-81 prices) from a low base of Rs. 13.04 crore in 1966-67 to Rs. 2109.47 crore in 1993-94, thus, registering an annual compound growth rate of 17.87 percent (Table 2.15). In contrast, the intermediate inflows from agriculture sector to non-agriculture sector (PI_{12}) increased from a relatively solid base of Rs. 230.25 crore in 1966-67 to Rs. 1777.08 crore in 1993-94; thus, register an annual compound growth rate of 8.93 percent. Temporal behaviour has, thus, reversed the relative degree of dependence of the two sectors even in absolute terms.

A period-wise comparison reveals that agricultural sector has been net importer from non-agricultural sector during four-fifths of the reference period (1966-67 to 1993-94). From a position of net exporter till 1975-76, agriculture sector became a net importer from 1976-77 (Rs. 29.59 crore), an adverse position that has got aggravated. During 1993-94, the magnitude of net resource inflows in to agriculture sector was to the tune of Rs. 332.39 crore. In other words, terms of trade, which was initially favourable to agriculture until 1975-76, became unfavourable and went on deteriorating from 1976-77 onwards. Incidentally, the initial period coincides with the introduction of high yielding bio-technology and the

break-even year coincides with the substantial level of adoption of the biotechnology by the agricultural sector.

What is the nature of the function that explains the temporal behaviour of sectoral resource inflows? Towards this end, linear as well as parabolic functions were fitted the annual data series from 1966-67 to 1993-94. In terms of coefficient of determination, the quadratic function yields a better fit than the linear function in all the cases. However, the nature of quadratic function is not similar. It partly resembles U in shape in the case of intermediate outflows of agriculture sector (PI_{12}) and intermediate inflows of agriculture sector (PI_{21}) but takes a reverse form in the case of net inflows into agriculture sector ($PI_{21} - PI_{12}$).

For instance, in case of outflows (exports) of intermediate goods of agriculture sector to non-agriculture sector (IP_{12}), quadratic function reveals a better fit ($R^2=0.98$) than linear function ($R^2=0.71$), and in case of imports (inflows of intermediate goods into agriculture sector from non-agriculture sector (IP_{21}), again a quadratic function reveals a better fit ($R^2=0.99$) than the linear function ($R^2=0.87$) (Table 2.16). Besides, the direction of change displayed by the estimated coefficients of the quadratic equation in the case of imports as well as exports from agriculture sector show similar signs; the values of imports as well as exports tend decrease (note the negative sign of the first order derivative) at an increasing rate with time (note the positive sign of the second order derivative). Under the influence of second order derivative, nevertheless, the temporal profile of imports as well as exports tend to show rising trend overtime. However, the growth paths followed by imports and exports from agriculture differ because exports start from a higher base (437.004, the value of the constant) as compared to imports (145.37, the value of the constant).

In the case of net inflows (imports) of intermediate goods into agriculture sector from non-agriculture sector ($PI_{21}-PI_{12}$), there is negligible difference in the temporal behaviour explanation of linear ($R^2=0.96$) and

quadratic functions ($R^2=0.98$). Besides, the coefficient of constant in both the functions bear negative signs and values in three digits (Table 2.16). The nature of the quadratic function, however, differs from those estimated earlier for imports and exports of agriculture sector. It starts from a negative base of 291.63, arises (note the positive sign of the first order derivative, 36.06) but at a declining rate overtime (note the negative sign of the second order derivative, -0.45).

The net inflows (imports) of intermediate goods into agriculture sector from non-agriculture sector were, thus, observed to be negative in the first round, and positive in the second round. Agriculture sector being a net importer in the predicted scenario (Table 2.15) implies that terms of trade will be unfavourable to agriculture if it is left to the mercies of market forces. In other words, notwithstanding the World Trade Organisation constraints, there is a strong case for government intervention in favour of agriculture sector. This may take the form of an assured market for agricultural produce at remunerative rates, a solid rural infrastructure base and/or subsidised input supplies.

Which are the factors that influence net resource inflows into agricultural sector in Punjab? Do the market forces or technological forces or developmental paradigm influence it in general? Whereas market forces may be comprehended by the indices of terms of trade of the sector, the technology related forces might be approximated by the indices of the input use intensity, particularly non-agricultural input use intensity. The development paradigm may be captured by sectoral specific growth indices.

In case technological forces induce the net resource inflows into agricultural sector, then these will show positive relation with input use intensity indices, particularly the non-agricultural input use intensity indices. If market forces are in full operation, it should show inverse

relation with indices of terms of trade. The latter proposition may not crystallise when there is a planned state intervention. The overall development paradigm is generally expected to play a conducive role.

The above propositions are supported by the Punjab experience. The variable depicting the net resource inflows into agricultural Sector show, on expected lines (Table-17A), a positive relation with intermediate inputs used by agricultural sector ($R^2 = 0.807$), particularly those that are supplied by non-agricultural sector ($R^2 = 0.861$). There is, thus, a bias in the technology in favour of non-agricultural sector produced goods as agricultural sector inputs.

On the expected lines, the variable depicting the net resource inflows into agricultural sector shows a positive relation with:

1. net state domestic product originating from agricultural sector ($R^2=0.878$), and
2. net state domestic product originating from non-agricultural sector ($R^2 = 0.881$).

Table 17-A

Determinants of net inflows into agriculture sector from non-agriculture sector

R^2 value of coefficient between net inflow of intermediate goods to agriculture sector from non-agriculture sector (Y) and

(i)	Net barter terms of trade of price received and paid by farmers ($X1$)	0.002
(ii.)	Intermediate inputs used in agriculture ($X2$)	0.81
(iii.)	Intermediate goods flow from non-agriculture to agriculture ($X3$)	0.86
(iv.)	Net State Domestic Product originating from agriculture ($X4$)	0.87
(v.)	Net State Domestic Product originating from non-agriculture ($X5$)	0.88

$$Y = -423.07 + 1.45 X1 - 1170.3 X2 + 719.8 X3 + 0.299 X4 - 0.107 X5$$

$R^2 = 0.99$

(17.57)	(0.47)	(65.60)	(30.136)	(0.479)	(0.394)
---------	--------	---------	----------	---------	---------

Note: Above estimates of coefficients are computed from Table-17 by using annual data at constant (1980-81) prices of relevant variables from 1966-67 to 1993-94.

The relation visualised in respect of market interaction is, however, not on expected lines. In fact, there does not exist any relationship between terms of trade received by farmers and net resource inflows of intermediate goods into agricultural sector ($R^2 = 0.002$). **This implies that State has been playing a positive interventionist role to protect the interests of the agricultural sector.** It is worth noting that the degree of seasonal variation in foodgrain prices in Punjab has got substantially curtailed since the inception of Agricultural Prices Commission.

To sum up, the net inflows of intermediate goods into agricultural sector has been a strong feature of development process of Punjab economy.

8 Conclusion

The inter-sectoral linkage analysis of Punjab economy reveals that the mutual interdependence of agricultural and non-agricultural sectors has substantially increased overtime, 1969-83. The forward linkages of agricultural sector has, however, been found to be relatively stronger than backward linkages. Whereas the strengthened backward linkages of agricultural sector with non-agricultural sector imply that the state agricultural sector has substantially absorbed the benefits of modern inputs dependent green revolution, the improved forward linkages imply that more and more of agricultural surpluses are being processed for value additions by the non-agricultural sector. The rice milling, flour milling (grain mill products), edible oils, sugar, cotton ginning, construction, etc. represent the sub-sectors of manufacturing sector through which foodgrains, cotton, sugarcane, oilseeds, forestry and animal husbandry subsectors of agriculture sector exercises its forward linkages with manufacturing sector. In terms of backward linkage, the main contributory subsector of manufacturing sector is basic chemicals and fertilizers; the other important subsectors of manufacturing sector that have played a positive role in the development of agricultural sector are "electricity, water and gas", "construction", and "other chemicals".

The nature of technical change in non-agricultural sector has been inward looking and that in agricultural sector has been outward looking. As a consequence, interdependence of agricultural sector on non-

agricultural sector has increased. In other words, economic environment of Punjab economy has encouraged technical dependence of agricultural sector on non-agricultural sector but has failed to play a similar catalytic role in the opposite case. It is observed that an increase in product demand of a sector by one rupee continue to induce more production in non-agricultural sector than in agricultural sector, although its inducement effect in both the sectors shows signs of improvement. Thus, economic environment of the state has been, and continues to be, relatively favourable to investment in non-agricultural sector than in agricultural sector.

A period-wise comparison reveals that agricultural sector has been net importer from non-agricultural sector during four-fifths of the reference period (1966-67 to 1993-94). The terms of trade which was initially favourable to agriculture until 1975-76 became unfavourable and went on deteriorating. From 1976-77 onwards. Incidentally, the initial period coincides with the introduction of high yielding bio-technology and the break-even year coincides with the substantial level of adoption of the bio-technology by the agricultural sector.

The net inflows (imports) of intermediate goods into agriculture sector from non-agriculture sector were observed to be negative in the first round and positive in the second round. Agriculture sector being a net importer in the predicted scenario implies that terms of trade will be unfavourable to agriculture if it is left to the mercies of market forces. In other words, notwithstanding the World Trade Organisation constraints, there is a strong case for government intervention in favour of agriculture sector. This may take the form of an assured market for agricultural produce at remunerative rates, a solid rural infrastructure base and/or subsidised input supplies.

A bias in the technology inputs in favour of non-agricultural sector produced goods as agricultural sector implies that State has been playing a positive interventionist role to protect the interests of the agricultural sector. It is worth noting that the degree of seasonal variation in foodgrain prices in Punjab has got substantially curtailed since the inception of Agricultural Prices Commission.

To sum up, the net inflows of intermediate goods to agricultural sector has been a strong feature of development process of Punjab economy.

Table 1
Temporal structure of sectors included in Input-Output Tables of Punjab economy during 1969-70, 1979-80 and 1983-84

Sectoral Details	←----- Input-output tables of----->		
	1969-70	1979-80	1983-84
Agriculture and allied sectors			
A <u>Fodgrains</u>			
I Wheat	+	+	+
II Rice/paddy	+	+	+
III Gram & pulses	+	+	+
IV Maize	+	-	+
V Bajra	+	-	-
VI Other cereals	-	-	+
B <u>Non- foodgrains</u>			
I Cotton	+	+	+
II Sugarcane	+	+	+
III Oilseeds	+	+	+
IV Other crops	+	+	+
C <u>Forestry</u>			
I Forestry	-	-	+
II Forestry & other Agriculture	+	+	-
D <u>Animal Husbandry</u>			
E <u>Fishery</u>			
F <u>Minerals</u>			
Manufacturing and allied sectors			
I Grain mill products (rice, flour & others)	+	+	+
II Dairy products	+	+a	+
III Sugar	+b	+	+
IV Bakery products	-	+	-
V Edible oils	+c	+	+
VI Vanaspati	-	-	+
VII Food products	-	-	+
VIII Other food industries	-	+	+
IX Breweries and beverages	+	+	+d
X Cotton, Ginning & Textiles	+e	+	+f
XI Saw Mills & Wooden Goods	+g	+	-
XII Printing & Publishing	+	+h	+i
XIII Rubber & Leather Products	+	+	+j
XIV Plastic Products	-	-	+
XV Basic Chemicals Including Fertilizer	+	+	+k
XVI Drugs & Pharmaceuticals	-	+	+
XVII Soap and Cosmetics	-	-	+
XVIII Other Chemicals	+	+	+i
XIX Glass & Mineral Products	+	+	-
XX Basic Metal Industries	+	+	-
XXI Metal Products	+	+	+m
XXII Non Metal Min Products	-	-	+
XXIII Iron and Steel	-	-	+

XXIV Casting & Forging	-	-	+
XXV Machinery	+n	+n	+o
XXVI Equipment	+p	+q	+r
XXVII Cables and wires	-	-	+
XXVIII Batteries	-	-	+
XXIX Sports goods	-	+s	+t
XXX Refrigeration etc.	-	+	
XXI Motor vehicles	-	+u	+
XXXI Scientific & surgical instruments	+	+	+v
XXXII Bicycles and parts	+w	+	+x
XXXIII Miscellaneous industries	+	+	+
XXXIV Electricity, water, gas and construction	+y	+	+
Tertiary sectors			
I Railways	-	-	+
II Other transports	-	-	+
III Other services	-	+	-
IV Banking and insurance	-	+	+
V Real estate and ownership of dwellings	-	+	+z
VI Other services	-	+	+
VII Hotels and restaurants	-	-	+
VIII Trade	-	+ab	+ac
IX Communication	-	-	+
X Education	-	-	+
XI Medical health	-	-	+

Notes: + denotes presence of the entry in the input-output Table; - denotes absence of the entry in the input-output table; +a entry includes confectionery products as well; +b entry includes confectionery products as well; +c entry includes other food industries; +d entry includes details of tea/coffee, beverage, tobacco products; +e entry includes pressing; +f entry includes details of cotton ginning, cotton spinning, woolen textiles, silk, synthetic fibre, jute industry and other textiles; +g entry includes details of furniture's and fixtures; +h entry includes paper; +I entry includes details of paper and paper products; +j entry includes details of leather, leather products, tyres and tubes; +k entry deals with fertilisers only; +l entry includes other chemical products; +m entry includes non-ferrous metals; +n entry includes electrical and except electrical machinery; +o entry includes agriculture, food and textile, other industrial and electrical machinery; +p entry includes rail road and transport equipment; +q entry includes rail & road equipment only; +r entry includes rail, other electric and other non-electric equipment; +s entry includes athletic goods; +t entry includes electrical household goods; +u entry includes manufacturing and repair; +v entry includes instruments only; +w entry includes motor cycles also; +x entry includes mopeds etc. also; +y entry includes electricity and construction only; +z entry includes real estate etc. only; +ab entry includes transport and storage also; +ac entry includes warehouses etc. also.

Sources:

- i. For 1969-70 input-output tables of Punjab economy: Bhalla, G.S. (1975), *Structure of the Punjab Economy, Inter-Industrial Flows and Patterns of Final*

Demand, Research Monograph, Center for the Study of Regional Development, Jawaharlal Nehru University, New Delhi.

- ii. For 1979-80 input-output tables of Punjab economy: Bhalla, G.S., et. al (1990), *Agricultural Growth and Structural Changes in the Punjab Economy: An Input-Output Analysis*, Research Monograph, International Food Policy Research Institute, Washington, DC.
- iii. For 1983-84 input-output tables of Punjab Economy: National Council of Applied Economic Research (1989), *Perspective Plan for Punjab (1990-91 to 1999-2000)*, Sponsored by Punjab Government.

Table 2

Relative weight of intermediate inputs in the gross output in Punjab according to major sectors during 1969-70, 1979-80 and 1983-84 (Unit: Percentage)

Name of the sector	<-Share of intermediate inputs in gross output->		
	1969-70	1979-80	1983-84
i. Agriculture sector	15.99	21.99	32.98
ii. Manufacturing sector	43.67	59.93	72.94
iii. Tertiary sector	N/A.	29.07	29.98
<i>Overall economy</i>	28.11	39.29	50.97

Notes: Coefficients are derived from input-output tables (Table-4) using sector-wise total intermediate inputs as numerator and corresponding gross output of the sector as denominator and the ratio was multiplied by 100. For details of input-output table sources refer footnote of Table 1.

- (i) Agriculture sector includes allied sectors.
- (ii) Manufacturing sector includes allied sectors.
- (iii) N/A. Stands for not available.

Table 3

Relative rate of retention of intermediate output of a sector for use by the sector in Punjab according to major sectors during 1969-70, 1979-80 and 1983-84 (Unit: Percentage)

<- Share of intermediate output used as input ->

Sectors	1969-70	1979-80	1983-84
i. Agriculture	45.66	35.59	17.10
ii. Manufacturing	82.85	69.75	64.51
iii. Tertiary	N/A.	44.36	30.66

Notes: Derived from input-output tables (Table No- 4) using Sector-wise output retained as input by the sector as numerator and corresponding total output of the sector meant for intermediate use as denominator and the ratio was multiplied by 100. For details of input-output table sources refer footnote of Table 2.1. Also, refer footnote of Table-2.

Table 4

Input-output Intermediate Trade Flows between Agricultural and Non-agricultural Sectors of Punjab economy during 1969-70, 1979-80 and 1983-84. (Unit Rs. Crores)

Year/ Sectors	Agriculture	Non-agriculture	Total Intermediate Use
1969-70			
Agriculture	134.49	160.04	294.53
Non-agriculture	46.50	224.70	271.20
Total Inputs used	180.99	384.74	565.75
Gross Output	1131.38	880.86	2012.24
1979-80			
Agriculture	223.89	405.20	629.09
Non-agriculture	431.07	2398.12	2829.19
Total Inputs used	654.96	2803.32	3458.28
Gross Output	2978.57	5821.59	8800.16
1983-84			
Agriculture	357.82	1734.41	2092.23
Non-agriculture	1111.09	4453.76	5564.85
Total Inputs used	1468.91	6188.17	7657.08
Gross Output	4453.45	10568.56	15022.00

Sources: For details of reference refer to footnotes of Table 2.

Table 5

Input-Output Coefficients of Agricultural and Non-agricultural sectors of Punjab economy during 1969-70, 1979-80, and 1983-84

Year/ Sector	Agriculture Coefficient		Non-agriculture Coefficient	
	Symbol--	Value	Symbol—	Value
1969-70				
Agriculture	a ₁₁	0.1189	a ₁₂	0.1817
Non-agriculture	a ₂₁	0.0411	a ₂₂	0.2551
1979-80				
Agriculture	a ₁₁	0.0752	a ₁₂	0.0696
Non-agriculture	a ₂₁	0.1447	a ₂₂	0.4119
1983-84				
Agriculture	a ₁₁	0.0803	a ₁₂	0.1641
Non-agriculture	a ₂₁	0.2495	a ₂₂	0.4214

Notes: Coefficients are derived from Table-4 using intermediate inputs as numerator and corresponding gross output of the sector as denominator. For details of input-output table sources refer footnote of Table 4

Table 6

Sectoral Percent Share in the Agricultural Intermediate Output Flows in Punjab economy at Producers Prices, 1969-70

To	< -----Intermediate outflows from ----- >						Total Intermediate use
	Food Grains	Cotton	Sugar-cane	oil-seeds	Forestry	Animal Husbandry	
1. Agriculture Sector:							
Food-grains	22.90	-	-	-	-	56.73	21.66
Cotton	-	8.90	-	-	-	1.82	0.58
Sugarcane	-	-	56.89	-	-	7.49	3.87
Oilseeds	-	-	-	2.26	-	4.00	1.50
Forestry and Other agriculture	-	-	-	-	6.37	13.72	5.16
Animal husbandry	15.72	-	-	-	37.74	-	12.89
1.1 sub-total	38.63	8.90	56.89	2.26	44.11	83.76	45.66
2. Manufacturing Sector:							
Dairy Products	0.01	-	-	-	-	9.34	2.53
Grainmill Products	59.07	17.81	-	2.18	8.25	-	18.68
Edible Oils & Other food	1.33	59.25	-	33.11	2.36	2.94	8.42
Breweries and Beverages	-	-	-	-	0.01	0.00	0.00
Textiles	-	-	-	-	0.28	0.99	0.33
Cotton ginning	0.95	13.70	-	62.40	0.21	-	12.00
Sugar and Confectionery	-	-	43.01	0.04	0.03	0.01	1.41
Construction	-	-	-	-	13.37	-	3.04
Others	-	-	0.11	-	31.38	2.94	7.93
2.1 Sub-total	61.37	91.10	43.11	97.74	55.89	16.24	54.34
Total intermediate use	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.00	100.00

Notes:

- i. Agriculture includes allied Sectors
- ii. Manufacturing includes allied Sectors

Source: Calculated from Appendix A, Table A.1

Table 7
Sectoral Percent Share in the Agricultural Intermediate Output Flows in Punjab economy at Producers Prices, 1979-80

To	←-----Intermediate outflows from-----→						Total Intermediate use
	Food Grains	Cotton	Sugar-cane	oil-seeds	Forestry	Animal Husbandry	
1. Agriculture Sector:							
Food grains	14.76	-	-	-	-	30.80	1.19
Cotton	-	2.29	-	-	-	6.63	1.55
Sugarcane	-	-	17.09	-	-	2.58	0.96
Oilseeds	-	-	-	0.26	-	1.94	0.39
Forestry and Other agriculture	-	-	-	-	8.67	2.86	1.86
Animal husbandry	26.53	-	11.56	-	51.36	-	18.94
1.1 sub-total	41.29	2.29	28.64	0.26	60.02	44.81	35.59
2. Manufacturing Sector:							
Dairy Products	0.02	-	-	0.81	0.13	17.53	3.36
Sugar	-	-	70.39	-	-	-	1.95
Grainmill Products	53.56	-	-	-	2.32	-	22.21
Bakery Products	-	-	-	-	0.69	0.49	0.20
Other food industry	0.02	-	-	-	13.43	6.24	3.23
Edible oils	0.14	4.15	-	94.81	0.30	-	9.88
Ginning	-	93.55	-	2.65	0.56	15.01	14.85
Construction	-	-	-	-	12.19	-	1.85
Others	-	0.01	0.98	2.20	7.59	6.94	2.72
2.1 Sub-total	53.73	97.71	71.36	99.74	37.19	46.22	60.25
3. Tertiary Sector:							
Trade Transport & Storage	-	-	-	-	0.00	5.02	0.96
Other Services	4.98	-	-	-	2.79	3.95	3.21
3.1 Sub-total	4.98	-	-	-	2.79	8.97	4.16
Total intermediate use	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Notes:

- i. Agriculture includes allied Sectors
- ii. Manufacturing includes allied Sectors

Sources: Calculated from Appendix A, Table A. 2

Table 8
Sectoral Percent Share in the Agricultural Intermediate Output Flows in Punjab economy at Producers Prices, 1983-84

To	←-----Intermediate outflows from-----→										Total Intermediate use
	Food Grains	Sugar-cane	Cotton	oil-seeds	Other-Crops	Fores-try	Fishery	Other minerals	Animal Husbandry	Total Intermediate use	
1. Agriculture Sector:											
Food grains	4.58	-	-	-	-	-	-	-	24.92	6.91	
Sugarcane	-	16.91	-	-	-	-	-	-	0.66	0.39	
Cotton	-	-	-	-	-	-	-	-	4.02	0.72	
Oilseeds	-	-	-	2.83	-	-	-	-	0.65	0.18	
Other Crops	-	-	-	-	4.34	-	-	-	3.98	1.18	
Forestry	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Fishery	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Other minerals	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Animal husbandry	1.74	-	-	-	63.14	-	-	-	-	7.72	
1.1 sub-total	6.31	16.91	-	2.83	67.48	-	-	-	34.24	17.10	
2. Manufacturing Sector:											
Rice milling	80.64	-	-	-	-	0.01	-	-	-	43.44	
Flour milling	11.73	-	-	-	-	0.09	-	-	-	6.32	
Dairy Products	-	-	-	-	-	0.01	-	-	21.65	3.86	
Sugar	-	83.06	-	-	-	0.32	-	1.01	-	1.39	
Edible oils	-	-	-	83.79	-	0.04	-	-	-	1.92	
Misc. Food Industries	0.49	-	-	-	0.58	-	-	0.07	0.07	0.34	
Tea/Coffee beverages	0.37	-	-	-	0.52	0.06	-	-	-	0.26	
Cotton	-	-	99.99	11.58	0.15	-	-	-	-	9.26	
Ginning	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Woolen textiles	-	-	-	-	-	0.55	-	-	4.18	0.76	
Food Products	-	-	-	-	-	33.54	-	-	-	0.85	
Soap	-	-	-	0.77	-	0.23	-	0.14	0.23	0.07	
Chemicals	-	-	-	-	1.43	2.11	-	0.75	0.26	0.27	
Construction	-	-	-	-	17.34	51.76	-	77.41	-	4.71	
Others	0.16	0.03	0.01	1.02	0.09	11.29	-	20.61	3.95	1.61	
2.1 Sub-total	93.39	83.09	100.00	97.17	20.94	100.00	-	100.00	30.34	75.06	
3. Tertiary Sector:											
Transport	0.11	-	-	-	4.04	-	-	-	-	0.49	
Trade, Warehouses	0.01	-	-	-	-	-	-	-	-	0.00	
Hotels and Restaurants	0.18	-	-	-	7.35	-	100.00	-	35.03	7.25	
Others	-	-	-	-	0.19	-	-	-	0.39	0.09	
3.1 Sub-total	0.30	-	-	-	11.58	-	100.00	-	35.42	7.84	
Total intermediate outflows	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	

Notes:

- i. Agriculture includes allied Sectors
- ii. Manufacturing includes allied Sectors

Sources: Calculated from Appendix A, Table A.3

Table 9

Sectoral Percent share of Intermediate input flow into Agriculture Sector from other sectors of Punjab Economy during 1969-70

< -----Intermediate inflows to ----- >							
From	Food Grains	Cotton	Sugar-cane	oil-seeds	Forestry	Animal Husbandry	Total Intermediate use
1. Agriculture Sector:							
Food-grains	20.59	-	-	-	-	23.88	17.27
Cotton	-	6.59	-	-	-	-	0.14
Sugarcane	-	-	43.25	-	-	-	2.99
Oilseeds	-	-	-	24.60	-	-	0.68
Forestry and Other agriculture	-	-	-	-	25.83	47.39	16.30
Animal husbandry	50.31	38.77	47.80	63.80	66.40	-	36.93
1.1 sub-total	70.90	45.72	91.05	88.40	92.24	71.27	74.31
2. Manufacturing Sector:							
Fertilizers & basic Chemicals	25.46	13.10	7.99	6.40	5.09	-	14.12
Other Chemicals	0.88	38.24	-	-	-	0.77	1.45
Electricity	2.76	4.28	0.96	5.20	2.73	-	1.90
Others	-	-	-	-	-	27.96	8.23
2.1 Sub-total	29.10	54.28	8.95	11.60	7.76	28.73	25.69
Total inputs	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Notes:

- i. Agriculture includes allied Sectors
- ii. Manufacturing includes allied Sectors

Sources: Calculated from Appendix A, Table A.4

Table 10

Sectoral Percent share of Intermediate input flow into Agriculture Sector from other sectors of Punjab economy during 1979-80

< -----Intermediate inflows to ----- >							
From	Food Grains	Cotton	Sugar-cane	oil-seeds	Forestry	Animal Husbandry	Total Intermediate use
1. Agriculture Sector:							
Food-grains	10.83	-	-	-	-	28.93	16.18
Cotton	-	4.88	-	-	-	-	0.27
Sugarcane	-	-	26.08	-	-	0.85	0.76
Oilseeds	-	-	-	3.17	-	-	0.02
Forestry and Other agriculture	-	-	-	-	49.46	20.82	8.75
Animal husbandry	10.56	21.63	27.13	45.94	20.51	-	8.20
1.1 sub-total	21.39	26.51	53.20	49.11	69.98	50.60	34.18
2. Manufacturing Sector:							
Fertilizers & basic Chemicals	58.84	58.54	31.34	37.43	20.04	-	36.04
Electricity, Gas and Water	6.49	2.78	8.52	3.96	3.11	-	3.88
Others	-	-	-	-	-	43.53	15.65
2.1 Sub-total	65.33	61.32	39.86	41.58	23.15	45.33	55.57
3. Tertiary Sector:							
Trade & transport	11.82	10.79	5.88	7.33	4.31	4.38	8.76
Banking and Insurance	1.46	1.39	1.14	2.18	2.57	1.49	1.49
3.1 Sub-total	13.28	12.18	6.94	9.31	6.88	5.87	10.25
Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Notes:

- i. Agriculture includes allied Sectors
- ii. Manufacturing includes allied Sectors

Sources: Calculated from Appendix A, Table A.5

Table 11
Sectoral Percent share of Intermediate input flow into Agriculture Sector from other sectors of Punjab economy during 1983-84

From	<-----Intermediate outflows to----->									
	Food Grain s	Cotto n	Sugar -cane	oil- seeds	Other Crops	Forestr y	Fisher y	Other miner -als	Animal Husbandr y	Total Interme -diat e use
1. Agriculture Sector:										
Food grains	5.53	-	-	-	-	-	-	-	6.06	4.84
Cotton	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sugarcane	-	-	26.11	-	-	-	-	-	-	0.39
Oilseeds	-	-	-	9.74	-	-	-	-	-	0.09
Other Crops	-	-	-	-	9.03	-	-	-	43.96	10.33
Forestry	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Fishery	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Other minerals	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Animal husbandry	9.96	22.27	11.08	17.39	13.75	-	-	-	-	8.70
1.1 sub-total	15.49	22.27	37.15	27.20	22.79	-	-	-	50.01	24.36
2. Manufacturing Sector:										
Jute industry	0.06	0.06	-	0.07	0.05	0.65	-	-	-	0.05
Fertilizers	66.56	44.22	38.81	36.51	53.74	-	-	-	-	49.21
Other	8.09	14.16	10.04	16.39	11.99	10.81	5.88	22.22	-	6.99
Chemicals	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Agriculture	0.30	0.53	0.23	0.64	0.44	-	-	-	-	0.26
Machinery	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Motor	0.09	0.01	0.01	0.02	0.01	5.41	-	-	-	0.01
Vehicles	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cotton ginning	-	3.29	-	-	-	-	-	-	10.46	2.45
Electricity, Water & Gas	2.84	4.91	1.94	5.65	4.16	2.70	-	14.81	-	2.42
Construction	2.82	4.88	1.94	5.65	4.13	13.51	-	7.41	1.24	2.68
Others	-	-	-	-	-	29.73	82.35	22.22	24.50	5.41
2.1 Sub-total	80.69	72.08	52.90	65.00	74.51	62.16	88.24	70.37	36.20	69.48
3. Tertiary Sector:										
Railways	0.50	0.65	0.72	0.93	0.39	2.70	0.71	0.56	0.66	0.54
Other	0.75	0.98	1.08	1.36	0.58	16.22	2.18	1.44	2.49	1.14
Transport	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Communication	0.03	0.01	0.05	0.02	0.02	2.70	-	-	-	0.02
Trade, Warehouses	1.88	2.37	5.13	3.22	1.40	5.41	5.88	3.30	10.63	3.86
Banking and Insurance	0.67	1.63	3.02	2.22	0.31	2.70	1.82	7.41	-	0.59
Others	-	-	-	-	-	8.11	-	18.52	-	0.00
3.1 Sub-total	3.82	5.65	9.95	7.80	2.69	37.84	11.76	29.63	13.79	6.16
4. Total intermediate inputs	100.00	100.00	100.00	100.0	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Notes:
i. Agriculture includes allied Sectors
ii. Manufacturing includes allied Sectors

Sources: Calculated from Appendix A, Table A.6

Table 12
Sectoral Composition of intermediate demand by agriculture, manufacturing and tertiary sectors in Punjab during 1969-70, 1979-80 and 1983-84

Supply Sectors	<-----Intermediate input demand by----->			
	Agriculture	Manufacturing	Tertiary	Total
1969-70				
Agriculture	74.31	41.60	n.a.	52.06
Manufacturing	25.69	58.40	n.a.	47.94
Tertiary	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Total	100.00	100.00	n.a.	100.00
1979-80				
Agriculture	34.18	17.57	4.06	18.19
Manufacturing	55.57	62.15	33.68	55.58
Tertiary	10.25	20.28	62.26	26.23
Total	100.00	100.00	100.00	100.00
1983-84				
Agriculture	24.36	30.63	15.46	27.32
Manufacturing	69.48	55.17	50.43	57.25
Tertiary	6.16	14.20	34.12	15.42
Total	100.00	100.00	100.00	100.00

Note: Coefficients are derived from Table 2.4 using intermediate inputs as numerator and corresponding total inputs used by the sector as denominator and the ratio was multiplied by 100. For details of input-output table sources refer footnote of Table 2.4. n.a. stands for not available.

Table 13
Temporal Sectoral Linkages Behaviour of Punjab Economy during 1969-79, 1979-80 and 1983-84

	1969-70	1979-80	1983-84
Direct internal demand per unit of output of the sector (a _{ii})			
Agriculture sector (a ₁₁)	0.1189	0.0752	0.0803
Non-agriculture sector (a ₂₂)	0.2551	0.4119	0.4214
Indirect demand for the output of jth sector by the ith sector per unit of its output (a _{ij})			
Agriculture sector (a ₂₁)	0.4109	0.1447	0.2495
Non-agriculture sector (a ₁₂)	0.1817	0.0696	0.1641
Sector specific production multipliers- [A _{ii} coefficients of (I-A) ⁻¹]			
Agriculture sector (A ₁₁)	1.1480	1.1017	1.7793
Non-agriculture sector (A ₂₂)	1.3579	1.7325	1.8724
Overall sectoral multipliers (∑ A ² _{ij} coefficients of (I-A) ⁻¹)			
Agriculture sector (A ₁₁ +A ₂₁)	1.2114	1.3728	1.6859
Non-agriculture sector (A ₁₂ +A ₂₂)	1.6525	1.8629	2.2065
Percentage change of overall sectoral multipliers of agriculture sector over those of non-agriculture			
	36.42	35.70	30.87

Note: For details of a₁₁, a₁₂, a₂₁ and a₂₂ refer to Table 2.5

Table 14
Estimates of Linkages Between Agricultural and Non-agricultural Sectors during 1969-70, 1979-80, and 1983-84.

Year	Food grains	Cotton	Sugar cane	Oil seeds	Forestry	Animal Husbandry	Other crops	Fishery	Other minerals	Total
A: Backward linkages of agriculture sector with non-agriculture sector or forward linkages of non-agriculture sector with agriculture sector										
1. Share of non-agricultural output supplied to agriculture sector as input (%)										
1969-70	2.97	0.23	0.13	0.07	0.15	1.74	-	-	-	5.28
1979-80	4.72	0.46	0.09	0.04	0.09	2.00	-	-	-	7.40
1983-84	7.46	0.49	0.13	0.10	0.003	1.52	0.79	0.002	0.003	10.51
ii Share of non-agricultural inputs in total inputs of agriculture sector (%)										
1969-70	29.10	54.28	8.95	11.60	7.76	28.73	-	-	-	25.69
1979-80	78.58	73.49	46.80	50.90	30.32	49.40	-	-	-	65.82
1983-84	84.51	77.73	62.85	72.80	100.00	50.00	77.20	100.00	100.00	75.64
iii. Backward linkage coefficients										
1969-70	0.1611	0.1533	0.2700	0.1995	0.1537	0.1440	-	-	-	0.1600
1979-80	0.2270	0.1672	0.1401	0.1112	0.0568	0.2952	-	-	-	0.2199
1983-84	0.3742	0.3440	0.1855	0.2502	0.0344	0.2692	0.291	0.0508	0.1280	0.3298
B: Forward linkages of agriculture sector with Non-agriculture sector or backward linkages of non-agriculture with agriculture sector										
i. Share of agriculture output supplied to non-agriculture sector as intermediate input (%)										
1969-70	8.89	10.90	8.85	212.65	34.83	3.51	-	-	-	14.15
1979-80	9.79	34.84	15.26	135.00	12.96	8.29	-	-	-	13.60
1983-84	42.33	95.85	23.79	83.55	492.76	20.46	19.70	71.47	1963.98	38.95
(ii) Share of agriculture inputs in the total inputs of non-agricultural sector (%)										
1969-70	12.90	0.69	1.07	13.85	9.72	3.37	-	-	-	41.60
1979-80	5.38	2.73	0.44	2.19	1.36	2.35	-	-	-	14.45
1983-84	17.06	3.04	0.46	0.75	0.86	3.97	1.18	0.04	0.67	28.03
b: Forward linkage coefficients										
1969-70	0.1448	0.1194	0.2054	2.1753	0.6232	0.2159	-	-	-	0.2603
1979-80	0.1667	0.3565	0.2137	1.3533	0.3241	0.1502	-	-	-	0.2112
1983-84	0.4518	0.9586	0.2863	0.8598	4.9276	0.3110	0.6058	0.7147	19.6398	0.4698

Sources: Combined from Appendix A, Tables, A.7, A.8 and A.9

Table 15
Inter-sectoral resource flows between agriculture and non-agriculture sectors of Punjab economy from 1966-67 to 2005-6 (Unit: Rs. Crore, Base: 1980-81 = 100)

Year	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆
1966-67	230.25	13.04	-217.21	385.47	109.45	-256.02
1967-68	227.99	27.86	-200.14	302.62	81.31	-221.30
1968-69	224.66	43.78	-180.88	248.45	60.96	-187.48
1969-70	220.28	81.11	-159.16	202.95	48.39	-154.58
1970-71	214.82	79.71	-135.10	166.14	43.61	-1221.53
1971-72	208.91	97.22	-111.18	138.01	46.62	-91.39
1972-73	208.35	114.22	-94.13	118.56	57.41	-61.47
1973-74	195.55	135.16	-80.39	107.78	75.98	-31.80
1974-75	180.51	159.70	-20.81	105.69	102.35	-3.34
1975-76	187.00	185.87	-1.33	112.28	136.49	24.22
1976-77	182.70	212.29	29.59	127.54	178.43	50.88
1977-78	177.40	249.79	72.39	151.49	228.14	78.86
1978-79	166.38	290.30	123.92	184.12	285.65	101.53
1979-80	148.07	307.77	159.70	225.42	350.94	125.52
1980-81	228.04	376.41	148.37	275.41	424.01	148.61
1981-82	282.44	483.83	201.19	334.07	504.87	170.80
1982-83	349.17	584.56	215.39	401.42	593.51	192.10
1983-84	429.16	821.31	192.15	477.44	689.94	212.51
1984-85	510.69	766.83	256.14	562.14	794.16	232.02
1985-86	611.52	914.85	303.12	655.53	906.16	250.64
1986-87	731.98	989.32	257.35	757.59	1025.95	268.36
1987-88	851.11	1083.23	232.12	888.33	1153.52	285.19
1988-89	967.09	1256.06	288.97	987.76	1288.88	301.13
1989-90	1129.15	1489.54	360.39	1115.86	1432.02	316.17
1990-91	1278.85	1570.22	291.37	1252.64	1582.95	330.32
1991-92	1401.38	1793.10	391.72	1398.10	1741.66	343.57
1992-93	1589.73	19387.67	347.94	1552.24	1908.16	355.93
1993-94	1777.08	2109.47	332.39	1715.08	2082.45	387.39
1994-95				1886.56	2264.52	377.95
1995-96				2066.75	2454.37	387.63
1996-97				2255.61	2652.01	396.41
1997-98				2453.15	2857.44	404.30
1998-99				2659.37	3070.65	411.29
1999-2000				2874.27	3291.65	417.39
2000-2001				3097.84	3520.43	422.59
2001-2002				3330.10	3757.00	426.90
2002-2003				3571.04	4001.35	430.32
2003-2004				3820.66	4253.49	432.84
2004-2005				4078.96	4513.41	434.47
2005-2006				4345.94	4781.12	435.20
ACR*	8.93	17.87	17.87			

X₁ = Outflows (exports) of Intermediate good of agriculture sector to non-agriculture sector (IP₁₂); X₂ = Inflows (imports) of Intermediate goods into agriculture sector from non-agriculture sector (IP₂₁); X₃ = Net inflows (imports) of intermediate goods into agriculture sector from non-agriculture sector (IP₂₁-IP₁₂); X₄ = Projected values of IP₁₂; X₅ = Projected values of IP₂₁; X₆ = Projected values of IP₂₁-IP₁₂.

Compound growth rates are based on semi-log function ($\log Y = a + bt$). Its parametric values are estimated by using least square method. The values of the compound growth rates are obtained by subtracting 1 from the antilog value of the estimated parameter b. It is expressed in percent form. * Annual Compound Growth Rates

Source :For details refer the section on methodology

Table 16
Estimated values of parameters associated with linear and quadratic equations computed using annual data (from 1966-67 to 1993-94) of dependent variables.

Dependent variables	←--- Coefficients of ----→				R ²
	Constant	Time	Time Square		
IP ₁₂ = a + bt	-192.74 (268.93)	49.99 (6.29)			0.71
IP ₁₂ = a + bt + Ct ²	437.004 (60.38)	-75.87 (5.85)	4.34(0.196)		0.98
IP ₂₁ = a + bt	-419.07 (239.89)	73.07 (5.61)			0.87
IP ₂₁ = a + bt + Ct ²	145.37 (47.59)	-39.81 (4.61)	3.89 (0.15)		0.99
IP ₂₁ -IP ₁₂ = a + bt	-226.80 (40.17)	23.09 (0.94)			0.96
IP ₂₁ -IP ₁₂ = a + bt + Ct ²	-291.63 (30.30)	36.06 (2.94)	0.45(0.098)		0.98

Note: Calculated from Table 2.15

Table 17

Determinants of Resource flows between agriculture and non-agriculture sectors of Punjab economy from 1966-67 to 1993-94

Year	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅
1966-67	-217.21	108.65	185.24	0.01	1304.20	1069.44
1967-68	-200.14	102.14	202.06	0.02	1365.11	1117.06
1968-69	-180.88	96.02	219.62	0.03	1426.02	1164.66
1969-70	-159.16	92.11	237.91	0.04	1486.93	1212.31
1970-71	-135.10	86.58	256.93	0.05	1547.84	1259.93
1971-72	-111.18	74.28	271.95	0.05	1581.31	1311.40
1972-73	-94.13	88.05	281.55	0.07	1582.00	1406.80
1973-74	-80.39	103.40	301.38	0.08	1638.29	1428.43
1974-75	-20.81	99.24	326.53	0.09	1719.05	1436.06
1975-76	-1.33	90.11	352.17	0.10	1797.34	1633.18
1976-77	29.59	91.39	377.35	0.11	1868.73	1766.89
1977-78	72.39	90.72	419.19	0.12	2016.09	1926.18
1978-79	123.92	97.09	462.38	0.13	2161.56	2056.57
1979-80	159.70	90.54	467.72	0.14	2126.96	2127.49
1980-81	148.37	100.00	544.85	0.17	2202.51	2446.74
1981-82	201.19	106.62	674.41	0.19	2453.73	2418.15
1982-83	215.39	91.58	764.36	0.22	2528.27	2486.95
1983-84	192.15	95.49	821.27	0.25	2490.22	2615.24
1984-85	256.14	100.78	948.78	0.28	2781.38	2720.77
1985-86	303.12	97.89	1067.76	0.30	3029.63	2894.09
1986-87	257.35	95.32	1096.85	0.33	3015.31	3116.12
1987-88	232.12	97.50	1146.76	0.35	3057.37	3292.49
1988-89	288.97	103.28	1275.54	0.38	3301.09	3428.19
1989-90	360.39	92.98	1456.65	0.41	3662.50	3693.66

1990-91	291.37	87.16	1483.67	0.43	3627.21	3883.53
1991-92	391.72	89.48	1641.79	0.46	3905.68	3971.03
1992-93	347.94	88.34	1723.58	0.48	3992.73	4222.40
1993-94	332.39	88.33	1826.97	0.51	4124.08	4441.59

Annual Compound Growth Rates

17.87   13.24   9.42   12.82   4.48   5.65

Notes: Y = Net inflows of intermediate goods into agriculture sector from Non-agriculture sector. X₁ = Indices of Net Barter Terms of Trade. Prices received and paid for agricultural commodities at constant prices of 1980-81. X₂ = Total inputs used in agriculture sector. X₃ = Intermediate goods flow from non-agriculture to agriculture a₂₁. X₄ = Net State Domestic Product originating from agriculture at (1980-81) prices. X₅ = Net State Domestic Product originating from non-agriculture at (1980-81) prices. Compound growth rates are based on semi-log function ($\log Y = a + bt$). Its parametric values are estimated by using least square method. The values of the compound growth rates are obtained by subtracting 1 from the antilog value of the estimated parameter value of b. It is expressed in percent terms.

Sources: Y is calculated in Table 2.15 X₁(i) For 1966-67 to 1980-81, Government of Punjab (1982), *Index Numbers of Parity (Statistical Analysis) Prices received and prices paid by the Farmers in Punjab, 1980-81*. E.S.O., Publication No. 402, Chandigarh, June. (ii) For 1981-82 to 1993-94, Courtesy, Office of the E.S.O., Chandigarh. X₂, X₃ Generated from the sources as given in the footnotes of Table 2.2. X₄, X₅ (i) Economic Adviser to Government of Punjab (1993), *State Domestic Product of Punjab (New Series), 1980-81 to 1990-91*, Publication No. 705, Chandigarh. (ii) For three years: 1994, 1995 and 1996, *Statistical Abstracts of Punjab*.

References

Ahluwalia, Isher J.(1985), "Inter-relationship between agriculture and industry", presented at 68th conference of the Indian Economic Association, Ahmedabad. Reproduced in D.S. Awasthi (Ed.) **Agriculture-Industry relations in India**.

Ahluwalia, I.J. and Rangarajan (1988), "Inter-dependence of Agriculture and Industry: A Study of Indian experience", in R.K. Sinha (Ed.) **Economic Development since Independence: Forty years of India's development experience**, New Delhi: Deep and Deep Publications.

Bhalla, G.S. et.al, (1990), **Agricultural Growth and Structural changes in the Punjab Economy: An Input-Output Analysis**, Washington, D.C.: International Food Policy Research Institute.

Bhalla, G.S. (1975), **Structure of the Punjab Economy: Inter-industrial Flows and Final Demand, 1969-70**, New Delhi: Centre for the Study of Regional Development, Jawaharlal Nehru University.

Government of Punjab (1982), **Index Numbers of Parity Prices Received and Prices Paid by the Farmers in Punjab, 1980-81**. Economic and Statistical Organisation, Publication No. 402, Chandigarh, June.

Government of Punjab (1993), **State Domestic Product of Punjab (New Series), 1980-81 to 1990-91**. Publication No.705, Chandigarh.

Government of Punjab; **Statistical Abstracts of Punjab** for the year 1994, 1995, and 1996.

Joshi, J.N. (1992), **A Study of Resource Transfers from Agriculture: With special reference to Gujrat**, New Delhi: Common Wealth Publishers.

Mundle, Sudipto (1977), "Inter-Sectoral Resource Flows in Post-Colonial India", **Indian Economic Review**, October.

Namboodiri, N.V.(1979), "The Production Linkage between Agriculture and the Manufacturing Sector", **Indian Journal of Agricultural Economics**, Vol.34, October-December.

National Council of Applied Economic Research (1989), **Perspective Plan for Punjab (1990-91 to 1999-2000)**, Sponsored by Government of Punjab.

Pandey R.K. and U.N. Dixit (1986), "Industry-agriculture interaction", **Commerce**, June, 14.

Patel et. al (1985), "Resource Flows between Agriculture and the Manufacturing Sector in India", presented at 68th Conference of the Indian Economic Association, Ahmedabad. Reproduced in D.S. Awasthi (Ed.) **Agriculture-Industry Inter-Relations in India**.

Rao, S. Kishan (1985), "Sectoral Articulation of Agriculture and Industry in India (1968-80)", presented at 68th Conference of the Indian Economic Association, Ahmedabad. Reproduced in D.S. Awasthi (Ed.) **Agriculture-Industry Inter-Relations in India**.

Singh, Lakhwinder (1986), "Productivity, Competitiveness and Export Growth in a Less Developed Economy: A Study of Indian Punjab." In Pritam Singh and Shinder, S. Thandi (Ed.), **Globalisation and the Region: Explorations in Punjab Identity**, Coventry: Associate for Punjab Studies (U.K.).

Thamarajakshi, R.(1985), "Inter-relation between Agriculture and Industry in India", presented at 68th Conference of the Indian Economic Association, Ahmedabad. Reproduced in D.S. Awasthi (Ed.) **Agriculture-Industry Inter-Relations in India**.

Venkatramiah, P. and Latika, Argane (1979), "Changes in Input-Output Coefficients and their Impact on Production levels", **Artha Vijnana**, Mar.-June, 26, N.1.

Venkatramiah, P. et.al, (1984), "Structural Changes in Indian Economy: An Analysis with Input-Output Tables, 1951-63", **Artha Vijnana**, March-June, V. 26, Nos.1-2.

Table 2.9-A
Sectoral Percent share of Intermediate input flow into Agriculture Sector from other sectors of Punjab Economy during 1969-70

From	< -----Intermediate inflows to ----- >					Animal Husbandry	Total Intermediate use
	Food Grains	Cotton	Sugar-cane	oil-seeds	Forestry		
1. Agriculture Sector:							
Food-grains	20.59	-	-	-	-	23.88	17.27
Cotton	-	6.59	-	-	-	-	0.14
Sugarcane	-	-	43.25	-	-	-	2.99
Oilseeds	-	-	-	24.60	-	-	0.68
Forestry and Other agriculture	-	-	-	-	25.83	47.39	16.30
Animal husbandry	50.31	38.77	47.80	63.80	66.40	-	36.93
1.1 sub-total	70.90	45.72	91.05	88.40	92.24	71.27	74.31
2. Manufacturing Sector:							
Fertilizers & basic Chemicals	25.46	13.10	7.99	6.40	5.09	-	14.12
Other Chemicals	0.88	38.24	-	-	-	0.77	1.45
Electricity	2.76	4.28	0.96	5.20	2.73	-	1.90
Others	-	-	-	-	-	27.96	8.23
2.1 Sub-total	29.10	54.28	8.95	11.60	7.76	28.73	25.69
Total inputs	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Notes:

- i. Agriculture includes allied Sectors
- ii. Manufacturing includes allied Sectors

Sources: Calculated from Appendix A, Table A.4

Table 2.10-A
Sectoral Percent share of Intermediate input flow into Agriculture Sector from other sectors of Punjab economy during 1979-80

From	< -----Intermediate inflows to ----- >					Animal Husbandry	Total Intermediate use
	Food Grains	Cotton	Sugar-cane	oil-seeds	Forestry		
1. Agriculture Sector:							
Food-grains	10.83	-	-	-	-	28.93	16.18
Cotton	-	4.88	-	-	-	-	0.27
Sugarcane	-	-	26.08	-	-	0.85	0.76
Oilseeds	-	-	-	3.17	-	-	0.02
Forestry and Other agriculture	-	-	-	-	49.46	20.82	8.75
Animal husbandry	10.56	21.63	27.13	45.94	20.51	-	8.20
1.1 sub-total	21.39	26.51	53.20	49.11	69.98	50.60	34.18
2. Manufacturing Sector:							
Fertilizers & basic Chemicals	58.84	58.54	31.34	37.43	20.04	-	36.04
Electricity, Gas and Water	6.49	2.78	8.52	3.96	3.11	-	3.88
Others	-	-	-	-	-	43.53	15.65
2.1 Sub-total	65.33	61.32	39.86	41.58	23.15	45.33	55.57
3. Tertiary Sector:							
Trade & transport	11.82	10.79	5.88	7.33	4.31	4.38	8.76
Banking and Insurance	1.46	1.39	1.14	2.18	2.57	1.49	1.49
3.1 Sub-total	13.28	12.18	6.94	9.31	6.88	5.87	10.25
Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Notes:

- i. Agriculture includes allied Sectors
 ii. Manufacturing includes allied Sectors

Sources: Calculated from Appendix A, Table A.5

Table 2.11-A

Sectoral Percent share of Intermediate input flow into Agriculture Sector from other sectors of Punjab economy during 1983-84

From	<-----Intermediate outflows to----->									
	Food Grains	Cotton	Sugar-cane	oil-seeds	Other-Crops	Forestry	Fishery	Other miner-als	Animal Husbandry	Total Interme-diate use
1. Agriculture Sector:										
Food grains	5.53	-	-	-	-	-	-	-	6.06	4.84
Cotton	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sugarcane	-	-	26.11	-	-	-	-	-	-	0.39
Oilseeds	-	-	-	9.74	-	-	-	-	-	0.09
Other Crops	-	-	-	-	9.03	-	-	-	43.96	10.33
Forestry	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Fishery	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Other minerals	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Animal husbandry	9.96	22.27	11.08	17.39	13.75	-	-	-	-	8.70
1.1 sub-total	15.49	22.27	37.15	27.20	22.79	-	-	-	50.01	24.36
2. Manufacturing Sector:										
Jute industry	0.06	0.06	-	0.07	0.05	0.65	-	-	-	0.05
Fertilizers	66.56	44.22	38.81	36.51	53.74	-	-	-	-	49.21
Other Chemicals	8.09	14.16	10.04	16.39	11.99	10.81	5.88	22.22	-	6.99
Agriculture	0.30	0.53	0.23	0.64	0.44	-	-	-	-	0.26
Machinery	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Motor Vehicles	0.09	0.01	0.01	0.02	0.01	5.41	-	-	-	0.01
Cotton ginning	-	3.29	-	-	-	-	-	-	10.46	2.45
Electricity, Water & Gas	2.84	4.91	1.94	5.65	4.16	2.70	-	14.81	-	2.42
Construction	2.82	4.88	1.94	5.65	4.13	13.51	-	7.41	1.24	2.68
Others	-	-	-	-	-	29.73	82.35	22.22	24.50	5.41
2.1 Sub-total	80.69	72.08	52.90	65.00	74.51	62.16	88.24	70.37	36.20	69.48
3. Tertiary Sector:										
Railways	0.50	0.65	0.72	0.93	0.39	2.70	0.71	0.56	0.66	0.54
Other Transport	0.75	0.98	1.08	1.36	0.58	16.22	2.18	1.44	2.49	1.14
Communication	0.03	0.01	0.05	0.02	0.02	2.70	-	-	-	0.02
Trade, Warehouses	1.88	2.37	5.13	3.22	1.40	5.41	5.88	3.30	10.63	3.86
Banking and Insurance	0.67	1.63	3.02	2.22	0.31	2.70	1.82	7.41	-	0.59
Others	-	-	-	-	-	8.11	-	18.52	-	0.00
3.1 Sub-total	3.82	5.65	9.95	7.80	2.69	37.84	11.76	29.63	13.79	6.16
4. Total intermediate inputs	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Notes:

- i. Agriculture includes allied Sectors
 ii. Manufacturing includes allied Sectors

Sources: Calculated from Appendix A, Table A.6

Table 2.12

Sectoral Composition of intermediate demand by agriculture, manufacturing and tertiary sectors in Punjab during 1969-70, 1979-80 and 1983-84

Supply Sectors	<-----Intermediate input demand by----->				Total
	Agriculture	Manufacturing	Tertiary		
1969-70					
Agriculture	74.31	41.60	n.a.		52.06
Manufacturing	25.69	58.40	n.a.		47.94
Tertiary	n.a.	n.a.	n.a.		n.a.
Total	100.00	100.00	n.a.		100.00
1979-80					
Agriculture	34.18	17.57	4.06		18.19
Manufacturing	55.57	62.15	33.68		55.58
Tertiary	10.25	20.28	62.26		26.23
Total	100.00	100.00	100.00		100.00
1983-84					
Agriculture	24.36	30.63	15.46		27.32
Manufacturing	69.48	55.17	50.43		57.25
Tertiary	6.16	14.20	34.12		15.42
Total	100.00	100.00	100.00		100.00

Note: Coefficients are derived from Table 2.4 using intermediate inputs as numerator and corresponding total inputs used by the sector as denominator and the ratio was multiplied by 100. For details of input-output table sources refer footnote of Table 2.4. n.a. stands for not available.

Between the two sectors, there exist linkages through the product and factor markets (Thamarajakshi, 1985). The extent of inter-sectoral linkages depends on the density of the input structure of various sectors in an economy (Bhalla, et.al, 1990). Of the various forms of linkages between the two sectors, the production linkages arise from the inter-dependence of agriculture and industry for their production inputs (Ahluwalia and Rangarajan, 1988). For instance, agricultural sector provides non-agricultural sector with food and raw materials, such as, paddy, wheat, cotton, jute, sugarcane, oilseeds, etc. In return, non-agricultural sector supplies such basic non-farm inputs as fertilisers, pesticides and insecticides, tractors and implements, harvester-combines, irrigation facilitating machinery, and electricity/diesel, etc. Accordingly, a sustained development process demands a rise in agricultural productivity must precede or accompany the development of non-agricultural sector (Thamarajakshi, 1985).

The degree of relative dependence of the two sectors, however, varies depending upon the development level of the economy. *The relative dependence of industry on agriculture has been more as compared to that of agriculture on industry in the early stages of development* (Namboodiri,

1979). *As the development process gets accelerated, the relative dependence of agriculture on industry increases and that of industry on agriculture weakened.* This is made possible by a diverse set of technological developments in the two sectors. Whereas the advent of new technology and accompanying processes of modernisation in agriculture has enhanced the dependence of agriculture on industry overtime, the technological developments that have helped in the production of cheap and durable synthetic substitutes of agricultural produce by industrial sector has enhanced its self-dependence and reduced its dependence on agriculture sector (Ahluwalia, 1985). Nevertheless, the two sectors continue to enjoy a mutually dependent relationship. Such a relationship is important for the advancement of the economy as well as for the advancement of living standards of population (Pandey and Dixit, 1986). For, changes in the growth pattern in any sector affect the growth of other sectors (Rao, 1985).

Spatial Variation In Extraction Of Grasses In Western Himalayas : A Case Study Of Some Selected Villages In Ramnagar Forest Division, Jammu And Kashmir.

Dr. Shyamal Sarkar⁷
Dr. Vinay Rajput⁸

Abstract

Key words : Ecology, Biotic Interaction, Photosynthesis, Stall feeding .

Himalayas are considered, and rightly so, as a delicate mountain ecosystem. It is ecologically fragile system, as mentioned its geological and morphological settings. The plight of Himalayas is still more serious in respect of diminishing forest cover. Many species have already been eliminated, replaced or are in the process to reach this stage soon.

Biotic-interaction with forests is the mutual action between two biological active systems – one which receives energy from the sun, undergo photosynthesis, converts this energy into biomass and the other thrives on the energy so produced i.e., man and animals. Thus the biotic interaction in the present study is taken as a mutual action between forests – a tremendous store house of energy and the consumptional behaviour (patterns) of this energy by man and animal kingdoms in the most fragile Himalayan eco-system in which our study area lies.

The livestock rearing is an important economic activity in the zone under study. Further the lack of land available for cultivation due to hilly terrain of the region makes the people to dependent on livestock. The climatic conditions allow the cattle to graze only for 182 days in a year at the best and for the rest of the period these livestock are stall-fed. Although agricultural crop residue is used as a fodder for stall-feeding, but it remains

far less than required. The people here, therefore, have to depend upon forests for grasses and tree leaves to meet this demand. As such the man in these hilly region depends heavily on the forests for obtaining grass as fodder for his livestock resource.

The grasses from the forests are not available throughout the year. Being biological in nature, the grasses have a specific period of growth and maturity. The man in this region is quite familiar with the life cycle and the species of the grasses found here and hence is capable of planning for their harvest.

Introduction

Himalayas are considered, and rightly so, as a delicate mountain ecosystem. It is ecologically fragile system, as mentioned its geological and morphological settings. The plight of Himalayas is still more serious in respect of diminishing forest cover. Many species have already been eliminated, replaced or are in the process to reach this stage soon. As a result of it the Himalayas are experiencing serious ecological disorder viz. erratic river courses, rapid siltation of river beds, soil erosion and hydrological disorders etc. however, all these environmental problems emerged from so called economic development and anthropogenic transformation of the space. And in the process of economic development in the Himalayan region, forests products would be the most obvious and easy victims as forest products are exploited for diverse purposes of economic transformation more particularly in the plains areas. Unfortunately, all this is done without any consideration of the overall natural productivity and stability of the natural process.

The entire state of Jammu and Kashmir being situated in the Himalayas faces all these problems with added severity. The impact of large-scale exploitation of forests in the state as a whole has resulted in degradation of forests. Resultantly poverty and associated ills have gradually crept in the lives of the people. Mountain eco-system once densely forested has been drastically altered. In the process the inhabitants are facing a major ecological crises and economic hardships. In order to reduce and ultimately reverse this process and to maintain the ecological balance in the mountain ecosystems, studies pertaining to different aspects

of environment at micro, meso and even at macro level are needed. It is important to understand as to how the ecology of the system is being disturbed and then find out the remedial measures to maintain and restore the ecological health.

Climate in the Himalayas restricts the movement of both man and animals outside their homes for certain months of the year necessitating thereby the stall feeding to the livestock during inclement weather conditions. As a result man has to store the grass withdrawn again from the forests for the purpose. The biomass so withdrawn has been assessed, based on primary data generated.

Study Area

Ramnagar Forest Division came into being in 1984. This division has been carved out of Udhampur Forest Division and Billawar Forest Division and comprises of three territorial Ranges: Ramnagar South and Basantgarh Range one over lapping (soil conservation) range i.e. Ramnagar North.

The Ramnagar Forest Division lies in the Udhampur district of Jammu Division in Jammu and Kashmir State. The Division is located between 75° 9' E to 75° 42' E longitude and 32° 40' N to 32° 58' N latitude. The tract is bounded on the north by Jug Dhar which extends towards the south east to the highest peak Kalpas Peak (4341 mts.). In the south low lying ridge Kharai or Sarend Dhar forms the boundary. In the east, the water parting ridge of the Ujh catchment separating Basantgarh Range and Billawar Range forms the boundary. In the west River Tawi (500 mts.) Champal Khad (part) Barmin Khad (part) and Nallah Nardan in north Ramnagar range from the boundary.

The altitudinal variations, which play very important role in man – forest interactive system extends from 500 metres in the outer plains to 4341 metres in middle Himalayas. It is on the basis of altitudes that the study area has been divided into three zones in such a way, that each zone becomes distinct from the other particularly with regard to their physical environment. And as such our Zone – I of high altitude extends from more than 2000 metres above mean sea level, Zone – II of mid elevation lies between 1000 – 2000 meters above mean sea level and Zone – III of low elevation area occupies areas below 1000 metres above mean sea level.

Two villages have been selected for intensive empirical study in each zone in such a way that study should truly be representative of the entire region.

The villages selected for such an intensive empirical study are:

Zone – I	High Elevation (2000 metres and above mean sea level)	
	(a) Khaned	(b) Balota
Zone – II	Mid Elevation (1000 to 2000 metres)	
	(a) Amroh	(b) Incha
Zone – III	Low Elevation (below 1000 metres)	
	(a) Kirmoo	(b) Panj Grain

Data Base And Methodology

The livestock rearing is an important economic activity in the zone under study. This is judged by the total number of livestock which, comes to 5414 according to the present study. If an average is worked out then it comes to around 17 cattle head per household. This is not the mean number judging by the lack of land available for cultivation due to hilly terrain of the region. The climatic conditions allow the cattle to graze only for 182 days in a year at the best and for the rest of the period these livestock are stall-fed. Although agricultural crop residue is used as a fodder for stall-feeding, but it remains far less than required. The people here, therefore, have to depend upon forests for grasses and tree leaves to meet this demand. Besides, the farmer would like his cattle to get a variety of fodder to maintain a balance in the diet of his livestock. As such the man in these hilly region depends heavily on the forests for obtaining grass as fodder for his livestock resource.

Discussion

The grasses from the forests are not available throughout the year. Being biological in nature, the grasses have a specific period of growth and maturity. The man in this region is quite familiar with the life cycle and the species of the grasses found here and hence is capable of planning for their harvest. As such the grass cutting in this zone begins in the month of August and ends up to October. It is pertinent to mention here that man also obtains grasses from his own land kept specifically for the natural growth of grasses. Since this land varies from one individual to another

there by giving a great amount of variability, this aspect therefore, not have been considering in the present work. But the interaction of man with forest in relation to grass cutting seemed almost uniform quantitatively, without variations from one household to another. It is because of these reasons that the present study attempts to analyze only the biomass withdrawn in terms of grasses from the forested area in the region under discussion. The grasses obtained from the land kept individually are also lefted, because this land does not form the part of forest and thus falls beyond the scope of the present work. The following discussion would therefore, consider the withdrawal of biomass in the form of grasses from the forests.

Table – 1

WITHDRAWAL OF GRASS BIOMASS FROM FORESTS (in Kg.) IN ZONE – I

Village	No. of Households	Grass withdrawn/ day/household	Grass withdrawn from August to October/ household (92 days)	Total biomass withdrawn in the village (92 days) in M.T.
Khaned	114	27	2484	283.176
Balota	212	25	2300	487.600
Total	326		4784	770.776

Analysis of the table – 1 would reveal that both the villages situated at geographically opposite direction from the main town of Basantgarh, but are located almost at similar heights from mean sea level. Khaned is located towards the south and Balota to the north of Basanthgarh, provide identical situations in as far as the grass extraction is concerned. The altitudinal similarities create familiar environmental conditions resulting in identical social and economic order. Here in the region rearing of sheep and goat dominate the scene of livestock rearing. However, cows and buffaloes reared for milk pale into insignificance in so far as livestock rearing is concerned. The two villages together withdraw 770.776 metric tonnes of grasses. The grass withdrawal is done by 326 households in the study region, which gives an average of 2.36 metric tonnes per household or 2364.34 Kg. in a season of 92 days. This biomass is stall fed to a total number of 3484 animal heads thereby giving an average consumption of 221.23 Kg. during the entire period of stall-feeding. Now if we take 183 days as the days required for stall-feeding when grazing is not possible

(because grazing has been taken as 182 days in a year) then per head consumption per day of grass biomass so withdrawn from the forests comes to only 1.21 Kg. It, therefore, follows that it is only partially that the farmer has to depend on the forests for providing fodder to livestock wealth and has depend on other sources like grass obtained from his individual land kept specifically for the purpose, residue of the agricultural crops and the green leaves lopped from the forests.

Zone – ii

Almost similar trend, as witnessed in the case of fuel and lopping of trees, appears to exist in case of grass cutting for stall-feeding in the Zone – II. In village Incha 11 Kg. of grass biomass is withdrawn every day by each household of the village and the total period for this activity remains the same as seen in Zone – I i.e., 92 days.

Table – 2

WITHDRAWAL OF GRASS BIOMASS FROM FORESTS (in Kg.) IN ZONE – II

Village	No. of Households	Grass withdrawn/ day/household	Grass withdrawn from August to October/ household (92 days)	Total biomass withdrawn in the village (92 days) in M.T.
Amroh	270	9	828	273.240
Incha	174	11	1012	176.088
Total	444		1830	449.328

In village Amroh the withdrawn is 9 Kg. per day per household. Over all withdrawal of grass from the forests in Amroh is 60.81 and Incha is 39.19 per cent of the total withdrawal in both these villages. And yet the average rate of withdrawal differs by 2 Kg. per household per day, which works out to the tune of 10 per cent of the total withdrawal in both the villages. It, therefore, requires an explanation. Since village Incha lies well within the forests as compared to village Amroh, it is, therefore, easy for Incha dwellers to get into the forests even at odd hours to withdraw biomass. Further, even otherwise nearness of forests gives an added advantage to the Incha villagers to withdraw more biomass than their counterparts of village Amroh. But on the strength of higher number of households of village Amroh overall withdrawal of biomass is much higher in favour of this village as compared to village Incha (table – 2).

Zone – iii

Grass cutting for stall-feeding to the livestock in this zone extends over a longer period of time as compared to two other zones because tropical to sub-tropical climatic conditions create most suitable environment for higher rate of biomass growth. Further two wet and two dry season alternating in this region too, do influence the activity of grass biomass withdrawal from the forests. As a result of it we find (table – 5.14) that grass biomass withdrawn during March, April followed by a slack season in grass cutting during May and June (dry spell) when high temperature in the absence of soil moisture content reduce the biological productivity to the state of naught. With the onset of monsoon in the last week of June or first week of July the conditions was reversed and biological activities get a sudden impetus resulting thereby in an abrupt and prompt growth of grass cover all over. As a result of it grass cutting begins from somewhere in mid July and continues up to the middle of October. Taking all these factors into consideration it was established that the people in this zone remain active in grass cutting activity for 152 days in an year, out of which the grasses withdrawn during July and August are partially fed and partially dried for stall-feeding while, the grasses cut after mid September to the ending of the season are kept for stall feeding during the winter season.

Table – 3

WITHDRAWAL OF GRASS BIOMASS FROM FORESTS

(in Kg.) IN ZONE – III

Village	No. of Households	Grass withdrawn/day/ household	Grass withdrawn for 152 days per household	Total biomass withdrawn in the village (152 days) in M.T.
Kirmoo	331	20	3040	1006.240
Panj Grain	214	23	3496	748.144
Total	545		6536	1754.384

Taking all the facts into consideration, an attempt is made to analyze the total biomass withdrawn from the forest in the selected villages identified in such a way as to represent the entire zone. Although very minute care has been taken in assessing the weight of biomass withdrawn

in the shape of grass while being in the field, both in time and space, and yet it was seen that there exists no wide variation in the rate of extraction in the two villages perhaps due to very similar environmental, social, cultural and economic conditions. All these factors notwithstanding, variations in the biomass withdrawn in the villages under study are caused by varying number of households in different villages, as the number of households differs appreciably in these villages. (table – 3)

A cursory look at table – 3 would reveal that Kirmoo village is larger in size with 331 households as compared to 214 households of Panj Grain. Despite the minute monitoring and weighting of the grass biomass brought by the people by adopting random sampling spread over all the active grass cutting months, the study reveals that there is variations in an average grass cutting per day per households in these two villages to the tune of 3 Kg. In Kirmoo withdrawal is 20 Kg. per day per household whereas in Panj Grain it is 23 Kg. Total biomass withdrawn in the shape of grasses is, therefore, 1754.384 metric tonnes during 152 days of grass cutting. Maximum grass is withdrawn in Kirmoo village, although per day per household extraction is only 20 Kg. as against 23 Kg. in village Panj Grain on the strength of higher number of households (table – 3).

Conclusion

As stated earlier, due to suitable climatic condition, intense biological activity gives rise to higher degree of biomass productivity. This is reflected in the production and withdrawal of grass biomass in different zone of the area under our study. The analysis of table – 4 shows that the highest average annual grass biomass withdrawal per household exists in zone – III and stands at 3.219 metric tonnes per household in a year. This figure get reduced to only 1.01 metric tonnes in zone – II where comparatively low temperatures and short growing season restricts the growth of grass biomass. Working on the similar lines of lopped biomass, the average annual withdrawal of grasses per household in zone – I stands at 2.364 metric tonnes, a level higher than that found in zone – II but less than that of zone – III (table – 4).

Table – 4

GRASSES

Village	No.of Household	Average grass withdrawal per Household	Annual biomass withdrawal in M.T.
ZONE – I		August to October (92 days)	
Khaned	114	27	283.176
Balota	212	25	487.600
Total	326		770.776
Average annual withdrawal per household = 2.364 M.T			
ZONE – II			
Amroh	270	9	273.240
Incha	174	11	176.088
Total	444		449.328
Average annual withdrawal per household = 1.01 M.T			
ZONE – III		March, April & mid July to mid October (152 days)	
Kirmoo	331	20	1006.240
Panj Grain	214	23	748.144
Total	545		1754.384
Average annual withdrawal per household = 1.01 M.T			

The difference in average withdrawal of grass biomass between the zone –I and II is due mainly to the difference in the number of households in zone –I and II. In zone –II total number of household are much more than the households of the villages selected in zone –I. Since the empirical study reveals that each households withdrawal almost same weight of biomass resulting in the low average withdrawal in zone – II as compared to zone – I. But if we take the environmental condition into consideration then the results should be other way round.

Bibliography

1. Kapoor, K.S. 1987. Species Composition, Plant Biomass and Net Primary Production in Certain Grassland Ecosystems in Shimla Hills. Ph.D. Thesis, H.P. University, Shimla. p. 524.
2. Khoshoo, T. N. 1988. Environmental Concern and Strategies. Ashish Publishing House, New Delhi. p 287.
3. Kumar, A. and Joshi, M.C. 1972. The Effects of Grazing on the Structure and Productivity of Vegetation Near Pilani, Rajasthan, Indian Journal of Ecology. Vol. 60. pp. 665-674.

4. Lal, J. B. 1988. Forest Ecosystem of the World. Rawat Publications, Jaipur. p 88.
5. Singh, J.S. 1968. Net Aboveground Community Productivity in Grasslands of Varanasi. Proceeding Symposium on Recent Advances in Tropical Ecology. R. Mishra and B. Gopal (eds.) ISTE, Varanasi. pp. 631-654.
6. Singh, J.S. and Yadav, P.S. 1974. Seasonal Variations in Composition, Plant Biomass and Net Primary Productivity of a Tropical Grassland at Kurukshetra, India. Ecol. Mongor. Vol. 44, pp. 351-376.
7. Singh, R. and Joshi, M.C. 1985. Standing Crop and Variety Ratio in the Dune Herbaceous Vegetation around Pilani, Rajasthan. Indian Journal of Ecology. Vol. 12. pp. 35-45.
8. Singhal, R.M. and Kumar, Vinay. 1997. An Analysis of Some Socio-economic Implications Influencing People's Participation in Silvi-pastoral Systems of a Micro Watershed in Garhwal Himalaya. The Indian Forester. Vol. 123. No. 2. p.136.

Exposure buildup factors for aluminum-lithium alloy up to penetration depth of 40 mfp in the energy range of 0.015 to 15.0 mev, using the interpolation method

Dr. G. S. Brar⁹

Short Title: Gamma ray Exposure Buildup factors for Aluminum-Lithium alloy

Abstract

The Geometric Progression Fitting Parameters have been computed with respect to Equivalent Atomic Number for Aluminum-Lithium alloy by the Interpolation method. These parameters are then used to generate the Exposure Buildup factors up to 40 mean free paths (mfp) in the energy range of 0.015 – 15.0 MeV for the given material. The variation of these buildup factors is discussed with respect to incident photon energy for some selected penetration depths. The results are presented in graphical form.

1. Introduction

The Buildup Factor data has assumed prime importance in the practical shielding problems, following Three Mile Island accident in 1979. The American Nuclear Society Standard Committee working group ANSI/ANS 6.4.3[1], has developed a set of gamma ray isotropic point source Buildup Factor data and the set of attenuation coefficients as standard reference data base, for a large number of elements. This data includes only three compounds / mixtures viz, water, air and concrete. But the shielding materials usually consist of compounds and homogenous mixture of a number of elements. The Buildup Factor data for such materials is not available in the literature at present.

Department of Higher Education, RUSA Directorate, Punjab SCO-66-67, Sector 17 D Chandigarh
E-mail: brargurdarshan@yahoo.com; brargurdarshan@gmail.com

These days, in the various applications of gamma radiations many alloys are being used.

So there is a need to have relevant Buildup Factor data in alloys and to be studied as a function of different parameters such as incident photon energy and penetration depth. In general, these studies would also help in understanding the gamma ray photon transport for such materials.

The objective of the present work is to compute GP fitting parameters and Exposure Buildup Factors for **Aluminum-Lithium** alloy. The effective atomic number and weight fractions of constituent elements of the alloy are given in Table.1. The Aluminum-lithium alloys are increasingly being used in the radiation shielding specially in space crafts, because of their versatile nature. The Al-Li alloys have decreased density and increased modulus of elasticity. Its tensile properties can be easily modified by heat treatment, the alloy under consideration has been found to have improved shielding characteristics [2, 3]. Hence it becomes important to generate the required Buildup Factor data in this alloy.

Table 1:- Z_{eff} and weight fraction of Aluminum-Lithium.

Material	Z_{eff}	Al	Li
Aluminum-Lithium	10.95	0.7954	0.2046

2. Computational work

The whole computational work, carried out in the present investigations is given in following three steps, Calculations of Z_{eq} , Calculations of G-P Fitting Parameters and Calculations of Exposure Buildup Factors.

2.1 Calculation of Z_{eq}

Firstly, the values of the Compton partial attenuation coefficients (μ_{comp}) and the total attenuation coefficients (μ_{tot}) in cm^2/g were obtained for the elements from $Z= 4$ to 40 and for the chosen materials in the energy range of 0.015 to 15.0 MeV, using state-of-the-art XCOM computer program due to Berger and Hubbell [4]. Further the ratio μ_{comp}/μ_{tot} was obtained with the help of a simple computer program in FORTRAN.

Then Z_{eq} was calculated by matching the ratio of a particular material at a given energy with the corresponding ratio of an element at the same energy. The cases where this ratio was lying between the two ratios, the value of Z_{eq} was interpolated using a computer program based on the following

formula,

$$Z_{eq} = \frac{Z_1(\log R_2 - \log R) + Z_2(\log R - \log R_1)}{\log R_2 - \log R_1} \quad (2.1)$$

Where,

Z_1 and Z_2 are the elemental atomic numbers corresponding to the ratios (μ_{comp}/μ_{tot}), R_1 and R_2 respectively and R is the ratio for the given material at a particular energy. In calculating Z_{eq} , the ratios R_1 and R_2 corresponding to nearest neighbors Z_1 and Z_2 are used because the ratio (R) for the given material lies well within the interval R_1 and R_2 and differs significantly from the corresponding values appropriate for the next neighboring Z -values. The values of Z_{eq} for chosen material are shown in table 2. The same point of view is also applicable to the calculations of G-P fitting parameters discussed in next section.

Table 2:- Equivalent Atomic numbers for the chosen material at different energies.

Photon Energy (MeV)	Z_{eq}
0.015	11.20
0.02	10.80
0.03	10.70
0.04	10.60
0.05	10.40
0.06	10.80
0.08	11.20
0.1	9.50
0.15	9.90
0.2	10.60
0.4	9.80
0.5	10.40
0.6	10.20
0.8	10.30
1	10.40
1.5	10.50
2	9.90
3	9.91
4	9.08
5	9.30
6	9.70
8	11.60
10	9.20
15	11.20

2.2 Calculations of G-P Fitting parameters

The obtained values of Z_{eq} for the chosen material were then used to interpolate exposure G-P fitting parameters (b, c, a, X_k and d) in the chosen range of 0.015 to 15.0 MeV. The formula used for the purpose of

interpolation of the parameters is given as:

$$P = \frac{P_1 (\log Z_2 - \log Z) + P_2 (\log Z - \log Z_1)}{\log Z_2 - \log Z_1} \quad (2.2)$$

Where,

P_1 and P_2 are the values of the parameters corresponding to the atomic numbers Z_1 and Z_2 respectively at a given energy, whereas Z is the Equivalent atomic number of a given compound/homogeneous mixture at the given energy. The values of the G-P fitting parameters at different energies are given in Table 3.

2.3 Calculations of Buildup Factors

The obtained G-P fitting parameters b , c , a , X_k and d were then used for the calculation of Exposure Buildup factors in Aluminum-Lithium up to penetration depth of 40 mfp in the energy range of 0.015 to 15.0 MeV, with the help of G-P fitting formula given by equation 2.3.

$$B(E,x) = 1 + \frac{(b-1)(K^x - 1)}{K - 1} \quad \text{for } K \neq 1$$

$$B(E,x) = 1 + (b-1)x \quad \text{for } K = 1$$

} (2.3)

Where,

$$K(E,x) = cx^a + d \frac{\tanh(x/X_k - 2) - \tanh(-2)}{1 - \tanh(-2)}$$

For $x \leq 40$

Where, x = source-detector distance of the medium in mean free path (mfp)

In this formula, b , c , a , X_k and d are the five parameters and are called G-P fitting parameters. The parameter b represents the Buildup

Factor value of the given material at one mean free path (mfp) for a given energy. The term $K(E, x)$ actually represents the dose multiplication and change in the shape of the dose weighted spectrum with increasing penetration depth.

The success of G-P fitting formula in computing the Buildup Factors is the major factor due to which it has been used in the present investigations to compute the Buildup Factors of the chosen material. A Computer program FORTRAN has been prepared for this purpose by Brar [5, 6].

The whole procedure has already been standardized by G.S. Brar [5], by computing the Buildup Factors in water (a compound) up to 40 mfp and in the chosen energy range 0.015 to 15.0 MeV with the help of present method. The results so obtained were compared with the standard Exposure Buildup Factor data of American National Standards ANSI/ANS 6.4.3 [1] for a few randomly selected energies of 0.015, 0.02, 6.0 and 10.0 MeV. It was clearly seen that the Buildup Factors generated by the present method were in good agreement with those of ANSI/ANS 6.4.3 [1] within the limits of statistical error. Thus it can safely be assumed that the present method is appropriate and suitable for the calculation of buildup factors of different materials. A number of research papers have used this method developed by G. S.Brar [5] to calculate and study different properties of materials from point of view of Buildup Factors [7, 8, 9]

The Excel graphics package was then used to get the required graphs of Buildup Factor as a function of Incident Photon Energy for some selected penetration depths.

Table 3 : Exposure buildup factor G-P Fitting Parameters for Aluminum-Lithium

Energy (MeV)	b	c	a	X _k	d
00.015	1.049	0.384	0.221	12.03	-0.1185
00.020	1.135	0.404	0.211	13.60	-0.1130

00.030	1.446	0.501	0.168	14.75	-0.0881
00.040	1.937	0.700	0.089	16.07	-0.0439
00.050	2.688	0.840	0.062	14.17	-0.0422
00.060	2.938	0.948	0.030	13.30	-0.0296
00.080	3.226	1.153	-0.021	13.72	-0.0061
00.100	3.896	1.679	-0.109	14.12	0.0393
00.150	3.417	1.738	-0.118	14.64	0.0385
00.200	3.009	1.681	-0.112	14.56	0.0327
00.400	2.536	1.674	-0.116	14.76	0.0380
00.500	2.372	1.579	-0.103	14.74	0.0339
00.600	2.279	1.531	-0.096	15.16	0.0305
00.800	2.179	1.444	-0.085	14.99	0.0287
01.000	2.036	1.367	-0.073	15.46	0.0251
01.500	1.886	1.239	-0.050	15.10	0.0178
02.000	1.809	1.157	-0.035	14.75	0.0127
03.000	1.700	1.054	-0.011	11.91	0.0016
04.000	1.617	0.999	0.005	17.40	-0.0078
05.000	1.545	0.951	0.016	14.79	-0.0155
06.000	1.498	0.915	0.029	13.06	-0.0240

08.000	1.405	0.902	0.034	13.72	-0.0275
10.000	1.353	0.874	0.041	13.64	-0.0288
15.000	1.261	0.828	0.063	14.33	-0.0551

3. Results and discussion

The values of Buildup Factors so obtained were plotted against incident photon energies (in MeV) at some selected values of penetration depths (in mfp). The graphs so obtained are shown below and results of the present investigations are discussed along side on the basis of these plots.

Figs.1 to 4 show the variation of Exposure Buildup Factors with incident photon energy at selected penetration depths of 10, 20, 30 and 40 mfp. The study of these graphs throws up some interesting facts.

Fig.1 shows the variation of Exposure Buildup Factors with incident photon energy at a fixed penetration depth of 10 mean free paths (mfp). It is interesting to observe that there are two peaks at 0.100 MeV and 0.600 MeV respectively. As Compton scattering cross-section is proportional to atomic number (Z) of the element, it seems the multiple scatter peak at 0.100 MeV is due to Aluminium and smaller peak at 0.600 MeV is due to presence of Lithium in the alloy.

Fig.1 Exposure Buildup Factor versus incident photon energy for AlLi at 10 mfp

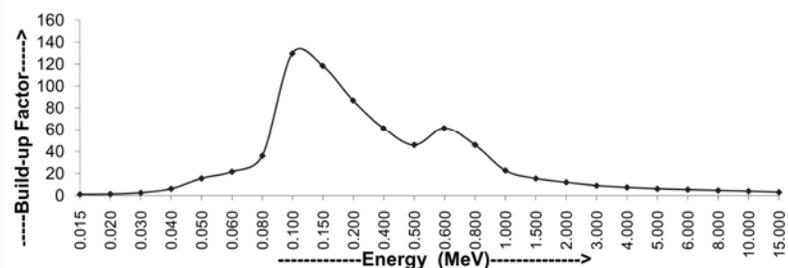
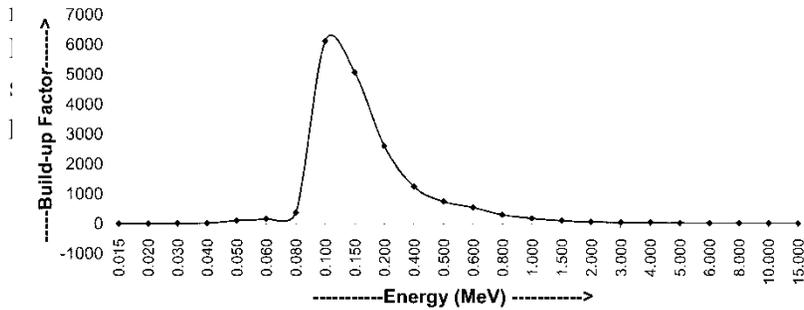

Fig.2 shows the variation of Buildup Factors at 20 mfp with incident photon energy. Here again two distinct multiple scatter

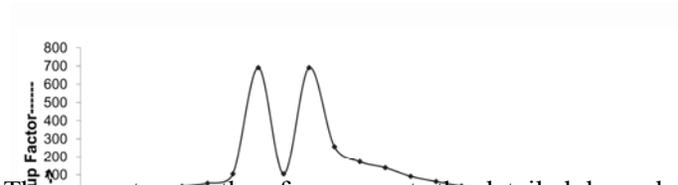
peaks are clearly demarcated. But the peak at 0.600 MeV at 10 mfp

Figs.3 and 4 show the variation of Exposure Buildup Factors with incident photon energy at a fixed penetration depth of 30 and 40 mfp respectively. Here the two peaks have completely merged into one. Now one sees only one multiple scatter peak at 0.100 MeV. This phenomenon needs to be studied in other such alloys to establish the proper theory of the phenomenon.

Fig.3 Exposure Buildup Factor versus incident photon energy for AlLi at 30 mfp

Fig.16 Exposure Buildup Factor versus incident photon energy for AlLi at 40 mfp

The present paper therefore presents the detailed dependence of Exposure Buildup Factors for AlLi alloy for the energy range of 0.015 to 15.0 MeV up to a penetration depth of 40 mfp. The present studies have made available the Exposure Buildup Factor data for the material of AlLi. This data was not previously available in the literature. This data would help in furthering knowledge on Buildup Factors. Also it would prove helpful in understanding the process of energy transport and degradation in different media. This study would be useful in understanding of the interaction of radiation with matter and in understanding the shielding properties of alloys.

References:

1. American National Standard Gamma-ray Attenuation Coefficients and Buildup Factors for Engineering Materials, ANSI/ANS 6.4.3. (1991).
2. J Sedomka, C Laroy, J Palka, S Pospicil et al (1998) ATLAS Internal Note TECH-NO-33.
3. J W Wilson, J L Shinn, R C Singleterry, H Tai et al NASA Langley Research Centre.
4. Berger M, Jeanl H, Hubbet JH (1987) XCOM: photon cross sections on a personal computer NBSIR-87-3597.
5. Brar G S, Singh M and Mudahar G S (1994) Int J Radiat Phys Chem 43,623.
6. Brar G S, Sandhu A K, Singh M and Mudahar G S (1994) Int J Radiat Phys Chem 44,459.

7. Kumar, V., Mann, K.S. Manohara, S. R., Sidhu, G.S., 2012. Investigations on some low-Z alkali minerals as gamma ray shields. Int. J. Latest Res. Sc. and Tech. Vol. 1, 324-333.
8. Singh B., Kumar V., Singh S., Sidhu GS., (2013) Investigation of mass attenuation coefficients and energy absorption buildup factors of some low-Z gamma ray shielding materials. . Int. J.Latest Res. Sc. and Tech. Vol. 2, 73-77.
9. 21. Singh B., Kumar V., Devi M., Sidhu G S., (2013) Chemical composition dependence of exposure buildup factors for some biological materials. . Int. J. Latest Res. Sc. and Tech. Vol. 2, 65-69.

Role of interplanetary features in cosmic ray modulation.

Pankaj Kumar Shrivastava and B.S.Satyal*¹⁰

Abstract

Galactic cosmic rays are modulated by the effect of large scale disturbances in sun related interplanetary features. Often the interplanetary parameters used in modulation are solar wind velocity V and interplanetary magnetic field B . For this study, we have used the monthly, quarterly, half yearly and yearly mean values of solar wind velocity and IMF B for the period of 1996 to 2011, covering the solar cycle 23 and ascending phase of solar cycle 24. The analysis brings out the long-term characteristics of changes in galactic cosmic rays. A negative and normal correlation exists between cosmic rays and solar wind velocity on long-term basis. Correlative analysis has been done for these two data series (CRI and V_{sw}) for different phases of solar activity cycle. All the epochs of solar activity cycles show normal and negative correlation. Product values of $B.V$ for different periods show better correlation than for only solar wind velocity or IMF alone. It is also investigated that product $B.V$ is more important in producing enhancement in geomagnetic field variations. Analysis indicates a significant role of IMF B along with solar wind velocity in cosmic ray modulation process.

Introduction

Observations of cosmic ray intensity on earth surface changes on time scales from several minutes to 11 years or even long periods. The sun and its outputs play major role in cosmic ray modulation process. A number of attempts are being done continuously since last three decades to correlate causes of cosmic ray intensity changes in relation with solar activity. Various solar output occur on the surface of sun, turn propagate their

---

Department of Physics, Govt. Model Science College, Rewa (M.P.) Pin 486001, India
 Email: pankaj_in_2001@rediffmail.com *Degree College, Ropar, Punjab

energy through solar wind and interplanetary magnetic field to long distance in heliosphere. These in turn affect the high energy cosmic ray particle as well as produce geomagnetic disturbances. Solar modulation of cosmic ray intensity has been extensively investigated in the past by using the data of ground based detectors in association with various solar interplanetary and geomagnetic parameters. (Forbush, 1938; Shrivastava and Agrawal 1993). Solar wind is a coronal gas which continuously blows outward rapidly with supersonic speed. The long-term modulation of cosmic ray intensity is significantly correlated with solar wind interplanetary parameters (Shrivastava, 1990; Bruno & Stecca, 1994). They obtain different correlation during the maxima & minima period of solar activity. Recently it has been pointed out that magnetic cycles of the Sun which result in a large scale rearrangement of the Interplanetary Magnetic Field (IMF) and solar wind play a dominant role in controlling some of the observed features of the phenomenon (Ahluwalia, 2003).

The variability of solar wind velocity in the ecliptic plane has revealed a tendency for a high speed structure. Several solar scientists have studied the structure of HSSW streams giving various definitions of them, Solar wind streams are reported as one of the cause which produce decreases in cosmic rays as well as increases in geomagnetic field (Shrivastava and Shukla, 1993). It has been known for a long time that the intensity as well as the energy spectrum of galactic cosmic ray (CR) is modulated by solar activity (SA). It is now well established fact that there is an inverse correlation between cosmic ray intensity (CRI) and solar activity (Belove et al, 2007). Generally sunspot numbers are used as one of the reliable and easily available solar parameters to measure solar activity which can be used as solar parameters in cosmic ray studies is appropriate. The CR flux measured at the Earth's surface and in the interplanetary space can be arbitrarily divided into two populations of different nature: high-energy CRs, which are mainly of galactic origin, and lower energy CRs, produced in the heliosphere. It is known that they differently interact with interplanetary shock waves, a fact that manifests itself in their variations on different time scales. More than 75% studied here events of passage of interplanetary shock waves were accompanied by significant increases of the low-energy CR fluxes. These are either solar CRs or the CRs related to the shock front, accelerated and/or reflected from it. In

recent research on the field of cosmic ray modulation it was relished that IMF B and solar wind velocity both are responsible factors in cosmic ray modulation process. (Cane, 2000). In the present study we have done a correlative study of cosmic ray (Moscow) with Solar Wind velocity, and IMF B for the period 1996 to 2012, which cover the solar cycle 23 and ascending phase of solar cycle 24.

Data Analysis

In this study we have selected the CRI monthly mean data MOSCOW neutron monitor from 1996 to 2012, solar data have been taken from the website of NOAA (<http://ftp.ngdc.noaa.gov/STP/SOLARDATA/...html>), Interplanetary magnetic field, Solar wind velocity data obtain from satellite observation provided by National Space Science Data Center (NSSDC) through its OMNIWEB (<http://www.nssdc.gsfc.nasa/omniweb.html>)

Results and Discussion

It is well known from various research works that cosmic ray intensity variation is related with various solar and interplanetary indices (Tiwari et al. 2011; Jothe and Shrivastava, 2011). Solar and interplanetary indices are found to relate with each other in different time scales. Continuous emission of hot plasma from the area of coronal holes of sun is called solar wind. These plasma expands into interplanetary medium in speed of 300 km/sec to 1000 km/sec. Transpose equation of cosmic rays also indicates the role of solar wind in its modulation process [Parker, 1965]. Diffusion convection theory also stated that cosmic ray intensity varies with variations in solar wind velocity. Shrivastava and Shukla, 1993 have reported the significant influence of solar wind streams in transient decreases in cosmic ray intensity. High speed solar wind streams are identified as a most dynamical feature in interplanetary medium, which affect both of cosmic rays and geomagnetic field of Earth.

In this work we have yearly mean values of cosmic rays taking the Moscow Neutron Monitor data to derive the relationship with Solar, geomagnetic and interplanetary yearly mean data. Figure 1 shows the yearly mean values of cosmic rays along with sunspot number R_z . It is seen from figure that cosmic ray intensity is found to be anti-phase with solar activity cycle. 11-year variation both in cosmic rays and sunspot numbers are clearly depicted. Almost reverse relationship are seen between

cosmic rays and solar wind velocity as shown in Figure 2. However, several peaks and deeps are seen in solar wind velocity. Recently, it was reported that interplanetary magnetic fields (IMF B) is one of the major factor in interplanetary space, which produce modulation in cosmic rays along with solar wind velocity. Therefore, we have plotted the yearly mean values of cosmic rays and IMF B for the period of 1996 to 2012, as shown in Figure 3. An anti-correlation is clearly seen between these two data sets. Results obtained from this correlative analysis that solar wind must play a significant role in causing modulation of cosmic rays. However, normal correlations also suggest that besides the solar wind another physical process should be also considered. Some researchers studied the interplanetary magnetic field in relation solar wind to explain the long-term cosmic ray intensity variations. (Ahluwalia, 2003). Configuration of the coronal magnetic fields drawn into space by the solar wind to setup the interplanetary magnetic field.

Figure 4 shows the correlation between the yearly mean values of BV and cosmic rays for the period of 1996 to 2011. Distribution of points and correlation coefficient ($R = -0.85$) depict negative and high correlation between these two data sets. Interestingly, geomagnetic Dst index show a close association with cosmic ray intensity on long-term basis as shown in Figure 5.

Therefore, from this analysis it is concluded that long-term cosmic ray intensity is significantly related with all the solar, geomagnetic and interplanetary indices in different ways. It is noted that BV gives the magnitude of Interplanetary electric field ($E = B \times A$) which produces an $E \times B$ drift leading to the convective removal flow away from the sun with a speed V . Electric field is known to be the detail analysis is needed to draw the relationship of cosmic rays with these solar, geomagnetic and interplanetary features with recently developed modulation mechanism.

Conclusions

On the basis of observational result and discussion we have summarized important conclusions.

Which are given below?

1. Yearly value of CRI (Moscow) is highly and negatively correlated (-0.80) with SSN.
2. A negative and significant correlation (-0.55) has been found between yearly average value of CRI with Solar Wind Velocity.

3. A very high negative correlation has been found between yearly average value of CRI (Moscow) with Interplanetary magnetic field (-0.91).
4. A very high negative correlation has been found between yearly mean values of IMF B. V values of wit Cosmic rays.

References:

1. Ahluwalia, H.S., J. Geophysics Res. Vol. 30, No. 3, 1133, 2003.
2. Belov, A.V., Gushchira, R.T., Obridko, V.U., Bulletin of Russian Academy of Sciences, Physics, 71, 7974, 2007.
3. Bruno, R.U., Villante & Stecca, A. *Ann. Geophys.* 12, 105, 1994.
4. Cane, H.V., Space Science Rev. 93, 55, 2000.
5. Forbush, S.E., Physics, Reo. 54, 975, 1938.
6. Jothe, M and Pankaj K. Shrivastava Indian J of Radio & Space Physics, 40 p.179, 2011.
7. Parker, E.N Planet Space Science, 13, 09, 1965
8. Shrivastava, P.K. and Agrawal, S.P., Indian J. of Radio and Space Physics, 22, 26, 1993.
9. Shrivastava, P.K. *Proc. 21st ICRC*, 6: 353, 1990.
10. Shrivastava, P.K. and Shukla, R.P., Proc. 23rd Int. Cos. ray Conf. 3, 489, 1993.
11. Tiwari, R.K., Pandey, A., Shrivastava, P.K. and Shrivastava, S.K., Indian J of Sci. Res 2(4), 15, 2011.

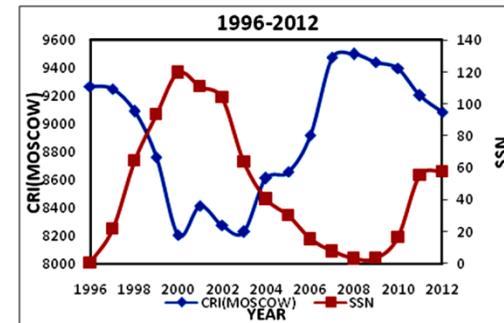

Fig-1 –Shows variation of cosmic ray intensity (Moscow) with sun spot Number during the period of 1996-2012

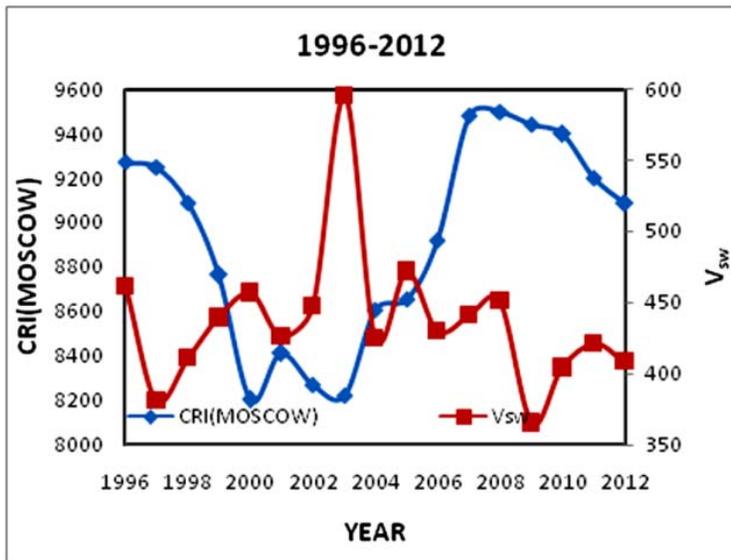

Fig-2-Shows variation of cosmic ray intensity (Moscow) with solar wind velocity during the period of 1996-2012.

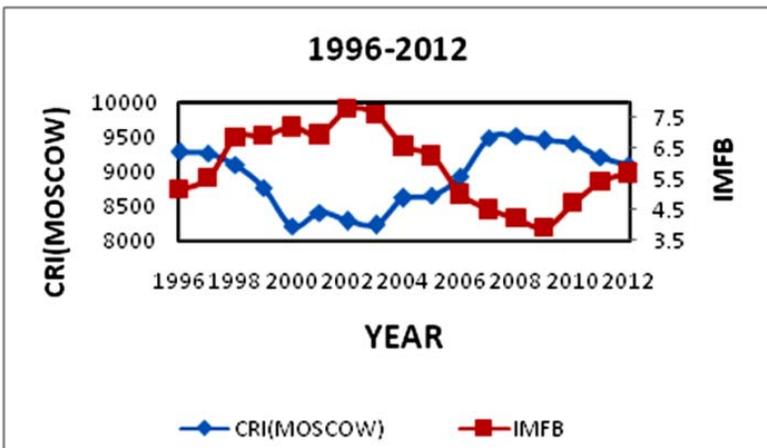

Fig-3-Shows cosmic ray intensity (Moscow) with interplanetary magnetic field during the period of 1996-2012.

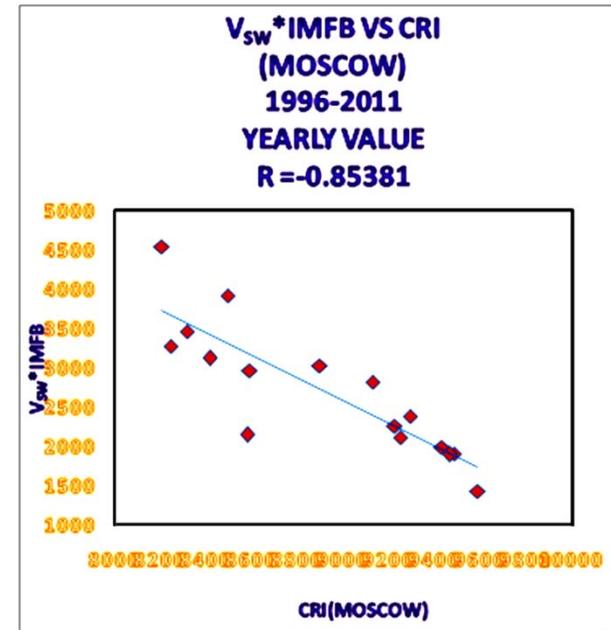

Figure 5. Correlation between annual mean of B.V and cosmic rays.

Changed floral pattern of Low Shivalik Hills due to Human Activities

G S Chatha¹¹

Abstract:

Ecologically, entire low Shivalik hill belt is considered as highly sensitive zone. These hills suffer heavy cutting and degradation of habitat of species due to human encroachment and proliferation of exotic weeds such as *Lantana camara*, *Parthenium hysterophorus*, *Ageratum conyzoides*, *Cassia tora*, and *Sida rhombifolia* cause serious threat to earlier established flora. Survey was conducted to obtain information about general floral pattern and characteristic of vegetation of the area. A thorny dry deciduous forest type is common with isolated trees, grasses and thorny shrubs as well as seasonal herbs which are very common during rainy season. Chief trees are Eucalyptus, Kikar, Katha, Tun, Shesham, and Babul and during the monsoon a carpet of grass covers the hills which make excellent food and grazing ground for domestic and wild animals. People particularly local farmers have more consumption trends of chemical fertilizers, weedicides and pesticides to get better yield from crops. Increase in population of the village's show that consumption has increased by three folds over a period of 15 years. Some of the species like *Cassia tora*, *Cassia occidentalis*, *Xanthium strumarium*, *Adhatoda vasica*, *Dodonea viscosa*, *Zizyphus nummularia*, *Chenopodium ambrosioides*, *Coccinia cordifolia*, *Cocculus hirsute*, *Pogostemon benghalense*, *Polygonum plebeium*, *Malvestrum coromandelianum* and *Ipomoea carnea* have become very common sometimes appear as weed. On the other hand some of other species, *Acacia modesta*, *Albizia lebbeck*, *Bombax ceiba*, *Azadirachta indica*, *Carissa spinarum*, *Eulaliopsis binnata*, *Erianthus munia*, *Cymbopogon maritini*, *Butea monosperma*, *Bauhinia racemosa*, *Carissa spinarum*, *Cedrela toona*, *Celastrus paniculata*, *Eugenia*

Department of Botany, Govt. Shivalik College Naya Nangal-140124-Ropar, Punjab, India

jamolana, *Ehertia aspera*, *Carthamus oxycantha*, are fighting for their survival due habitat loss, pollution, forest fires, shift cultivation and frequent cutting for fuel wood. Many factors like land use, fires, pollution, shift cultivation, grazing of cattle, collection of fire wood due to human interference lead to desertification of land and soil. Extensive afforestation and soil conservation measures in the immediate catchments is required.

Introduction:

Presently studied area of Shivalik hills, are located along southern side of Himachal Pradesh adjacent to Punjab in the district of Ropar. Shivaliks experiences a wide variation in climatic conditions. There are areas that receive very heavy rainfall in the foothills in the month of August- September and cold are almost rainless. Summer lasts from mid-April to end-June and most parts become very hot with the average maximum temperature ranging from 28°C to 32°C. Winter, from late November to mid-March, is the longest and severest season. Autumn is the best season here when the skies are bright and sunny during the day and clear and starry at night. Slope and aspect of an area is a deciding factor for land use pattern of the area and thickness of vegetation. Slopes are also very important while determining the suitability for land use, capability because it has direct bearing on run off as well as recharge capacity of land and water. Isolated thickets of trees can be seen on slopes of hills present in all hills of higher ranges. This diverse variation in slope and aspects with irregular drainage pattern certainly affect the vegetation pattern which is important constituent for binding the fragile soil of the area

The southern areas are occupied with flora as sal, sisham, kikar, tun, etc. There are attractive meadows and pastures all over Shivalik Hills. After the winter, the hill sides are filled with attractive wild flowers. The Government is trying to make hills the floral basket of the world. While the foothills and valleys are a refreshing green, the areas above the snow line are almost bare. The southernmost tracts are dominated by sisham, Acacia, dry deciduous and moist broad-leafed forests only in gorges. Meadows and pastures are often seen clinging to the dangerously steep slopes. From thick sub-tropical forests to the dry alpine vegetation.

Although lot of work has been done on soil, soil erosion, conservation, degradation, weed, flora but there is continuous change in flora as some of the species are becoming very common and their individuals are also increasing after rainy season or availability of moisture. Whereas at the same time the number of individuals in some are decreasing and becoming uncommon. The details of work done are given in literature.

Socio economic structure:

Areas studied comprises of diverse area ranging from low foot hills of Shivalik range to upper mixed forest hills of Shivaliks with climatic variation from dry to subtropical but there are four seasons as winter, summer, spring and autumn as deciduous are very distinct amongst the flora of region. The major tracts are of the most fragile ecosystem. These tracts support and provide habitat for various kinds of flora and fauna. These major tracts suffer from erosion, scarcity of water and poor socio-economic infrastructural problems. The deterioration of natural resources can be minimized and productivity of crops can be increased and above all sustainable development is possible only by adapting and exercising a holistic approach with functioning participation of nearby inhabitants. Productivity of crops decreased in previous year owing to various factors as lack of interest in cultivation of crops due to poor post-harvest technologies available and low procurement price. Secondly, due to continued use of fertilizers and more diseased crops. But cropping pattern in area help in keeping the soil in position. If small field remain without green cover erosion of land is enhanced by strong winds during dry season. Forest department is very active in cleaning rights of forest land; hence agriculture is possible only on previous land.

Forest types, degradation and erosion- literature:

Champion and Seth 1968 classify the different types of forest available in India. Low Shivalik Hills mainly have dry forests but at certain pockets have deciduous forests. A perusal of Literature show that due to degradation of forest lands, large amount of soil get eroded from upper areas to lower areas through gullies, choes, channels and streams. Some of the selected references can be arranged as: Barrow, C.J., 1991, Bordmand, J and Favis – Mortlock, D.T., 1993, Glover, H., 1946, Gorrie, R.M., 1946,

Kukal S.S.et.al. 1991, Kukal, S.S. and Sur, H.S. 1992, Murthy R.S. et.al. 1982, Puri G.S., 1949.

According to Singh J.S. et.al. 1984, Singh G 1990 the soil degradation due to water induced soil erosion and formation of rills, gullies is a serious problem in Punjab-Haryana Shivalik region. It has been reported that these hills experience severe erosion forming highly dissected bad land due to more than 20 tones per hectare per year. Singh *et. al* (1990) has also accepted average loss at the value of tones per year by choe & flood plain. So the vegetation is also effected in these areas.

Singh, G. et.al. 1990, Singh, Yadwinder, 2001, Kukal & Suri 1992, Puri 1949, Singh 1990a, 2001, Wadia 1919 have explained the soil types in foothills of Shivalik range. They have also estimated the soil loss during drainage and runoff through choe and small channels. Singh 1990a, 2001 observed the various species growing in continuation and depicted about the flora and Fauna of the region. According to him heaps of soil is either eroded by streams or is carried out by thekadars for various purposes of building Constructions.

The ecology of the soil and water in the different regions have also been explained. Some of them have particularly mentioned about the various important species of the region and pressure exerted by man on the forest flora and lands leading to deterioration of soil vegetation and water condition.

The destruction of Himalayan ecosystem and its impact on water exploitation, conservation, rehabilitation and utilization as well as Flora of Herbal resources and other plants for Medicine etc. was carried out by Chauhan, N.S. 1992, Grewal et. al. 1990, Kothari 1995, Mehta, S and Singh, Yadvinder, 1995, Rawal, R.S. and Dhar, U .2001, Methen and Robertson 2002, Rieger, H.C., 1981, Singh, et.al.1984, Singh, S, 1981.

In India lower Shivalik Hills along the entire Himalaya is prone to soil erosion hence vegetation pattern also get affected. By virtue of these there is a great loss to the beauty of hills, damage to Flora and Fauna and also there is a loss of fertility of the land. Many authors have studied the effect of soil erosion in Shivalik ranges and in other parts of India and predicted the loss of soil, loss of productivity, degradation of fertile soils and effect on flora. Some of them are: Ahmad, S. 1973, Gupta et al. 1970, IARI 1985, Kukal et.al. 1991, Mishra et. al.1978, Singh S. 1981, Singh,

Yadvinder, 1990a 1990b, 2000, 2001. Present studies show that there is some species which have very high number of individuals and there are some which have low number of individual. Some of the species have become weed and affecting the floral population. People particularly local farmers have more consumption trends of chemical fertilizers, weedicides and pesticides to get better yield from crops. Increase in population of the villages show that consumption has increased by three folds over a period of 15 years, as a result there is an increase in pollutant level in soil and near by water bodies.

Result and discussion:

Dry Deciduous forest: There are mixed growth of trees which are deciduous during dry season. The lower canopy of these forest is also deciduous. There is undergrowth of shrubs but the light reaches the surface allowing the growth of grasses which develop into a savanna-type grass. Bamboos show luxuriant growth and they are present in isolated patches. Trees of deciduous forests are *Tectona grandis*, *cedrella toona*, *Anogeissus latifolia*, *Dalbergia sissoo*, *Bauhinia Variegata*, *Butea monosperma*, *cordia monosperma sp.* etc. During dry season and in case low rain fall some of the species struggle for their growth. for example *Acacia modesta*, *Albizia lebeck*, *Bombax ceiba*, *Azadirachta indica*, *Carissa spinarum*, *Eulaliopsis binnata*, *Erianthus munia*, *Cymbopogon maritini*, *Butea monosperma*, *Bauhinia racemosa*, *Carissa spinarum*, *Cedrela toona*, *Celastrus paniculata*, *Eugenia jamolana*, *Ehertia aspera*, *Carthamus oxycantha*, etc.

- **Thorny Forests:** With the decreasing rainfall in drier areas the forests turn thorny and tend to assume xerophytic characters because of dry and less moisture available in soil. Trees of these forests are *Acacia arabica*, *Acacia leucophloea*, *capparis ophylla*, *Zizyphus mauritiana*, *Z. rotundifolia*. The most common variety of Bamboo is *Dendrocalamus*. Vegetation show luxuriant growth during and after the rainy season in the months of July to November. Even Thorny shrubs to show profuse leaves on branches. Large numbers of seasonal herbs give their appearance but if dry season prevails they die soon. As a result mixed respond seem to be green carpet on slopes, gorges and even at top of hills.

The green mats start disappearing in the month of March and June when there is complete dryness or low rainfall. If there is rains during winter particularly in the months of November to February, plenty of herbs and grasses appear which complete their life cycle in short span of time as in case of *Cassia tora*, *Cassia occidentalis*, *Xanthium strumarium*, *Adhatoda vasica*, *Dodonea viscosa*, *Zizyphus nummularia*, *Chenopodium ambrosioides*, *Coccinia cordifolia*, *Cocculus hirsute*, *Pogostemon benghalense*, *Polygonum plebeium*, *Malvestrum coromandelianum* and *Ipomoea carnea*.

Degradation of resources like vegetation, soil and water is out of the centre of environmental deterioration. Small industries installed for sustainable development has threatened the quality of life and has created problems to purity of water. The centre for ecological development has been working on the concept and priority of participation in eco-development.

Government has involved the local community to identify the needs and to learn about traditional knowledge and practices for eradicating the menace of soil erosion. In combination with local government, both has jointly developed a set of developmental options and monitoring process as well as modes to check soil erosion and its management. One of the great loss is that without genuine empowerment of local people sustainable management of soil erosion is not possible.

Flora:

The upper reaches of Shivaliks are better vegetated. The growing stocks in Shivalik belt consist of scattered Khair (*Acacia catechu*), Tun (*Toona ciliata*), Chhal (*Anogeissus latifolia*) Jhingan (*Launea grandis*) Kikar (*Acacia nilotica*) Phalahi (*Acacia modesta*), Jamun (*Syzgium cumini*) Ber (*Zizyphus Jujube*), Shisham (*Dalbergia sissoo*) Neen (*Azadirachta indica*), Simbal (*Salmalia malbarica*) Tar (*Bauhinia vahlii*), Amb (*Mangifera indica*) dhak (*Butea monosperma*). Trees in the upper canopy with thin or thick undergrowth of shrubs such as grana (*Carissa spinarum*), Mehnder (*Dodoneae viscosa*) Mallah (*Zizyphus nummularia*), gandhala (*Murraya koenigii*), Basuti (*Adathoda vasica*), Jhav (*Artemesia sp*) Hins (*Capparis decidua*), Panwar (*Cassia tora*) Phulbuti (*Lantana camara*) and *Parthenium argentaliu*m. Many

forests are infested by choodail booti (*Lantana camara*). Congress grass (*Parthenium hysterophorus*) and Bhang (*cannabis sativa*).

Bhabbar grass is most important constituent of open places and is used for rope making and paper pulp. Kana and Kahi are used for thatch roof making by poor and for pulp making. They are excellent soil binder. The rest of species are mostly fed to cattle. There are neither grass preservation plot nor any area set apart for grass cultivation. Bhabbar grass is mostly confined near choe beds which really solve the purpose of soil in binding state.

The main species of grass found in District are Bhabbar (*Eulaliopsis binata*), Dhaulu (*Chrys opagon fulvus*) Palwan (*Dicentrum annalatus*), Sariata (*Heteropogon controtus*), Khabbal (*cynodon dactylon*) and Khai (*Saccharum spontaneum*). Strip forest in the plain have mostly artificially raised plantation where the upper canopy has kikar (*Acacia nilotica*), Amb (*Mangifera indica*), Jamun (*Syzygium cumini*) Arjun (*Terminalia arjuna*), Khajoor (*Phoenix sylvestris*) Semal (*Salmalia malbarica*). Under growth consists of shrubs such as kins (*Capparis zeylanica*), Jahu (*Artemesia sp*), Grana (*Carissa spinarum*), Karir (*Capparis decidua*) Bhang (*Cannabis sativa*), Jindu (*Xanthium strumanium*) kahi (*Saccharum spontaneum*), Akh (*Ipomoea gossypiolides*). In agricultural fields the people have planted *Eucalyptus* and Mango trees on the boundaries. Some persons have also planted popular thickets in their fields or along the margin of their fields. Forest department has also planted popular and *Eucalyptus* trees along roadsides and in some road side fields. Trees have attained considerable height and form a dense canopy.

Factor causing floral pattern in Shivalik hills :

- (1) **Poor and insufficient irrigation practices**, over abstraction of ground water in plain areas .
- (2) **Land use changes:** Diversion of land use from forestry and agriculture to other land uses is one of the principle causes of land degradation. Diversion of forest land for non- forest purposes was curtailed with the enactment of forest conservation Act, 1980 with the objective of arresting diversion of forest land for not forestry purposes. The other land use change is due to encroachments through violation of forest

boundaries, illegal farming in forest land. Encroachments in forest land and their socio-economic pressure to regularise them continue to be most important problem of the forest protection in and around Shivalik Hills and probably throughout the state H.P and Punjab.

- (3) **Deforestation:** Some direct causes of deforestation are land clearances for agriculture, other land use changes including unplanned urbanization, land transfer, different forms of encroachments, overgrazing, over use & collection of fuel wood for market sale. Uncontrolled and harmful logging, continuous illicit felling and excessive collection of fuel woods of particular species for winter season by poor.
- (4) **Shifting cultivation:** Shifting cultivation refers to a farming system in which a short but variable cultivation phase alternates with long and equally variable follow period. In hilly areas also population has been multiplied and increased more pressure on forest land and practice of farming to earn bread for family which was once in balance with nature has now become disorderly causing considerable damage to the regeneration of forests. Forests remain in isolated patches and they remain as such rather they are not able to further increase its area. Deleterious effects include deforestation, spread of fertile grassland, runoff of fertile soil from fields and loss of productivity of forest and no proper use of agricultural land as it contain lot of pebbles and large sized stones.
- (5) **Collection of fuel wood:** Consumption of timber wood and fuel wood in Himachal Pradesh is considerably higher because of tremendous increase in population than what can sustainably be removed from forests. Throughout Shivalik hills much of energy for cooking comes from collection of fuel wood from forests as mostly people live in smaller villages far apart from main link. It is estimated that total 250 million cu. cm fuel wood was removed from forest during 1990 which has increased to 310 million cu. cm by 2000 .

This contributes to overall deterioration of quality of land, denuding of soil and reduction in productivity of forests ultimately leading to deforestation.

- (6) **Grazing in forest land:** Forests are an important land resource of grazing and fodder in the absence of proper and sufficient pasture, grass and herb land. A viable policy is required for grazing fodder with the inclusion of domesticated livestock, herds and migratory animals. There is an addition load on green fodder annually. As it is clear that number of domesticated animals have been increased so there is urgent need for more fodder for them.

A sample survey shows that grazing by domesticated animals affects 70% of forest and result in overgrazing, over eradication of grasses, herbs leading to loss of green cover. There is more damage to regeneration and compaction of soil. Grazing in protected areas and in forested regions also show over extraction of green fodder because cattle remain under fed during dry season. According to Forest survey of India the impact of grazing has 18% suffering in high incidence and 31% in medium incidence in locals living in and around forests.

- (7) **Forest fires:** Forest fires destroy the forest ecology and are responsible for dwindling forest resources. Fires are by and large incidence in nature and also purposeful. The menace of fires is on the increasing trend in hills particularly during dry season in month of April, May & maximum in June. Fires are responsible for inhalation of understorey and regenerating seedlings. Fires also destroy large number of trees standing in isolation amongst dry grass lands especially during dry season when trees in deciduous condition have shed leaves. These dry leaves in plenty also increase the incidence of fires and fire flames which goes high due to complete dryness and high temperature during summer months. The intense heat burns the organic matter, dries the soil and destroy the soil microflora and fauna. The fallen leaves without moisture and grasses on ground provide burn environment for spreading the fire quickly

in larger areas , Vegetation become very scanty and plants gets uprooted even by slow movements of wind in summer.

- (8) **Use of pesticides by farmers:** Use of pesticides are gradually emerging as an important agents of desertification. Large number of fields coming up in district to boost the Economy. Excessive use of pesticides, weedicides, rodenticides also pollute the soil, water and air simultaneously. The root of the problem is mismanagement by land users and discharge of fields thrown into the land, water in gorges and choes. Due to sandy texture of soil the effluents thrown in gorges percolate in localized areas Instead they move to larger areas but choes carry lots of pollutants to distant places.

Discharge of effluents into streams and rivers in many parts of the district sink in deeper layers of soil during the lean season severely contaminate them.

Acknowledgement: I am highly thankful to Principal of Govt. Shivalik College for laboratory facilities and financial help rendered by UGC, New Delhi in the form of minor research project .

References:

1. Ahmad, S. 1973. *Soil erosion in India*. Asia Publ. House Bombay, India
2. Barrow, C.J., 1991. *Land Degradation; Development and Breakdown of Terrestrial Environments*. Cambridge University Press, Cambridge, PP 205-212.
3. Boardman, J and Faris-Mortlock, D.T; 1993 Climate Change and soil erosion in Britain *Geographical J.* 159 (2): 179-183
4. Champion, H.G. and S.K. Seth (1968). *A revised classification of Forest types of India*, Manager of Publications. New Delhi
5. Glover, H., 1946. *Erosion in the Punjab, its cause and cure: A survey of soil conservation* Feroz print works, Lahore
6. Gorrie, R.M., 1946. *Soil and water conservation in Punjab*, Punjab Government Publ., Lahore
7. Grewal S.S., Mittal SP and Singh G., 1990. Rehabilitation of degraded lands in Himalayan foothills: Peoples participation *Ambio* 19(I): 45-48

8. Gupta, S.K., K.G. Tejwani, H.N. Mathur, and M.M. Srivastava. 1970. Land resource regions and areas of India. *J. Indian Soc-Sci* 18(2): 187-198
9. Indian council of Agricultural Research 1985. Soils of India-Sub order associations. Nat. Bur. Soil survey and Landuse planning, Nagpur, India.
10. Kothari, A. 1995. People and protected Areas: Rethinking Conservation in India. *The Ecologist*, Vol. 25 (5): 188-194.
11. Kukal SS, Sur H.S. and Gill S.S., 1991. Factors responsible for soil erosion hazard in submontane Punjab. *India soil use & management* 7(1): 38-44.
12. Kukal, S.S. and Sur, H.S., 1992 Soil erosion in foothills of lower Shivaliks. *J. Indian Soc. Soil Sci.* 40: 162-167
13. Mehta, S and Singh, Yadvinder, 1995. Spatiotemporal changes in the natural hilly ecosystem. A case study of the Chandigarh Shiwalik hills. *Trans Inst. Indian Geographers* 16 (2): 135-146.
14. Mishra, P.R., Mittal, S.P. and Bansal, R.C., 1978 Managing land and water resources of Shiwaliks. *Proc. Nat. Symp. on Land and Water management in the Indus Basin (India) Vol. 1 Land and Water Resources.* Publ. Indian Ecological Society, PAU Ludhiana. PP. 215-220.
15. Murthy, R.S., L.S. Hierharur, S.B. Deshpande, B.V. Venkata Rai and H.S. Shankaranarayana 1982. *Benchmark Soils of India.* Nat Bur. Soil Survey and Land use planning, New Delhi, India.
16. Mathens R. & Robertson K. 2002: Wood energy carbon sinks and global climate change. *Unasyuva* 53 (211): 22
17. Puri, G.S., 1949. *The problem of land erosion and landslides in the Hoshiarpur Sivaliks.* *Indian Forester* 75: 45. 51
18. Rawal, R.S. and Dhar, U. 2001. Protected area network on Indian Himalayan Region; Need for recognizing values of low profile protected areas. *Current Science* 81 (2): 175-184.
19. Rieger, H.C., 1981. Man versus Mountain: The destruction of Himalayan ecosystem. In: Lall, JS and Moddie, AD (eds), *The Himalayas: Aspects of changes.* India International centre and oxford university Press, New Delhi.
20. Singh, G. Rambabu, N.P., Bhushan, L.S. and Abrol, I.P., 1990. soil erosion rates of India. *Proc. Intern. Symp. on water, Erosion, sedimentation and resources conservation CSWCR & TI, Dehradun.*
21. Singh, J.S., Pandey, U. and Tiwari, A.K., 1984. *Man and forests: A central Himalayan case study.* *Ambio* 13(2): 80-87
22. Singh, S., 1981. Soil conservation and afforestation and moderating miltingating foods. *Proc. Intern. Conf. food disasters.* Indian National Sci Academy, New Delhi
23. Singh, Yadvinder, 1990a. Landform features in the Chandigarh Shiwalik hills, *Res. Bull. Sci (N.S.) Panjab Univ.* 41 (1-4): 33-44.
24. Singh, Yadvinder, 1990b. Land form vegetation relationship in Chandigarh Sivalik Hills. *J. Plant Sci Res.* 6:93-100.
25. Singh, Yadvinder, 2000. Floods, an ecological hazard of the seminatural drainage ecosystem of the inter state Chandigarh region, India, *Trans. Inst. Indian Geographer* 22(2) 85-97.
26. Singh, Yadvinder, 2001, Geo-ecology of trans Satluj. Punjab. Haryana Shiwalik hills, NW India *Envis Bull: Himalayan Ecology and Development*, 9(2): 15-34:
27. Wadia, D.N., 1919. *Geology of India.* Macmillan and Co., London

Cobalt Induced Oxidative Stress in the Germination of Mung Bean (*Vigna radiata*) Seedlings

Kawaljeet Kaur¹² and Rajeev Sharma

Cobalt (Co), a natural earth element is not classified as an essential element; however is usually described as "beneficial element". Trace elements are necessary for normal growth and metabolic functions in plants (Jaleel et. al., 2009), but at higher concentration these are toxic and may severely interfere with physiological and biochemical functions (El-Sheikh et. al., 2003; Jayakumar and Vijayangar, 2006; Parmer and Chandra, 2005; Kopittke et. al., 2010). In general the average level of Co in the soil ranges 30-40 ppm (KabataPendias and pendias, 1991) and above that it is toxic (Vijayangal, 2012). Cobalt can be a contaminant in soils due to agricultural additives, burning of fossil fuels, wearing of Co containing alloys and spreading of sewage sludge (Barceloux, 1999, Simon, 2001). Cobalt has been reported to raise crop yield (Singh et. al., 1994; Jana Et. al., 1994; Oconner, 1992; God, 2012; Gad et. al., 2011). However, Co in excess concentration is known to cause irreversible damage to a number of vital metabolic constituents of plant cell and cell membrane, reduction in growth together with chlorosis and necrosis (Venselow, 1966; Jaya Kumar, 2007; Hassan et. al., 2011), inhibits photosynthesis (Van Arsha and Clijsters, 1990), inhibits seed germination and seed growth (Dubey and Dwivedi, 1987), disturbs activities of several enzymes (Shalygo et. al., 1990), reduce the quality of produce (Rausser and Samarakoon, 1980; Chatterjee et. al., 2006) and also induces oxidative stress (Sinha et. al., 2009; Jaleel et. al., 2008; Tiwari et. al., 2002).

A variety of biochemical and physiological changes take places in plants subject to cobalt stress (Hassan et. al. 2011; Vijayarengal 2012; Li

et. al., 2007). The suppression in growth may be attributed to the decreased photosynthetic activity (Hassan et. al., 2011).

In the present investigation it was observed that the general growth of the seedlings was depressed in Cobalt stress, which may be due to the altered metabolism of the stressed seedlings resulting in the changes in the free radical scavenging enzymes. The present data shows that activity of superoxide dismutase enzymes responsible for dismutation of (O₂) radical into H₂O₂ significantly depend on the concentration of Co⁺² ions and the observation is in agreement with the previous studies (Hassan et. al. 2005). Similar increase in superoxide dismutase activity was observed in many plant species under heavy metal stress (Queresh et. al., 2007; Dubey and Pandey, 2011; Sinha, et. al. 2012).

The peroxide activity and lipid peroxidation was also disturbed in the stressed seedlings as the oxygen uptake may be decreased due to depression in growth and is an indication of the oxidative damage caused by Co⁺². Increase in superoxide dismutase and peroxide activity and lipid peroxidation are indicators of stress and the measurement of these activity may lead to the knowledge of invisible injuries caused to plants under cobalt stress.

Materials and Methods: Healthy seeds of mung bean were purchased locally and surface sterilized with 0.2% HgCl₂ solution and 70% ethyl alcohol for the prevention of surface fungal/bacterial contamination. The 100ppm, 400ppm, 800ppm, 1600ppm and 2000ppm of cobalt nitrate solutions were prepared in pure glass distilled water in laboratory by using cobalt nitrate and pure glass distilled water was used as control for study in triplicate. The seeds were then thoroughly washed with glass distilled water, thrice. These sterilized and washed mung beans were taken in petri dishes with cotton bed containing respective solutions of cobalt nitrate and distilled water. The petri dishes were incubated at room temperature for 24h in dark condition. It was transferred to light condition for 48h and then again for another 24 hours (total 72 hours). The seedlings were taken after 24, 48 and 72 h of germination and analyzed for superoxide dismutase activity, peroxidase activity and lipid peroxidation.

The seedlings taken after 24, 48 and 72h of germination were ground in a prechilled mortar and pestle with glass distilled water. The slurry was

---

Department of Chemistry, Govt. College for Girls, Patiala- 147001

Department of Chemistry, Multani Mal Modi College, Patiala- 147001;

Email: ranjeev.sharma00@yahoo.com

then centrifuged at 3000rpm for 10 min. The clear supernatant was used for the determination of enzyme activities.

Superoxide dismutase was estimated by the method of Misra and Fridovich. Peroxidase was assayed using p-phenyldiamine as the substrate by the method of Wallerstein et.al.. Lipid peroxidation was estimated by the methods of Krishnamurty and Bieri.

Hassan SA, Hayat S, Wani AS, Ahmad A (2011) establishment of sensitive and resistant variety of tomato on the basis of photosynthesis and antioxidant enzymes in the presence of cobalt applied as shortgun approach. Brazilian J. Plant. Physio. 23(1).

Li, M, Zhu, Q, Hu CW, Chen L, Liu ZL, Kong ZM (2007). Cobalt and manganese stress in the microalga *Pavlova viridis* (Prymniophyceae) effects on lipid peroxidation and antioxidant enzymes J. Environ. Sc. (China) 19(11): 1330-35.

Dubey D, Pandey A (2007) Effects of Nickel (Ni) on Chlorophyll, lipid peroxidation and antioxidant enzymes activities in black gram (*Vigna mungo*) Leaves. Int. J. Sci. and Nature. 2(2): 395-401.

Quereshi MI, Abdin MZ, Qadi S, Iqbal M (2007). Lead induced oxidative stress and metabolic alterations in *Cassia angustifolia*. Vaul Biologia Plantarum 51(1) 127.

Sinha, P., Khurana N and Nautiyal N., 2012 Induction of Oxidative stress and Antioxidant Enzymes by Excess Cobalt in mustard, J. of Plant Nutrition, 35(6), 952-962.

Simon, L., Effects of natural zeolite and bentonite on the phytoavailability of heavy metals in chicory. In: I.K. Iskander, ed., Environmental Restoration of Metals Contaminated Soil, Chapter 13, Lewis Publ. Boca Raton (2001), pp 261-271.

Vijayarangal, P. (2012). Changes in growth, biochemical constituents and antioxidant potentials in cowpea (*Vigna unguiculata* (L) Walp.) under cobalt stress, Int. J. Research in Environmental Science and Technology (2012) 2(3), 74-82.

Chatterjee C, Gopal R, Dube B.K. (2006) Physiological and biochemical response of French beans to excess Cobalt, J. Plant Nutr. 29: 127-136.

Shalygo NV, Kolesnikova NV, Voronetskaya VV, Averina NG (1999), Effects of Mn²⁺, Fe²⁺, Co²⁺ and Ni²⁺ on chlorophyll

accumulation and early stages of chlorophyll formation in greening barley seedlings. Rus. J. Plant. Phyriol. 46, 496-501.

Dubey RS, Dwivedi RS (1987) Effect of heavy metal on seed germination and seedling growth of soyabean. Nat. Acad. Sci-Letter 10: 121-124.

Kabala-Pendias A pendias H (1991) Trace elements in soils and plants. CRC, Boaca Raton, FL, pp. 276-285.

Parmer G, V. Chanda 2005. Effects of mercury and chromium on peroxidase and IAA oxidase enzymes in the seedlings of *Phaseolus vulgaris*. Turk. J. Biol. 29: 15-21.

Barceloux DG 1999. Cobalt J. of Toxicology. Clinical Toxicology 37: 201-206.

Singh, BP, DR Madhumita, BS Dwivedi, RN Prasad, 1994, Characterisation of Cobalt and affected *Phaseolus vulgaris* J. of Indian Society and Soil Science 41: 326-329.

Jana PK, S. Karmakar, S. Ghatak, A. Barik, A Naybari, G. Souda, AK Mukher, BK Saren, 1994. Effect of Cobalt and rhizobium on yield, oil content and nutrient concentration in irrigated summe groundnut. Indians Journal of Agriculture Science 64: 630-632.

Oconner MB 1992. Role of Cobalt in soil and plant nutrition. New Zealand Journal of Agricultural Science (Wellington) 18: 119-122.

N. Gad, FH Abd El MMonez. 2011. Response of Faba Bean (*Vicia Faba* L.) to Cobalt Amendments and Nitrogen Fertilization. The African J. Plant Sci. 5(1): 41-45.

N Gad 2012. Role and Importance of Cobalt Nutrition in Groundnut (*Archis Hypogaea*) production World Applied Sciences Journal 20(3): 359-367.

K. Jaya Kumar, TMS Kannam, M. Rajesh, P. Vijayarangan. Effect of Cobalt Chloride on Biochemical Constituents, mineral stas and antioxidant potentials in Sesame (*Seramum indicum* L.).

Kopittke PM, F. Pax, C. Blamey, CJ Asher, NW Menzies 2010. Trace Metal Phytotoxicity in solution culture: A Review, J. Exptl. Botany, 61(4): 945-954.

Jaleel CA, K. Jayakumar, Z. Chang-Xing, MM Azooz 2008. Effect of soil applied cobalt on activities of antioxidant enzymes in *Archis hypogae*. Glb. J. of Mol. Sciences 3(2): 42-45.

Jaleel A, CK Jayakumar, Z Chang-Xing, M. Iqbal, 2009 Low Concentration of Cobalt increases growth, biochemical constituency, mineral status and yielded in Zea Ynays J. Scientific Res. 1: 128-137.

Sinha, P, N. Khurana, N. Nautiyal 2012, Induction of Oxidative stress and antioxiant enzymes by excess cobalt in mustard J. of Plant Nutrition 35(6): 952-960.

El-Sheekh MM, AH El-Naggar, MEH Osman, E Ei-Mazaly 2003 Effect of Cobalt on growth, pigment and the photosynthesis electron transport in Monoraphidium minutum and Nitzhia perminuta Brazi of Plant Physiol. 15: 159-166.

Jayakumar K, P. Vijayarengan 2006. Alteration in the Carbohydrate metabolism of *Vigna mungo* (L) Hepper as affected by Cobalt stress. Indian J. of Environ. and Ecoplan 3: 18-21.

Tiwari, R.K., P. Kumar, PN Sharma, SS Bisht 2002. Modulation of Oxidative stress responsive enzymes by excess cobalt. Plant Sci. 162: 381-388.

Rausser WE, AB Samarakoon 1980 Vein loading in seedlings of *phaseolus vulgaris* exposed to excess cobalt, nickel and zinc. Plant Phsiol. 65: 578-583.

Table - 1
Effect of cobalt on the superoxide dismutase activity, peroxidase activity, lipid peroxidation and non-protein SH content in mung bean seedlings germinated for 72 hours at 300C.

Germination time (hr.)	Control led seedlings (germinated in water)	Treated seedlings (germinated in Cobalt nitrate solution)				
		100ppm	400ppm	800ppm	1600ppm	2000ppm
Superoxide dismutase activity (E.U/mg protein)						
24	2.86±0.1 3	0.86±0.0 7	2.82±0.0 7	2.85±0.0 3	2.83±0.0 9	2.88±0.1 0
48	3.18±0.0 2	3.26±0.2 5	3.17±0.0 3	3.13±0.0 9	3.74±0.0 9	3.78±0.0 2
72	3.28±0.2 1	3.25±0.1 4	3.56±0.0 8	3.62±0.0 8	3.62±0.0 3	3.94±0.0 8
Peroxidase activity (E.U/mg protein)						
24	343.27± 4.63	274.40± 5.46	205.18± 10.45	191.76± 8.46	175.41± 7.23	137.58± 11.21
48	758.36± 14.37	590.88± 4.95	447.83± 11.31	430.14± 9.23	385.74± 6.43	244.74± 8.50
72	1394.33 ±2.97	1073.23 ±3.64	863.56± 2.91	797.13± 4.49	533.31± 3.34	412.80± 2.96
Lipid peroxidation (E.U/mg protein)						

24	0.0089± 0.0002	0.0084± 0.0002	0.0066± 0.0004	0.0056± 0.0009	0.0052± 0.0003	0.0045± 0.0009
48	0.0145± 0.0011	0.0107± 0.0007	0.0090± 0.0003	0.0081± 0.0008	0.0062± 0.0011	0.0061± 0.0007
72	0.0208± 0.0022	0.0130± 0.0001	0.0101± 0.0003	0.0099± 0.0001	0.0096± 0.0013	0.0090± 0.0008

The values reported here are the meas± SD of six determinations of two independent experiments.

Prevention of high temperature corrosion by surface treatment-a review

Amita Rani^{*13}

Introduction

Corrosion of metals costs the United States over \$300 billion per year (4.2% GNP) according to recent estimates-more than the cost of annual floods and fires. An estimated 40% of total US steel production goes to replacement of corroded parts and products. Although corrosion problems cannot be completely remedied, it is estimated that corrosion-related costs can be reduced by more than 30% with development and use of better corrosion control technologies. Corrosion control measures include corrosion inhibitors, cathodic protection, and coatings [1]. So far as India is concerned corrosion costs Rs. 24000 crore due to materials corrosion in building structures, bridges, chemical plants, offshore platforms, power plants, ships, pipe lines for transportation of hydrocarbon, electrical and electronics components as reported in IIM Metal News [2].

It is important to understand the nature of all types of environmental degradation of metals and alloys as vividly as possible so that preventive measures against metal loss and failures can be economically devised to ensure safety and reliability in the use of metallic components [3]. Hot corrosion was first recognised as a serious problem in 1940s in connection with the degradation of fireside boiler tubes in coal-fired steam generating plants.

The corrosion is the deterioration of the materials by their reaction with surrounding and the rate increases with increase in temperature known as hot corrosion. In general, hot corrosion is an accelerated oxidation of material at elevated temperatures, induced by a thin film of fused salt deposits. In hot corrosion, metals and alloys are subjected to degradation at much higher rates than in gaseous oxidation, with porous

---

Chemistry Department, Govt. Brijindra College, Faridkot-151203 India

*E-mail: edwalesir@rediff.com

non-protective oxide scale formed at the surface and sulphides permeating into the substrate. Hot corrosion is a serious problem in power generation equipments and in other energy conversion and chemical process systems.

Many important engineering systems e. g. gas turbines, steam generators, incinerators and numerous petrochemical process vessels operating at high temperatures involve contact of metallic or ceramic material with combustion product gases or other oxidising gases containing inorganic impurities. As the gases are cooled, fused salt films may condense on the hardware to generate a highly corrosive condition analogous in some aspects to aqueous atmospheric corrosion. The damage by hot corrosion is likely to increase by the use of these low quality fuels and higher temperature to increase the efficiency of boilers.

Compounds of vanadium, sodium and sulphur are invariably present in the heavy fraction of fuel oils and molten ash produced by their combustion and is cause of severe corrosion in boilers and gas turbines. Coal conversion processes produce clean environmentally acceptable fuels, but they present many new technical problems that arise from the interaction of sulfur and ash in the coal with plant construction materials at elevated temperature and pressures.

Operating conditions in high temperature systems are so demanding in terms of power/weight ratio and lifetime that the choice of materials with respect to properties can be critical. The choice of material depends on the mechanical strengths that the material can provide at the operating temperature. Material chemistry which provides mechanical strength may not be able to provide sufficient corrosion resistance. This problem is principally solved by the use of a thin layer of a second material (coating) applied to the component surface which provides corrosion resistance without degrading the mechanical properties of the substrate.

Inhibitors and fuel additives have also been used with varying success to prevent oil ash corrosion. There are a number of inhibitors commercially available that are intended to reduce the severity of oil ash corrosion. Because of its effectiveness and relatively low cost the most common fuel additives are based upon MgO [4].

It is now generally accepted practice to apply coatings to components in fossil fuel energy processes to provide thermal insulation, corrosion and

wear resistance, and in chemical process plants or boilers to protect the surface of structural steels against surface degradation processes such as wear, oxidation, corrosion and erosion.

Although protective surface treatments are widely used at low temperatures, the use of these at elevated temperatures is more recent. Current high temperature applications are limited largely to the aerospace industry. An enormous challenge exists now to develop and apply these techniques to other high temperature applications, such as in process industries and diesel engines.

These days' turbine blades and other components of aircraft engines are coated with corrosion and temperature resistant coatings. More than 35 years ago, plasma spraying was established as a commercial process, but only recently some serious attempts have been reported to establish a solid scientific base for this technology. The technique of thermal spraying has developed at a fast pace due to progress in the advancement of materials and modern coating technology.

In general, the thermal spraying processes used for hard coatings may be divided into two basic processes: combustion spraying and plasma spraying. Plasma spraying is a well established and versatile technique for producing coatings of both metals and ceramics. Plasma spraying is gaining importance in many critical areas of application. This is mainly due to the increased design flexibility as parts made up of a combination of material with widely differing physical and chemical properties could be employed. This flexibility is probably one of the major reasons for the rapid expansion of this technology.

2 High temperature oxidation

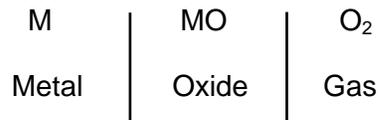
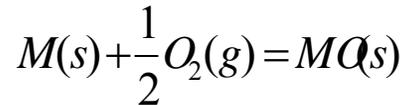
Metals and alloys still constitute the most important group among engineering materials and the demand for metallic materials with higher strength and special properties is on the increase with the advancement of technology. However, a serious drawback of metallic material (and of other materials too) is the deterioration in properties originating from their interaction with the environments in which they are to perform. Often this leads to a premature failure of metallic components.

Oxidation is a type of corrosion involving the reaction between a metal and air or oxygen at high temperature in the absence of water or an aqueous

phase. It is also called dry-corrosion. The rate of oxidation of a metal at high temperature depends on the nature of the oxide layer that forms on the surface of metal.

2.1 Mechanism of Oxidation

From the consideration of the equation:

It is obvious that the solid reaction product MO will separate the two reactants as shown below:

In order for the reaction to proceed further, one or both reactants must penetrate the scale, either metal must be transported through the oxide to the oxide-gas interface and react there or oxygen must be transported to the oxide-metal interface to react.

2.2 Hot Corrosion

Metallic corrosion is the surface wastage that occurs when metals are exposed to reactive environment. The chemical compounds that constitute the products of such wastage are close cousins of the metalliferous mineral rocks that we find in the earth's crust. In other words, corrosion reactions cause metals to revert to their original ores. At temperatures above 200°C there is usually significant reaction of most metals in dry air, and the rate and extent of reaction progressively increase either, as the temperature is raised or the air is contaminated by other gases.

According to Hancock (1987), hot corrosion is an accelerated form of oxidation which occurs when metals are heated in the temperature range 700-900°C in the presence of sulphate deposits formed as a result of the reaction between sodium chloride and sulphur compounds in the gas phase around the metals.

If the concentration of the sulphate exceeds the saturation vapor pressure at the operating metal temperature for turbine blades and

vanes (700-1100°C), then deposition of the Na₂SO₄ will occur on the surface of these components. At higher temperatures the deposits of Na₂SO₄ are molten (m. p. = 884°C) and can cause accelerated attack of the Ni- and Co-base superalloys. This type of attack is commonly called "Hot Corrosion".

2.2.1 Mechanisms of Hot Corrosion

Hot corrosion can occur at high temperatures where the deposit is in the liquid state right from the beginning or the solid deposit turns into liquid during the exposure as a result of reaction with the environment. These two types of hot corrosion processes are termed as High Temperature Hot Corrosion (HTHC) or Type I and Low Temperature Hot Corrosion (LTHC) or Type II respectively [5].

i) Type I Hot Corrosion

High temperature (type 1) hot corrosion (HTHC) is normally observed in the temperature range of about 825-950°C when the condensed phase is clearly liquid. The typical microstructure for HTHC shows the formation of sulphides and a corresponding depletion of the reactive components in the alloy substrate. The external corrosion products consist of oxide precipitates dispersed in the salt film. Once the fused salt contacts the alloy substrate, the rate and duration of the rapid corrosion kinetics is decided by the magnitude and gradient of salt basicity relative to the local solubilities for the oxide scale phases [5].

ii) Type II Hot Corrosion

The low temperature hot corrosion (LTHC) occurs well below the melting point of Na₂SO₄ (884°C). The reaction product morphology is characterised by a non-uniform attack in the form of pits, with only little sulphide formation close to the alloy/scale interface and little depletion of Cr or Al in the alloy substrate [5].

Luthra (1985) reported LTHC behaviour for a number of Co-Cr, Co-Al and Co-Cr-Al alloys. After a low melting CoSO₄-Na₂SO₄ liquid phase was formed, the acidic dissolution of CoO at the oxide/salt interface supported the precipitation of either Co₃O₄ or CoSO₄ near the salt/gas interface. The negative solubility gradient was maintained by gradients in the basicity and oxygen activity in the salt film. For sufficient acidic cobalt-solute ions in the salt film, counter-transportation of Co²⁺/Co³⁺ ions carried the reduction reaction to the salt/gas interface. In this case

the dissolution/precipitation of cobalt compounds prevent the formation of protective scale of Cr₂O₃ or Al₂O₃.

2.2.2 Hot Corrosion Degradation Sequence

When superalloys undergo hot corrosion degradation, this process almost always consists of two stages (Pettit and Giggins, 1987; Pettit and Meier, 1984). It is a fact that all corrosion resistant alloys degrade via such a sequence and it is the result of using selective oxidation to develop oxidation or corrosion resistance. It is convenient to place emphasis on the two stages, namely, an initiation stage during which the alloys behave as they would have behaved in the absence of the deposit and a propagation stage where the deposit has caused the protective properties of the oxide scales to become significantly different than what they would have been, had no deposit been present.

(i) The Initiation Stage

During the initiation stage of hot corrosion elements in the alloy are oxidised and transferred from metallic atoms to the reducible substances in the deposit. To develop resistance to hot corrosion one should strive to have the superalloys which can remain in the initiation stage as long as possible.

In some cases of hot corrosion an increasing amount of sulphide particles becomes evident in the alloy beneath the protective reaction product barrier. In other, small holes become evident in the protective reaction product barrier where the molten deposit begins to penetrate it.

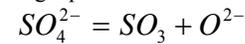
(ii) The Propagation Stage

The propagation stage of the hot corrosion sequence is the stage for which the superalloy must be removed from service since this stage always has much larger corrosion rates than for the same superalloy in the initiation stage. Since superalloys always contain elements that have high affinities for oxygen, an oxygen gradient is established across the deposit. Hence, an important effect of the deposit is to separate the superalloy from the gas environment. This situation usually results in a lower oxygen activity over the surface of the alloy than what would have been established in the absence of a deposit [6].

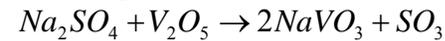
2.2.3 Salt Fluxing

The salt fluxing reactions for superalloys may be either acidic or basic in nature. The deficiency of oxide ions in the processes by which the reaction product

barrier becomes non-protective due to the formation of species, which are soluble in the liquid deposit, are called “fluxing” reaction. In a molten sulphate deposit the following equilibrium can be used to define the acidity or basicity:

With the equilibrium constant, $K = P_{SO_3} \cdot a_{O^{2-}}$ where P_{SO_3} is the pressure of SO₃ and $a_{O^{2-}}$ is the activity of the oxide ions in the melt. In sulphate melts, the acidity is determined by the SO₃ pressure and the acidity increases as the SO₃ pressure is increased. The acidity need not only be controlled by the SO₃ pressure in the gas since there are other ingredients in same systems that may affect acidity. For example V₂O₅ can react with Na₂SO₄ to increase the acidity of the melt via reaction:

Molybdenum and Tungsten in the alloy can create similar effects when their oxides are formed as corrosion products [6].

2.3 Behaviour of metals and alloys in various oxidising environments

a) Air

The establishment of an oxide scale on an alloy occurs by a nucleation and growth process. When the clean component is exposed to an oxygen-rich gas, small, impinging nuclei of all the thermodynamically stable oxides develop on the surface. These initial nuclei of oxide coalesce rapidly to give a complete layer. During this initial or transient stage the rate of oxidation is rapid. All the elements in the alloy oxidise and the amounts of the various oxides in the layer are approximately proportional to the concentration of the elements in the alloy. Once the transient oxide layer has been established, it continues to grow following diffusion of metal ions to the scale/gas interface or oxygen to the scale/alloy interface.

b) Pure Na₂SO₄

The mechanism of Na₂SO₄ induced hot corrosion for nickel base superalloys has been reported by Goebel et al (1973) in temperature range 650-1000⁰C and by Misra (1986) in the temperature range of 750-950⁰C. According to them the alloys underwent catastrophic corrosion. The accelerated oxidation has been ascribed to the formation of the liquid flux based on Na₂SO₄ which normally dissolves the protective oxide scales. They proposed the occurrence of catastrophic or self-sustaining rapid oxidation in alloys which contain Mo, W or V because solution of oxides

of these elements with Na_2SO_4 decreases the oxide ion activity of the molten salts which further produces the melts which are acidic fluxes for oxide scales.

2.4 Preventive measures against hot corrosion

Although corrosion problems cannot be completely remedied, it is estimated that corrosion-related costs can be reduced by more than 30% with development and use of better corrosion control technologies. Corrosion control measures include corrosion inhibitors, cathodic protection, and coatings. Corrosion of metals occurs when they come in electrical contact with a corrosive environment. Therefore metallic corrosion can be prevented by either changing the metal or altering the environment or by separating the metal from the environment.

Depletion of high grade fuels and for economic reasons uses of residual fuel oil in energy generation systems are well known. Fuels with sulphur and other impurities bring about hot corrosion which significantly reduces the life of components (Sharma, 1996). The option to use low grade fuel limits the improvement in hot corrosion environment. In that case hot corrosion preventive methods to the existing environment are (a) change of metal i.e. use of superalloy (b) use of inhibitors and (c) use of coatings.

2.4.1 Use of Superalloys

The deposition of molten salt on the surface of alloys results in accelerated corrosion for components used in a boiler and gas turbines. In general alloying elements which can improve the hot corrosion resistance of materials such as Cr, Al, etc., often have a negative effect on the mechanical properties in high temperature environments and are expensive. Ideally a protective metal coating should exclude completely the corrosive environment from the substrate metal and, if this can be achieved, only the resistance of the coating metal itself to that corrosive environment needs to be considered [8].

2.4.2 Use of Inhibitors

Inhibitors and fuel additives have been used with varying success to prevent oil ash corrosion. There are a number of inhibitors commercially available that are intended to reduce the severity of oil ash corrosion. Because of its effectiveness and relatively low cost the most common fuel additives are based upon MgO (Paul and Seeley, 1991). Further the MgO, CaO, ZnSO_4 , PbO and SnO_2 based inhibitors are reported to be effective to decrease the extent of hot corrosion pertaining to molten

salt environment (Na_2SO_4 -60% V_2O_5) for iron-, nickel- and cobalt-based superalloys.

For adequate corrosion protection of a metal in an aggressive environment, it is important to select materials and techniques that are compatible. For example, addition of an organic inhibitor (e.g. pyridines, pyrimidines, quinolines) is sufficient to mitigate corrosion of metals in many corrosive media. However, these inhibitors have shown only limited success due to solubility and/or thermal stability problems in high-temperature, concentrated salt solutions such as in chemical heat pumps [1]

2.4.3 Use of Coatings

Increasingly greater demand imposed on materials makes it more difficult or, at the current stage of development, even impossible to combine the different properties required in one single material. Therefore, a composite system of a base material providing the necessary mechanical strength with a protective surface layer different in structure and/or chemical composition and supplied by a surface treatment can be an optimum choice in combining material properties. Although protective surface treatments are widely used at low temperature, the use of these at elevated temperature is more recent. Current high temperature applications are limited largely to the aerospace industry. An enormous challenge exists now to develop and apply these techniques to other high temperature applications.

2.5 High Temperature Coatings

There are three main kinds or compositions of barriers: Inert or essentially inert, inhibitive and sacrificial. Various combinations of these types are found in coating systems designed to use some or all of the several protective advantages provided. It must be remembered that there is no such thing as a "perfect" coating in a practical sense so none of these types or any combination can be expected to give perfect protections [9]. The coating can be defined as a layer of material, formed naturally or synthetically or deposited artificially on the surface of an object made of another material, with the aim of obtaining required technical or decorative properties.

2.5.1 Coating-Substrate System Requirements

In oxidising environments at high temperature, a coating in general owes its oxidation resistance to the formation of a protective oxide layer. Therefore, in selecting coating materials, it is important that the coating-substrate system meet the following requirements.

- (i) The coating should be chemically and thermally stable (forming an integral coating-metal/alloy system) during service life of the component.
- (ii) It should have properties compatible with those of the metallic substrate.
- (iii) The rate of interdiffusion of the elements in the integral system (i.e., between coating and substrate alloy) must be slow during the desired service life.
- (iv) The protective layer and the metallic substrate should have matching thermal expansion coefficients to avoid cracking and exfoliation of the coating during thermal cycling.
- (v) A protective coating should exhibit some mechanical “elasticity” under operating conditions to accommodate creep and plastic deformation.
- (vi) A coating material should resist damage from impact, erosion and abrasion depending on the specific applications of the metallic components.
- (vii) It should exhibit a spontaneous “self-healing” property for self-repair in case failure occurs due to cracking or spallation of the layer. So the coating should act as a reservoir for the highly oxidisable metallic constituent/constituents for early development of a protective scale.
- (viii) It should be relatively easy to apply the coating on substrates and the defects that may occur during handling of the component should be repairable without accompanying adverse effects on the sound neighboring areas.

Consequently, the development of a truly satisfactory coating that meets all of the above requirements is a difficult task. Accordingly, compromises are often made, depending on the specific application of the coated material in a particular environment.

2.5.2 Processes Used for Applying Coatings

Some of the latest processes used for applying coatings are discussed further:-

a) Thermal Spraying

Thermal spraying has emerged as an important tool of increasingly sophisticated surface engineering technology. The different functions of the coating, such as wear and corrosion resistance, thermal or electrical

insulation can be achieved using different coating techniques and coating materials [10].

Thermal spraying has grown into a well accepted industrial technology. Today turbine blades and other components of aircraft engines are coated with corrosion and temperature resistant coatings but the science base for this technology is still poorly established and for certain aspects virtually non-existent. Thermal spraying is the application of a material (the consumable) to a substrate by melting the material into droplets and impinging the softened or molten droplets on a substrate to form a continuous coating. Most thermal spray processes require abrasive blasting or a bond coat to optimise the coating adhesion [11].

B) Plasma Spraying

The demand for protective coatings has increased recently for almost all types of superalloys with improved strength, since high-temperature corrosion problem become much more significant for these alloys with increasing operating temperatures of modern heat engines. Among the different kinds of coating technologies, plasma spray coating should be one of the most promising. The advance plasma techniques have many advantages such as high productivity for coating thick films of more than 100 μm and good applicability for a wide range of coating materials including ceramic powder, further the process does not cause degradation of the mechanical properties of the alloy substrate [12].

Plasma Spraying is a high-tech process that can produce coatings on components for use under severe conditions. The process is based on the generation of an electrical arc in a gun that heats upto high temperature the flux of inert gas (Ar, He, H₂) to generate plasma.

Plasma spraying is gaining importance in many critical areas of application. The main advantage of plasma spray technique is that it enables a whole range of materials including metals and alloys to be plasma sprayed on to a great variety of substrate types and geometries.

2.6 Role Of Coatings In Aggressive Environments

2.6.1 MCrAlY Coatings

Use of MCrAlY (M is Ni and/or Co) overlays and Pt aluminide diffusion coatings as a typical bond coats to protect the superalloy against

oxidation and to reduce the mismatch stresses between the top coat and the superalloy. Formation of molten metal/metal sulphide eutectics has been reported to be the major problem in hot corrosion by Hocking (1993B). He has further suggested the use of coatings and alloys to avoid this.

2.6.2 Nickel-Chromium coatings

Alloys that are developed for heat and oxidation resistance typically form a protective layer of chromia or alumina. The more rapidly this layer is established, the better protection is offered. As this layer grows or as it reforms over areas from which the original layer was removed, it must withdraw chromium or aluminium from the metal in order to provide for further scale growth [13].

Ni-Cr-B-Si alloy powders were used for wear and corrosion resistant coatings by Knotek et al (1975). Different methods such as dipping into molten alloys and fusing of metal powders have been developed but powder spraying reported to be the main method for applying these coatings.

2.6.3 Nickel Aluminide Coatings

Although Ni₃Al has several potentially useful high temperature properties yet it suffers from brittleness in polycrystalline form. A brittle to ductile transition was reported to occur with decreased grain size. If their properties could be improved nickel aluminide alloys were suggested to be offering significant payoffs in gas turbine engine applications. While significant challenges remains the continuing developments suggested that the prognosis for using nickel aluminide alloys as high temperature structural material is good [14].

Nickel aluminide coatings on mild steel have been obtained by using pack cementation process. The influence of different rare earth oxide additions on the oxidation rates of nickel aluminide coatings on mild steel has also been investigated by them. The kinetics of the oxidation was reported to proceed by diffusion controlled mechanism as revealed by the parabolic nature of weight gain vs time plots. At higher temperatures, the oxidation rates of the nickel aluminide coatings were observed to be lowered down markedly irrespective of the rare earth oxide concentration.

2.7 References:

1. **Priyantha**, N., Jayaweera, P., Sanjurjo, A., Lau, K., Lu, F. and Krist, K., (2003), "Corrosion-Resistant Metallic Coatings for Applications in Highly Aggressive Environments," Surf. Coat. Technol., Vol. 163-64, pp. 31-36.
2. **Gupta**, N., (2003), "Technical Talk on Cathodic Protection," IIM Metal News, Vol. 16, No. 1, pp. 38.
3. **Chatterjee**, U. K., Bose, S. K. and Roy, S. K., (2001), "Environmental Degradation of Metals," Pub., Marcel Dekker, 270 Madison Avenue, New York.
4. **Paul**, L. D. and Seeley, R. R., (1991), "Oil Ash Corrosion- A Review of Utility Boiler Experience," Corrosion, Vol. 47, No. 2, pp. 152-59.
5. **Rapp**, R. A. and Zhang, Y. S., (1994), "Hot Corrosion of Materials: Fundamental Studies," JOM, Vol. 46 No. 12, pp. 47-55.
6. **Pettit**, F. S. and Giggins, C. S., (1987), "Hot Corrosion, Ch. 12," Superalloys II, Sims, C. T., Stoloff, N. S. and Hagel, W. C. (Eds.), Wiley Pub., N. Y.
7. **Pettit**, F. S. and Meier, G. H., (1984), "Oxidation and Hot corrosion of Superalloys," Superalloys (1984), M. Gell, C. S. Kartovich, R. H. Bricknel, W. B. Kent, J. F. Radovich (Eds.), The Met. Soc. of AIME, Warrendale, Pennsylvania, pp. 651-687.
8. **Shreir**, L. L., (1976), "Corrosion Control, Vol. 2," Corrosion, Pub., Newnes-Butterworths, London
9. **Hamner**, N. E., (1977), "Coatings for Corrosion Protection, Ch. 14," NACE Basic Corros. Course, Houston, Texas.
10. **Yamada**, K., Tomono, Y., Morimoto, J., Sasaki, Y. and Ohmori, A., (2002), "Hot Corrosion Behavior of Boiler Tube Materials in Refuse Incineration Environment," Vacuum, Vol. 65, No. 3-4, pp. 533-40.

11. **Budinski**, K. G., (1998), "Engineering Materials, Properties and Selection," Pub. Prentice-Hall of India, New Delhi, India.
12. **Yoshiba**, M., (1993), "Effect of Hot Corrosion on the Mechanical Performances of Superalloys and Coating Systems," Corros. Sci., Vol. 35, No. 5-8, pp. 1115-24.
13. **Link**, R. J., Birks, N., Pettit, F. S. and Dethorey, F., (1998), "The Response of Alloys to Erosion-Corrosion at High Temperatures," Oxid. Met., Vol. 49, No. 3-4, pp. 213-36.
14. **Darolia**, R., (1991), "NiAl Alloys for High-Temperature Structural Applications," JOM, March, pp. 44-49.

Adolescent Girls in Slum: Problems & Prospects

Dr.Mamta Rani¹⁴

Indian cities, specially metropolitan areas, have witnessed a significant increase in their development activities in the forms of renewed urban planning and constructions, establishment of industries and trade, expansion in transport and communication systems, availability of their infra-structural facilities in post-independence era. These have opened new avenues of employment, resulting into migration of population to these cities from rural areas as well as from small towns adding to the spurt of urban population. These migrated persons get some gainful employment but face the problem of shelter because city system hardly allows them to have good shelter. Consequently, over the years, these low income migrants have settled in pockets of city known as slums which are characterised by over-crowding, faulty arrangement of street, lack of ventilation, light or sanitation facilities, inadequacy of open spaces and community facilities or any combination of these factors and violating every norm of systematic and planned urban growth and development.

Definitions and Concept of Slum

Slum is a relative term. Though slums are spread all over the world from Bombay to Bermuda and from Manchester to Manila. Yet it is understood differently at different places. The concept and definition of slum vary from one society to another and even from one study to another study conducted in the same society. There is no general agreement over the definition of the term which can be universally accepted and applied to slums of all over the world.

According to UNESCO Document

"A slum is a building, a group of building, or area characterized by over crowding, deterioration, unsanitary conditions or absence of facilities

---

Assistance Professor, Dept. of Sociology, K.G.K(PG)College, Moradabad (U.P.)

or amenities which, because of these conditions or any of them, in danger the health, safety or morals of its inhabitants or the community.”

According to Bergel Document

“Slums may be characterized as areas of substandard housing conditions within a city. A slum is always an area. A single, neglected building even in the worst stage of deterioration does not make a slum.”

According to Thakur and Dhadave Document

A slum (i) an area characterized by inadequate housing facilities, over crowding and congestion, faulty arrangements of streets, lack of ventilation, light or sanitation facilities; (ii) an area characterized by its own way of life, a subculture with a set of norms and values, and the people in slum area without being fully integrated into the urban community; (iii) an area having minimum social organization beyond the level of family; (iv) an area consisting of people characterized by strong feeling of marginality, helplessness, sense of resignation, fatalism, wide-spread belief in superstitions, and high level of tolerance; and (v) an area consisting of people earning low wages, suffering from chronic unemployment and under-employment and incapable of saving, reducing the possibility of effective participation in the growing economic system.”

Thus a slum may be defined as an overcrowded area characterized by sub-standard houses without even essential amenities like water, light, ventilation, drainage, approach roads, latrines, sewer lines, etc. which are generally inhabited by the illiterates, poor and intermediates and scheduled caste population forced by the circumstances to lead sub-human and disorganized life.

Statement of the Problem

The Indian cities have been growing at more than double the rate of villages. Urban population in the seventies increased at an annual rate of 3.87% as compared to the rural population's rate of growth of 1.87%. This was due to the large scale of migration of an impoverished rural peasantry because of agriculture sector's inability to absorb this rural manpower. Thus, these poor are huddled in slums and on pavement of urban areas. While most section of the people become victims of the urbanization phenomenon but women and children are among the major

sufferers. Female labour is ruthlessly exploited by greedy employers and women also suffer from various ailments because of congestion, inadequate food and child bearing. The adolescent girls are the worst sufferers, because they, on the one hand, are subjected to work for manual jobs mostly of maid servants where the chances of their economic as well as physical exploitation are high and on the other hand they remained uneducated and unemployed or underemployment. Keeping in view these facts, the present study has been undertaken with focus on housing, educational, marital and employment problems of adolescent girls in slums in Moradabad city.

Hypothesis

Due to urbanization, every section of society has to suffer but worst suffers are adolescent girls who have to face various problems related to their housing, education, marriage and education.

Aims and Objectives

The general aim of the present investigation has been to know about the housing, educational, marital and employment problems of adolescent girls living in slums specially the objectives of this study has been:

1. To analyze the problems of urbanization.
2. To describe programme and services for the poor.
3. To present a profile of adolescent girls living in slum areas.
4. To enumerate housing needs and problems.
5. To present an analysis of educational problems of adolescent girls living in slum areas.
6. To investigate into family and marital problem of these adolescent girls.
7. To unravel the employment problems of these girls.
8. To investigate into the attitudes and beliefs of these girls.
9. To suggest strategy for intervention in order to improve the lot of these adolescent girls.

Nature and Scope

The present study is mainly exploratory in character. Its exploratory character is self evident as throughout the investigation, efforts have been made to know about the problems of adolescent girls.

Methodology

Sources

The use of both field as well as documentary sources of information has been made use of in course of the present investigation. Adolescent girls living in slum areas have constituted the field sources of information whereas hand written, typed and printed material available in form of reports, bulletins, journals and books etc. has furnished the documentary sources, used in the present study.

Universe and Sample

The universe of the study has been constituted by all the adolescent girls living in slum areas of the city of Moradabad. The sampled universe has been constituted by adolescent girls residing in two slums namely Sambhal Phatak and Karula.

Tools and Techniques of Data Collection

Interview schedule with attendant techniques has been used as tool of data collection. Techniques of interviewing and observation has been used for gathering the needed information. Tool of the present study was carefully prepared and was tested for their comprehensiveness mutual exclusiveness, reliability and validity. The method of pre-testing has been of much help in holding such tests.

Method of Data Collection

Field data for the present study were collected by interviewing the adolescent girls residing in slum areas. Documentary data were collected by surveying the available material on the subject.

The main findings are as follows:

- Majority of adolescent girls belongs to the age group of 12-14 years and their average age has been found 13.1 years.
- Family occupation in slum areas understudy has generally been found of daily wage learning.
- The main occupations of family members have been service, daily wage earnings and rendering of domestic service.
- Most of the families have been migrated from rural areas prior coming to this city as well as to this slum.
- It has been found that most of the houses in slum areas lack electricity, potable drinking water facility and almost no proper

latrine facility. Their houses are mainly Kachha-bamboos mixed houses.

- It has been found that most of the houses in slum areas understudy have one room accommodation and the dominant majority of these houses does not have separate space for verandah, kitchen and storage. Consequently, room accommodation available with these houses has been used for kitchen, study, sleeping, sitting as well as storage purposes.
- It can also be concluded that respondents' houses are located in over-crowded and uncleaned locality having no proper arrangement of drainage and disposal of waste material.
- Regarding system of marriage, it has been reported by majority of respondents that generally arranged marriages are performed in their locality. More than half of the respondents (57%) have also reported about the prevalence of child marriage.
- As regards normal age at marriage of boys/girls prevalent in respondents' families, largest single group of respondent has revealed it from 10 to 15 years leading to the conclusion that child marriages are prevalent in slum areas understudy.
- This fact is also supported by the married respondent girls because most of them have been married between the age group of 10 to 14 years.
- Most of the girls are not going to school in slum areas understudy.
- The respondent adolescent girls, who have joined school, have joined the school between the age group of 5 to 7 years generally in Class-I.
- Poverty has been given as main reason responsible for not joining the school by adolescent girls.
- The main reasons for leaving the school after joining have been economic problems, low income of the family, burden for caring small children in family, early marriage and ignorance towards education.
- Most of the non-school going adolescent girls have no desire to go to school mainly due to the economic problems, engagement in household work, distance of school, traditional values of the

family,unsuitable atmosphere,working outside and uninteresting syllabus.

- More than half of the respondents (51.64%) have accepted that they had the desire to study but could not study because of poverty,family restrictions,lack of interest shown by parents in respondents' studies,engagement in performing household chorus,preference to boys in education as compared to girls,care of siblings and traditional values of family.
- More than 1/3rd of the respondent adolescent girls have been found involved in work outside their families and engaged as labourers (20%),household workers (16.52%),in making handicrafts such as Jhavia,Rassi,envelops etc.(13.19%),in tailoring (13.04%),as maid servants (12.17%),in cottage industry like making of papad,candles etc.(10.43%),and caring of others' small children(5.2%).
- Regarding feeling of satisfaction with nature of work,behavior of employer,supervision of work,facilities available at work place and status compared to other working people,it has been found that relatively more respondents have been found dissatisfied with their nature of work and behavior of employer as compared to their dissatisfied counterparts and large number of respondents have been found dissatisfied.With their supervision of work and wages compared to their satisfied counterparts and relatively more respondents have been found dissatisfied with facilities available at work place and status employed by respondents as compared to other workers while seen in comparison to their satisfied counterparts.
- The respondent adolescent girls have reported various problems faced by them regarding work and employment.these have been:non-availability of regular work,no satisfaction of basic needs,non-availability of adequate and proper work,low earnings,exploitation by employer,unskilled work,no proper development of skills,bad supervision,long hours of work,unsuitable work,lack of facilities at work place and no opportunity for educational development.

Suggestions

Adolescent girls,in general and of slum areas in particular,have been a neglected lot in the matter of reach of social agencies.Their development needs will require special attention in order to prepare them for adult roles.

- Existing infrastructure,both governmental as well as non-governmental for proving literacy should be mobilized.
- Awareness regarding rights and responsibilities should be created among slum dwellers.
- Slum dwellers should be made conscious towards social evils which considerably tax them both physically and economically.
- Support of voluntary agencies,interested in literacy,education and awareness building,should be mobilised.
- Programmes of mass and continuous immunization,Iodine Deficiency Disorders Control,Aids Awareness,Urban Base Services,etc.should be launched.
- Health education programme should be undertaken for developing social health practices such as washing hands after defecation,cleanliness at cooking place,cleanliness of children,etc.
- Vocational guidance and counseling services for young/adolescent boys and girls should be arranged.
- Arrangement for fair price shops and consumer stores in slum areas should be done.

References

- Ashoka Mehta:The Future of Indian Cities,National Issues and Goals,Roy Turner(ed.),op.cit.
- Bergel,E.E:”The Nature of Slums”1982,P.15
- Desai,A.P. and S.D.Pillai:World Slums:An Overview,A Profile of an Indian Slum,University of Bombay,1972.
- Government of India,National Commission on Urbanisation,Report of the Commission,Vol.1,1988.
- Government of India,Second Five Year Plan.
- Kumar,Ashok:Women in Contemporary Indian Society,New Delhi,Anmol Publications Pvt. Ltd.,1993.
- Mahela,N.Meera:The Adolescents:Their Family Situations & Education,Mittal Publications,Delhi,1987.

- Mitra, Arup: Urbanisation, Slums, Informal Sector Employment and Poverty-An Explorating Study, B.R. Publishing Corporation, Delhi, 1974.
- Moonis, Raza: Nature of Rural-Urban Interactions. IASSI Quarterly, Vol. 10, No. 1, July-September 1991.
- Rao, K. Ranga and Rao, MS, A: "Cities and Slums", Concept Publishing Company, New Delhi 1984, P. 101.

Partition Revisited In The Novels Of Post Colonial Writers

Gurpreet Kaur¹⁵

Abstract:-

Indian English literature is accepted as an integral part of English literature. India has contributed significantly to the overall world literature. This contribution of India has been chiefly through the Indian writing in English, novelists being in the forefront in this respect. Many Post colonial writers and novelists have turned to the past as much to trace the deepening mood of nationalism as to cherish the memories of the bygone days. The three writers represented here Khushwant Singh, Chaman Nahal and Salman Rushdie have made the conscious use of history and its subconscious presentation in their novels. The freedom struggle caught the imagination of the entire nation, no less the Indo-English writers. No significant Post Colonial writer could escape the impact of the mighty movement sweeping the country. This is amply reflected in the novels of the period-Raja Rao's Kanthapura, Mulk Raj Anand's Coolie, K.A. Abbas's Inquilab, D.F. Karaka's We Never Die and C.N. Zuthshi's Motherland. Khushwant Singh's Train to Pakistan, Nahal's Azadi and Salman Rushdie's Midnight Children are significant novels based on the theme of Partition.

The fecundity of post independence Indo-English novel is amazing. It is characterized by an abundant variety, in both technique and subject matter. One of the significant themes of the contemporary novel is the re-expression of the past, portrayal of the events from Indian History. In my paper, I choose to discuss three novelists-Khushwant Singh, Chaman Nahal and Salman Rushdie. All of them have made a specific use of history, and of the same period, our freedom movement and the consequent emergence of the two states, namely India and Pakistan.

In the post colonial literature, Khushwant Singh's 'Train to Pakistan', Nahal's 'Azadi' and Rushdie's 'Midnight's Children' are significant political histories; in each case its author has transmuted facts of history into a great

---

Assistant Professor English, Govt. College Ropar

work of art. The literary excellence of these novels bears ample testimony to the fact that the, Indo-English novel, despite gloomy forebodings has come to stay. The genre has compelled international attention. It is no insignificant matter that the Booker prize, England's most prestigious award for fiction, was awarded to Salman Rushdie for the year 1981 and *Midnight's children* was adjudged as the award winning book.

The freedom struggle caught the imagination of the entire nation, no less the Indo-English writers. No significant writer could escape the impact of the mighty movement sweeping the country. The novels written in the Indian languages and English in the thirties and the forties reflect the vitality of a people devoted to a cause. This is amply reflected in the novels of the period-Raja Rao's *Kanthapura*, Mulk Raj Anand's *Coolie*, K.A. Abbas' *Inquilab*. D.F. Karaka's *We Never Die* and C.N. Zutshi's *Motherland*.

The Indo-English novelists, like their counterparts in Indian languages, responded to these happenings with a sense of horror. A number of novels were written on the theme of Partition, the destruction it brought and the plight of the refugees. They faithfully record the reign of violence that characterized the period and provide a sad, telling commentary on the breakdown of human values. A strain of despair, disillusionment is predominant in these novels.

Train to Pakistan is one of the finest realistic novels of Post World War-II Indo-Anglian fiction. It is Khushwant Singh's supreme achievement. This realistic masterpiece contains, among other things, a well thought-out structure, an artistically conceived plot, an absorbing narrative and imaginatively realized characters. It has many notable features such as an unobtrusively symbolic framework, meaningful atmosphere and a powerful unvarnished naturalistic mode of expression or style. The predominant quality of *Train to Pakistan* is its stark realism, its absolute fidelity to the truth of life, its trenchant exposition of one of the most moving, even tragic, events of contemporary Indian history, the partition. *Train to Pakistan* was originally entitled *Mano Majra* (1956). *Mano Majra* is the name of a place which is the center of action in the sequence of events leading to the final catastrophe.

The scene of *Train to Pakistan* is laid in India on the eve of the partition in 1947. About ten million people-Hindus from Pakistan and Muslims from India-are in flight and in the large scale communal disturbances and killings nearly a million are dead. Only *Mano Majra*, a small village, is, at this time, mostly free from communal frenzy and fratricidal strife. Sikhs and Muslims have lived in *Mano Majra* for centuries, and their relationships are friendly. On an August night, Malli, a dacoit, and his gang, enter *Mano Majra* and demand Ram Lal's treasures. Ram Lal, a money lender, refuses, and is murdered, the gang leaves the village dropping a few bangles in the house of Juggat Singh, who is also known as Jugga. Jugga, who has served several jail terms on many charges, is at that time out in the fields. He was required not to leave his house after sunset, but the call of Nooran, his beloved, the Muslim weaver's daughter is too compelling for him to abide by the restrictive rules of the police. Jugga and Nooran return to the village only to find the people gravely disturbed by the dacoity and the Murder of Ram Lal. Almost at the same time, Hukum Chand, the divisional commissioner, who has arrived earlier at the officer's Rest Home, is engaged in a sordid affair with Haseena, a teen-aged prostitute. He tries to take liberties with her, hears the noise of gunshots and voices of *Mano Majra*ians, swears loudly and then leaves the girl. The next day, policemen arrive at *Mano Majra* railway station to conduct an inquiry into the murder of Ram Lal. By the same train arrives Iqbal Singh, a western educated youth, who has been deputed by the people's party to work among the common folk. This westernized young man goes over to the village *Gurdwara* and is welcomed by the hospitable Meet Singh, the Sikh priest. He is admired by Meet Singh and the village *Lambardar*. He is, however, arrested by the police through a misunderstanding. Iqbal and Juggat Singh are both held by the police on charges of complicity in Ram Lal's murder, though no proceedings are started against them. Malli and his gang, the real murderers, are also arrested, but they are later released. The police inspector suspects Iqbal to be a Muslim and, in order to convince himself, has him stripped to make sure that he had been circumcised in accordance with Muslim practice. Events move fast, and the fate of individuals in *Mano Majra* is decisively affected by the catastrophic events of the partition. The arrival of the ghost

train filled with corpses at Mano Majra from Pakistan "created a commotion". The dark clouds of suspicion and fear arise among the Sikhs and Muslims, who have lived together for centuries. Yet feelings of brotherliness have not disappeared, and they meet for consultation in a scene that is both intensely human and touching. Madness has invaded Mano Majra too, in spite of the benevolent character of Mano Majrians. Muslims are evacuated to a refugee camp at Chandannagar, later to be transported to Pakistan. Nooran, who is with Jugga's child, visits his mother but is almost compelled to go to the refugee camp. Hindu fanatics vow revenge upon Muslims for what Muslims have done to Hindus in Pakistan. Hukum Chand learns that Haseena too would be on the train which is scheduled to carry Muslim refugees from the Chandannagar camp to Pakistan. Jugga and Iqbal are both released at this crucial stage. Juggat Singh goes to Mano Majra only to find that Nooran has been taken to the refugee camp and that she would be travelling on the train to Pakistan. He also learns of the plot of the Hindu fanatics to blow up the train with dynamite as it passed the railroad bridge at Mano Majra. Jugga climbs the steel spans of the bridge and begins to slash at the rope connecting the explosive material with a sharp instrument, a kirpan. The leader of the Hindu saboteurs fires at him, but Jugga clings to the rope with his hands and cuts it to pieces. The engine of the incoming train "was almost on him". Thus the train "went over him, and went to Pakistan".

Khushwant Singh exhibits a genuine faith in the humanistic ideal, in depicting a real Jugga laying down his life for the woman he loves. Train to Pakistan is a creative rendering of the real, and it reaffirms the novelist's faith in man and renews artistically his avowed allegiance to the humanistic ideal.

Chaman Nahal's 'Azadi' is a monumental novel, a moving saga of the division of the Indian subcontinent into India and Pakistan and the accompanying disaster that hit these two newly declared independent countries in 1947. Apart from the necessary details and a picture of human cruelty and perversity that we get in this chronicle novel, it contains a well executed and gripping narrative, clearly-realized and readily identifiable characters and a kind of grisly, macabre atmosphere that has its own sharp appeal. The novel got the Sahitya Akademi Award in 1977. As the novel

opens, Lala Kanshi Ram, a wholesale grain merchant of Sialkot, looks deeply worried about the announcement that the viceroy, Lord Mountbatten, is to make on June 3, 1947, with regard to the freedom to be granted to India and the much talked about partition of the Indian subcontinent into India and Pakistan. The announcement comes, and people listen to the news of partition with bated breath. The people of the Punjab in general and of Sialkot in particular who were until then only Punjabis and who "spoke a common tongue, wore identical clothes, and responded to the weather, to the heat, and the first rains, in an identical manner", suddenly become conscious of their religious and ethnic roots, of their being Hindus or Muslims, of their belonging to the majority or minority communities. The feeling of hostility naturally runs high all over the north western and eastern regions of India. What happens in Sialkot and the neighbouring areas thereafter becomes the tale of every village and town in the affected region.

In the Muslim dominated city of Sialkot, which was until a few days ago a picture of peace and amity and co-operation among the Muslims and the Hindus and the Sikhs, all being the children of the same soil, the Muslims celebrate the news of partition and the creation of Pakistan with the bursting of crackers and illuminations and processions. In their own turn, the Hindus and the Sikhs think only of how to defend themselves against the impending attacks of the frenzied and fanatical mobs of Muslims. Not unnaturally, the division of the country on a blatantly communal basis does bring about a psychological wedge, an emotional and spiritual rift among the civil, police and military personal of undivided India. Everything looks so confused, so uncertain, so tense and grim. In this sickening climate of communal bitterness and hatred even the pure and profound Arun-Nur love relationship ceases to be a private, personal affair, and, almost in spite of them, it comes to acquire communal or political overtones. And such close and devoted friends as Arun and Munir too feel "a tension towards each other".

The situation in Sialkot worsens, and events take place with monstrous rapidity and suddenness. With the influx of the Muslims into the city, crying hoarse their tales of woe and destruction at the hands of the Hindus on the other side of the border, communal tension mounts up in

Sialkot, and what were at first only sporadic acts of murder and looting and arson subsequently explode into massive and organised violence by the Muslims. A sizable majority of the Hindu families of Sialkot shift to the newly set up refugee camp for safety, and those residing in Bibi Amarvati's two houses on the Fort Street do also move there on August 2, 1947, under Lala Kanshi Ram's leadership. This lull in their lives, however turns out to be only brief and deluding, for what happens to them in the course of their journey to the Indian border is incredibly painful and humiliating. The foot convoy, including Lala Kanshi Ram, his wife, Prabha Rani, and their son, Arun; Padmini and her daughter, Chandini, Bibi Amarvati, her son Suraj Prakash; and daughter-in-law, Sunanda Bala, and their children, Bhavna and Nava Kant, Sardar Teja Singh and his daughter, Isher Kaur, and thousands and thousands of others, leave Sialkot for Derababa Nanak on September 24, 1947. It passes through Gunna Kalan, Pasrur, Qila Sobha Singh, Manjoke and Narowal, through "a living inferno" as it were, through a route littered with dismembered human limbs and skeletons, discarded clothes, turbans, umbrellas and walking sticks, and by the time it reaches the Indian border, it is only "a demoralized mass of humanity". With Suraj Prakash having been killed and Chandni abducted by the Muslim marauders, what is left of Lala Kanshi Ram's team, all shattered, and dazed, comes to Amritsar, and from there it moves on to Delhi where in the face of severe ordeals, the families settle down to piece together the bits of their precarious existence. Chaman Nahal's *Azadi* is an epoch making book which describes not only the terror and tumult that accompanied, in fact, darkened, the attainment of freedom in 1947 but does also envisage man's *Azadi* or freedom from beastliness, from moral, psychological and spiritual malady.

Salman Rushdie, an Indian expatriate, shot into fame in 1981 with the Booker prize award to his second book, *Midnight's children*. Rushdie has actually conjured up a striking new genre by mixing free flight fairy tale with savage political indictment. In *Midnight's children* he has transformed his own plight involving birth in the partition year, 1947, by admirable play of powerful fancy into the fictional tale of the unique tribe – what he has called *Midnight's children* parodying Jawahar Lal Nehru's famous phrase 'tryst with destiny' in his invocation of Indian independence in his

midnight oratory on the eve of independence) – making liberation look like yielding more evil than good. With the characteristic humanist's vision, he has endowed the horde of the midnight's children with unique powers rising from deformity coupled with eerie gifts. The comic fictional-historical muse of Rushdie records, "During the first hour of August 15th, 1947-between Midnight and one a.m. – no less than one thousand and one children were born within the frontiers of the infant state of India..... what made the event noteworthy was the nature of these children everyone of whom was, through some freak of biology, or perhaps owing to some preternatural power of the moment, or just conceivably by sheer coincidence, endowed with features, talents, or faculties which can only be described as miraculous".

Saleem Sinai, the narrator hero of this novel, is one of these midnight's children and Indian history since independence has a grotesque way of getting involved with the personal life of this funny character.

Midnight's children encapsulates the experiences of three generations of the Sinai family, living in Srinagar, Amritsar and Agra and then in Bombay, and finally migrating to Karachi. Saleem Sinai, the narrator engaged in the actual writing of the story, works at a pickle factory by day and records his experiences by night, hoping that "one day, perhaps, the world may taste the pickles of history. They may be too strong for some palates, their smell may be overpowering, tears may rise to the eyes, I hope nevertheless that it will be possible to say of them that they possess the authentic taste of truth". Rushdie's self-avowed purpose in writing the novel was to highlight the connection between public affairs and private lives'. "You cannot separate the two", says he. "They interpenetrate and that is how the writer needs to examine them, the one in the context of the other".

Alongside of Saleem's personal history we have the collective experience of a people and the history of a nation. There is in the novel virtually all of the twentieth century Indian history: the Jallianwala Bagh tragedy, Quit India Movement, Cabinet Mission, Freedom Movement, Muslim League and its role, riots and bloodshed subsequent to the independence, Five year Plans, reorganization of Indian states and language riots, Chinese aggression, the theft of the relic from the Hazratbal

mosque, Pakistan war, liberation of Bangladesh, the Emergency and various other historically important events. There are also typically Indian diversions and dissents, chaos and disillusion, communal tensions, religious fanaticism besides traditional values and modernizing efforts. All these are 'preserved' in the novel to evoke the truth of India and Saleem and make the novel, in Maria Couto's word "an extraordinary saga of epic dimensions and resonances'.

Thus we see that Post colonial writing in English is a 'growing literature'. The three writers under study- Khushwant Singh, Nahal and Rushdie – register the immensity of that growth. It goes to the credit of Indian writing in English that it has dealt with some of our contemporary history even more significantly than the local language writers. These three writers highlight a direction which will perhaps colour the Indian sensibility for years to come. Of great significance is the immense pride these writers display in their native identities.

References:

1. Khushwant Singh, Train to Pakistan (New York;GrovePress, 1956)
2. Azadi (Orient Paperback, 1979)
3. Midnight's Children, Avon Books (New York, 1980)
4. V.A. Shahane, "Indo English Fiction and the Question o Form" 1974.

Sell me your soul / There are no other takers: A Reading of Textual/Literary in the Digital Age

Natasha Kalra¹⁶

Seven Birkerts in his book *The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in the Electronic Age* says “Suddenly it feels like everything is poised for change. The slower world that many of us grew up with dwindles in the rear view mirror. The stable hierarchies of the printed page, one of the defining norm of that world are being superseded by the rush of impulses through freshly minted circuits” (7). In a viral *YouTube* video from October 2011, a one year old girl sweeps her fingers across an iPad’s touchscreen, shuffling group of icons. In the next scenes she swipes the pages of paper magazines as though assuming they too were screens. The girl’s father in the last scene presents a written message” A magazine is an iPad that does not work. Technology codes her mind. Steve Jobs has changed my daughter’s OS” (User Experience Words). Has technology really coded human minds? Are humans devoid of imagination and other important human feelings? Barthes in *The Death of Author* had said that the text was free of any kind of authority, any kind of authorial intent. Neither Barthes nor did any of his readers had imagined at that time that the written text would have omnipresent authors, every text could be reproduced digitally just at the click of a button. The U.S. based literary archive Project Gutenberg has more than 42,000 eBooks- digitalized books that have fallen out of copyright. Barthes, as we know was correct, because now there are only readers for whom the text is just a click away. But then, if there are only readers, what has the activity of reading ceased to? Has it been superseded by any other bigger authority? The bigger authority of digitalization? Benjamin Franklin in this respect says,

[F]or the first time in world history, mechanical reproduction emancipates the work of art from its parasitical dependence on ritual. To an ever greater degree the work of art reproduced becomes the work of art

---

Natasha Kalra, Assistant Professor, Department of English, Government College, Ropar

designed for reproducibility. From a photographic negative, for example, one can make any number of prints; to ask for the “authentic” print makes no sense. But the instant the criterion of authenticity ceases to be applicable to artistic production, the total function of art is reversed. Instead of being based on ritual, it begins to be based on another practice -- politics. (224)

The most interesting part is that when one googles “Reading Literature in the Digital Age”, one is back lashed with a question that most prominently appears in the search results i.e. Why Read Literature in the Digital Age? Why read literature in the digital age when you can have the answer to all the questions in just one go? Sven Birkerts says, “Imagination, the one feature that connects us with the deeper sources and possibilities of being, thins out every time another digital prosthesis appears and puts another layer of sheathing between ourselves and the essential givens of our existence, making it much harder for us to grasp ourselves as a part of our ancient continuum” (Birkerts). Most of the literature students would agree to the fact that while studying literature most would go through a summary on the internet rather than reading the texts. During that practice, they have been missing one part of human senses and that is imagination. In the present paper “Sell me you soul / There are no other takers: A Reading of Textual/Literary in the Digital Age”, the concept of advertisement and poem in the digital age has been taken. Both the advertisement and the poem have undergone a transformation, the experience of both too has changed.

Long back when there was no digitalization, no mechanical reproduction, advertising was used as a means for the street vendors to sell their products. They would move around in the streets shouting and advertising their products. However, now humanity has moved into such an era where we are surrounded by advertisement in every form, where human has become a commodity. To quote certain lines from Wislawa Szymborska’s poem “Advertisement”, also where the title has been taken from,

I’m a tranquilizer
I’m effective at home
I work in the office
I can take exams

On the witness stand (Szymborska).

Szymborska takes the example of a drug advertisement and explains how the politics of force act into buying of a product which just deceives the customers in the end. The poem however not only applies to drug advertisements but all the other advertisements as well where the expectations turn out only into grievances. The face of advertisements today has changed can be understood from the recent incident which caught notice “Amity University presents America se Aya Mera Dost”. Such were the lines running under a national television program during the recent much hyped Obama visit. A time, when digital age has hacked all institutes, when a U.G.C granted institute sponsors a news program or to say correctly, when a T.V news channel advertises an educational institute. In 2011, Internet advertising revenues in the U.S surpassed those of cable T.V and nearly exceeded those of broadcast T.V.

For the present paper, Facebook’s Page Post Advertisement of the brand Sisley has been taken and the discourse has been compared to the digital version of the poem “Phenomenal Woman” by Maya Angelou, recited by Angelou herself. Page Post Advertisements which are also called Page Post Ads are the advertisements that begin as posts on a fan page. Page post ads can be seen even if one is not logged in. Page Post Ads help advertisers engage users by pushing rich content to the centre of Facebook experience via news feed. Sisley is a clothing line of the luxury Italian fashion brand, the Benetton Group. It was launched in 1967. It is a brand which is famous for its weird advertisement tricks to shock the world. On the other hand poetry in the digital age today can have text, images, movements and sounds. The page post ad from the page of the brand Sisley is dated January 1, 2015. The discourse has been divided into verbal and visual.

The Verbal(Advertisement)

Though it is unclear that who is the speaker of the verbal, the man or the woman, the text certainly has poetic implications. The three lined verbal with the poetic devices captures the attention of the consumers. The rhyming words *you* and *too* are definitely used to grab the attention of the consumers. The verbal has been set up in the upfront of the visual as well, where the verbal is also scripted. The name of the brand is also seen down

below the visual in capitals emphasizing its importance. The repetition of the pronouns *I* and *you* in the post and the visual can also be noted giving a hint that the verbal is in the form of direct speech between the two speakers, referring to oneself as *I* and the other one as *you*. As suggested by Leech, “The language of advertising is described to be colloquial and simple rather than formal and complex” (70). Noticing the line, the line flaunts certain grammatical rules, where the first word of the sentence does not begin with a capital and the sentence does not have a punctuation mark. The unusual font of the line is a catchy element. The reader can directly relate to the text of the advertisement because the context of the situation is the festival time of welcoming the new year which one usually loves to spend with one’s loved ones. The context of situation has two persons celebrating new year, demanding each other as well a new outfit too. *Want* as a word has a whole connotation of desire, the desire of having the other one and a new outfit. It would not be hard to notice that *you* is being asked for along with a ‘new outfit’, though the word *maybe* is used to balance the situation.

The Visual (Advertisement)

The visual of the advertisement has a whole range of pictures visualizing the celebrating mode of the new year. The pictures idolize love, decorations and a whole mood of welcoming the new year. The pictures are in varied sizes. However, the eye capturing picture of the advertisement is largest in size, a farmhouse scene depicting the man and woman kissing each other. Roland Barthes introduced the word “paradox” in a sense that, “the photographic image does convey a meaning, but, since the photograph is (or was at his time) merely analogical in nature and the process involved in its creation do not transform or encode the reality it depicts, that message is a message without a code” (17). As noted, the colors used in the pictures are all neutral shades. The written text and the brand name are also in black color. As mentioned by Lester “Color attracts attention to particular detail like no other visual attribute and is used to create specific associations with the elements of nature” (11). The subtle shades of grey, black, white and brown are visible enough to mingle with the background of the farmhouse. As visualized, the man is in quite a formal situation with his hand inside his pocket, while the woman is quite in the middle of the

activity of decorating the farmhouse with the electric lights. During the process, she seems to have wrapped the electric light around the man symbolising him as an object which needs decoration or in other situation, the lights around the man also symbolize tying him up in the bounds. The verbal seems to have been for the man who is in a casual situation and seems to be an inactive participant of the going on physical activity.

“Sexuality in the form of nudity, sexual imagery, innuendo and double entendre...employed as an advertising tool for a variety of products. More recently, sex in advertising has been defined as mediated messages (i.e. commercials, magazine ads) containing sexual information with the persuasive purposes of selling branded goods[...].”(Reichart and Carpenter 823).

Hence through the visual, the product, the apparels from the clothing line Sisley symbolize celebrations, love, physical desire, lights, and decorations. The context of situation and the context of culture used here are significant of the festival mood when one only thinks of wearing new clothes, looking good and enjoying. The advertising discourse hence lures audience through its politics of identity. The target consumers i.e. the young people can identify with the visual and the verbal and hence can be persuaded. “Advertising not only persuade or encourage people to buy a special product, they also amuse, inform, misinform, worry, warn,...though it may be argued that these functions are all in the service of the main function[...].”(Cook 5).

The next text taken for analysis is the digital version of the poem of Maya Angelou recited by the poetess herself. Maya Angelou describes herself as a phenomenal woman in the visual.

The Verbal (Poem)

“Phenomenal Woman” is all about woman, a woman who is phenomenal in her own way. The woman is not pretty, neither cute nor has a great figure to suit a model’s size. Angelou very strictly emphasizes on her womanliness. She explains that it is just the confidence in a woman which makes people adore her. Angelou in a way analyses two striking feature, one emphasizing that women are always jealous of her and the other of only men adoring her. I quote the first line “Pretty woman wonder where my secret lies” (OWN TV). The woman finds herself neither cute

nor suiting the size of a model, still she finds men gather around her. “Then they swarm around me / A hive of honey bees” (OWN TV). She uses the phrase a hive of honey bees as a metaphor, hence referring to the ways of men on seeing a phenomenal woman. Repetition is used throughout the poem. The words *phenomenal* and *woman* are used throughout and the lines are repeated. The repetition is an indication of the importance of the phrase. Angelou uses the varying lengths of line, highlighting the usage of the word. For example, certain lines have just one word *phenomenal*. The poem is inspiring enough to instill confidence in any woman who has lost herself. The poem has repetitive usage of words pointing towards woman’s body parts and hence explaining that a woman need to be confident about however and whatever their body type. Angelou has no doubt used various poetic devices of alliteration, rhyme and assonance. The verbal can also be analysed by the tone Angelou uses to recite the poem. Angelou while uses a regular tone to recite the other lines, she lowers her tone when speaking the last lines of every stanza, stressing the words *phenomenal* and *woman* throughout the poem. The verbal of the poem can also be analysed in the context of American culture where racism was at its peak at a time. Her poem can also be read as a statement of the beauty of black women, their unique inner beauty.

The Visual (Poem)

The various visuals of the video bring forward the various faces of Angelou in various forms. The voice of Angelou is heard in the background reciting the poem with various pictures of Angelou. One can also notice the various visuals of the pages where the poem is printed.

“Oral poetry is suddenly the hot topic in university hallways known mostly for their hushed reverence of the printed page” (Stein 7). The images are a portrayal of Angelou as a poet, activist, artist, happy, emotional, crying and Angelou in various forms. The lyrics of poetry gel well with the visualized scenes. Though the video is not a definitive example of performance poetry, it suddenly is encouraging enough for the viewers to imagine that the phenomenal woman must be the poetess herself. The visual in the video creates a visual in the mind of the viewers as to how the poetess is nothing but referring to herself and many alike her.

Analysis of Verbal and Visual

Comparing the verbal and visual of the both, advertisement and the poem, both the discourses bring entirely different forms of womanhood. While the advertisement celebrates womanhood along with the desire of her male counterpart, the poem is a celebration of womanhood on its own. Both have different versions of the beauty. “We are in the midst of a violent backlash against feminism that uses images of female beauty as a political weapon against women’s advancement: the beauty myth” (Wolf 10). Usually the advertisers select models who are tall, thin and good looking. This norm of beauty is shattered by Angelou in her poem. Though both the poem and the advertisement are deeply embedded in cultural contexts, they present a quite contrasting picture of mood of celebration and relationships. Both the discourses have their own text and context. Cook defines discourse as “text and context together, interacting in a way which is perceived as meaningful and unified by participants(who are both parts of contexts and observers of it)”(2). The discourse of the poem largely differs from the discourse of the poem. While the poetic discourse is heavily loaded with the expressions of feelings, ideas, imagination, events and so on, Cook says “The important distinct feature of an ad discourse is its function because this is always to persuade people to buy a particular product“(5). There is no denying the fact that both have just intermingled in today’s digital age. Before watching a poem’s video, one has to watch an advertisement for a few seconds and while watching an advertisement, the jingles are an unavoidable part. There is always a space for intertextuality.

While the advertisement has all the subtle colors, the visual of the poem is a mixed one also suggesting a mixture in life. While the mood of the advertisement is of enjoying life in a sensual way, the visuals of the poem are a display of the whole life in celebration. The visuals of the poem capture the whole life of Angelou and the advertisement captures a slice of life. While in the advertisement, we see the face of both the man and woman as hidden, in the scenes of the video, the face of the poetess is always seen in the upfront. The changing of frame in the video is also not clear, it is a mishmash of the previous frame and the new one. Hence, both the poem and the advertisement, though present in the same contexts of situation of celebration and visualized from the same technological angle present a different picture frame of life. While one only persuades us in selling, the other one persuades to live life. Just as

Fairclough says about the visual texts, “ In modern societies, visual texts may be taken as whole texts which are endowed with a discourse of their own and manage to get across in an effective manner by associating the visual aspect of language with its verbal form”(28). To conclude the paper, it is noticed that though the modern societies have prominent forms of discourses in the digital age, they are also laid with heavy significance and meanings in every form. Today advertising is one of those essential discourses of human reality where the clothes one wears or the food one eats or the shoes one wears or the type of life one lives is laid with advertising functions. The digital age is the time when the body is already at the verge of being a commodity and it will not be far off when the individual thinking too will be at the stake of selling. Because after all as OLX puts it *yaha sab kuch bikta hai*.

Bibliography

- Amity University Presents America Se Aaya Mera Dost. Aaj Tak. 28 January 2015. Television.
- Barthes, Roland. *Mythologies*. London: Paladin. 1973. Print.
- Benjamin, Walter. “The work of art in the age of mechanical reproduction”. In H. Zohn (Trans.),
- *Illuminations: Essays and reflections*(1968). 217-252. Print.
- Birkerts, Sven. *The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age*. New York: Macmillan. 2001. Print.
- Birkerts, Sven. “Reading in a Digital Age”. *The American Scholar*. Phi Beta Kappa. 1 March 2010. Web. 4 January 2016.
- Cook, Guy. *The Discourse of Advertising*. London and New York: Routledge, 1992. Print.
- Fairclough, Norman, and Ruth Wodak. “Discourse as Social Interaction.” *Critical Discourse Analysis*. Ed. Teun van Dijk. London: Sage, 1997. 258-284. Print.
- Leech, Geoffrey. *English in Advertising*. London: Longman. 1966. Print.
- Lester, Paul Martin. *Visual Communications-Images with Messages*. Belmont: Wordsworth/

- Thomson Learning. 2000. Print.
- OWN TV.”Listen: Dr. Maya Angelou Recites Her Poem “Phenomenal Woman”/Super Soul
- Sunday/ OWN”. Youtube. Youtube,1 February 2014. Web. 4 February 2015.
- <https://www.youtube.com/watch?v=VeFfhH83_RE>.
- Reichart, Tom, and Carpenter, Courtney. “An Update on sex in Magazine Advertising: 1983 to 2003”. *Journalism and Mass Communication Quarterly* 81(2004). 823-838. Print.
- Stein, Kevin. *Poetry’s Afterlife*. Michigan: Univ. of Michigan Press. 2010. Print.
- Szymborska, Wislawa. “Advertisement”. *Poetry Foundation*. Web. 4 January 2016.
- UserExperienceWorks. ”A Magazine Is an iPad That Does Not Work.m4V”. Youtube. Youtube, 6 October 2011. Web. 4 January 2016. <<https://www.youtube.com/watch?v=aXV-yaFmQNk>>.
- Wolf, Naomi. *The Beauty Myth*. London: Vintage. 1991. Print.

मानसिक शान्ति हेतु संगीत

श्री मुरली धर सोनी¹⁷

संगीत को मनुष्य के जीवन को प्रभावित करने वाली एक बड़ी ताकत के रूप में देखा गया है। भाषा के विकास से पहले संगीत के माध्यम से ही संप्रेषण होता था। संगीत चाहे भारतीय हो, पाश्चात्य हो, देशी हो अथवा शास्त्रीय यह एक ऐसी विद्या है, जो किसी में भी ज्ञान फूंकने का असर रखती है। इसमें लौकिक तथा अलौकिक दोनों आनन्द मिलते हैं, यह मानव को शान्ति देने वाली कला है यहां श्रोताओं से सीधा सम्बन्ध रखती है।

संगीत का मूल आधार नाद है। नाद का परमतत्त्व का अंश माना गया है। नाद की उत्पत्ति में पंच महाभूत शक्ति होती है। मनुष्य का शरीर भी पांच तत्वों से मिलकर बना होता है।¹ और यही तत्व जीवन के आधार माने गये हैं। वैज्ञानिकों ने भी सिद्ध कर दिया है, कि उक्त पाँचों तत्वों में संगीत प्रचुर मात्र में विद्यमान है। प्राणी मात्र की उत्पत्ति संगीतमय वातावरण एवं संगीतमय तत्वों से परिपूर्ण होती हैं। स्वर आत्मा का नाद है और आत्मा परमात्मा का स्वरूप। आत्मा का सम्बन्ध परमात्मा से माना जाता है तथा स्वर का सम्बन्ध आत्मा से माना गया है इसलिये नाद का मानव मन, मस्तिष्क और शरीर के अंगों पर शीघ्र प्रभाव पड़ता है। यह एक परमतत्त्व से ही सम्बन्धित है। स्वरों का सौंदर्य यही संगीत का लक्ष्य है, संगीत के मूलाधार स्वर व लय प्रकृति में व्याप्त है। जहाँ चेतना है, वहाँ गति है, वही स्वर भी है, ये गुण लुप्त होते हैं। इन्हें संगीत व्यक्त बनाता है, प्रकट करता है। भावों को आकार देने की अलौकिक शक्ति स्वरों में है, संगीत में स्वरों की दिव्य शक्ति का उपयोग किया जाता है जिसका सम्बन्ध मन व शरीर के साथ ही आत्मा से भी है मनुष्य के अन्तरंग तक पहुँचने की इस शक्ति से आत्माभिव्यक्ति को आनन्द मिलता है।

संगीत परमात्मा के आशीर्वाद के रूप में मनुष्य को मिला है। जिसका आनन्द हर कोई प्राप्त कर सकता है। इसे मनो भावों की अभिव्यक्ति का प्रमुख माध्यम माना गया है। यह मानव मन के भावों को अभिव्यक्त करता है, तथा मनुष्य को तनाव मुक्त

¹ एसोसिएट प्रोफेसर, राजकीय कन्या महाविद्यालय, सैक्टर-11, चण्डीगढ़

करके संतुलित व्यवहार की ओर प्रेरित करता है। इससे मानव भौतिक बन्धनों से दूर होकर शान्ति व आनन्द का अनुभव करता है। भारतीय संगीत में सृजनात्मकता और कल्पना शक्ति का प्रचुर महत्व है। इसी के आधार पर कलाकार अपनी रचना को सौंदर्यात्मक गुणों से सुसज्जित करके श्रोताओं के सम्मुख प्रस्तुत करता है। इसमें आन्तरिक भावों के दिग्दर्शन के लिये कलाकारों को काफी साधना करनी पड़ती है। इसमें हमारे मन को बदलने की शक्ति होती है। जिसमें हमारी कल्पना, सृजनशक्ति तथा रचनात्मकता बढ़ती है, इससे व्यक्ति का एकाकीपन भी दूर होता है, यह हमारे मानसिक संतुलन के लिये भी लाभकारी है, जिससे व्यक्ति अपनी कल्पनाशीलता तथा रचनात्मक शक्ति को अभिव्यक्त कर सकता है।

संगीत से मन का अंतर्सम्बन्ध ही नहीं अपितु शारीरिक क्रियाओं का सम्बन्ध भी अपना महत्वपूर्ण स्थान रखता है, संगीत शारीरिक सन्तुलन को प्रभावित करता है, मांसपेशियों की शक्ति को बढ़ाता है, श्वास की क्रिया को गति प्रदान करता है तथा रक्तचाप और नाडी की गति को प्रभावित करता है, व्यायाम की सार्थकता संगीत से सम्पन्न होती है। संगीत के अभ्यास और श्रवण काल दोनों में मन को विश्रान्ति ही नहीं, आत्म प्रसाद भी प्राप्त होता है। इसलिए संगीत साधना को मानसिक तनावों के निवारण की अचूक औषधि भी कहते हैं, गायन को “यौगिक स्वास्थ्य साधन” भी कहते हैं, गाते समय मुंह, जीभ और होंठ के साथ ही आवाज नाभि से खिंचती है और ब्रह्म रन्ध तक पहुँचती है, इस तरह शरीर का भीतरी व्यायाम हो जाता है। गायन से शरीर और मानसिक नाड़ियों का शोधन होता है, ज्ञान तन्तु सजग होते हैं। द्रुत, मध्य और विलम्बित लय में गाये जाने से वक्षः स्थल और हृदय की रक्त वाहिनी धमनियों पर प्रभाव पड़ता है। गाने से फेफड़े और स्वर यन्त्र मजबूत होते हैं, संगीत का अभ्यास करना लाभकारी ही नहीं, श्रवण करना भी उतना ही प्राणप्रद होता है, सुनने से स्फूर्ति, चेतनता और रोमांच होता है। दैनिक दिनचर्या में भारतीय शास्त्रीय संगीत को सुना जाए तो अनिद्रा तथा अनेक मानसिक तनाव जन्य रोगों से भी छुटकारा पाया जा सकता है, शास्त्रीय संगीत में प्रयोग की जाने वाली मीड युक्त कम्पोजीशन माइग्रेन जैसे रोग को भी कम करने में सहायक होते हैं।

संगीत तरंगों का प्रभाव जड़, चेतन पर समान रूप से पड़ता है।² देव दशर्मा और मेलों पर गाते हुए परिक्रमा आदि देने की प्राचीन काल से प्रथा रही है। परिक्रमार्थियों का

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ : ਵੀਣਾ ਤੋਂ ਮੋਹਨ ਵੀਣਾ ਤੱਕ

ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਭਚੀਪ ਸਿੰਘ¹⁸

ਵਿਚਾਰ ਥਾ ਕਿ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖਿੱਚ ਲੇ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਪਰੋਂ ਔਰ ਯੋਧਿਆਂ ਪਰ ਕੇਵਲ ਦੇਵਸਥਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਪਿਤੁ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਰਤ ਵਰ੍ਥ ਸੰਗੀਤਮਯ ਹੋ ਊਠਤਾ ਹੈ। ਪਰਿਯਾਮਤ: ਵ੍ਰੁਖ ਵਨਸਪਤਿ ਔਰ ਅਧਿਕ ਮੀਠੇ ਫਲ ਦੇਣੇ ਥੇ। ਪੂਜਾ ਹਵਨ ਆਦਿ ਤੋਂ ਦੂਰਿਤ ਤਤ੍ਵੋਂ ਕਾ ਸੰਹਾਰ ਹੋਤਾ ਥਾ ਜਿਸਸੇ ਬੀਮਾਰਿਯਾਂ ਆਦਿ ਕਮ ਫੈਲਤੀ ਥੀ।

ਤਾਨਸੇਨ ਕੇ ਠੋੜੀ ਰਾਗ ਗਾਨੇ ਪਰ ਉਸਕੀ ਸੁਰ ਲਹਰਿਯੋਂ ਕੋ ਸੁਨਕਰ ਸ੍ਰੁਗੋਂ ਕਾ ਏਕ ਬ੍ਰੁਭ ਵਹਾ ਫੈੜਤਾ ਹੁਆ ਆਯਾ। ਭਾਵ ਵਿਭੋਰ ਤਾਨਸੇਨ ਨੇ ਅਪਨੇ ਗਲੇ ਮੇਂ ਪੜੀ ਮਾਲਾ ਏਕ ਹਿਰਨ ਕੇ ਗਲੇ ਮੇਂ ਡਾਲ ਦੀ। ਝਸ ਕ੍ਰਿਯਾ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੁਕ ਗਯਾ ਔਰ ਤਭੀ ਸਾਰੇ ਹਿਰਨ ਜੰਗਲ ਕੀ ਔਰ ਚਲੇ ਗਯੇ।

ਹੌਲੈਠ ਮੇਂ ਗਾਯੋਂ ਦੁਹਣੇ ਸਮਯ ਗਾਯੋਂ ਕੋ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਸੁਨਾਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਦੂਧਿਯੇ ਰੇਡਿਯੋ ਸੈਰ ਦੁਹਣੇ ਕੇ ਸਥਾਨੋਂ ਪਰ ਰਕ ਵੇਣੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਕੋ ਗਾਯੋਂ ਬੜੀ ਸੁਖ ਹੋਕਰ ਸੁਨਤੀ ਹੈਂ, ਉਨਕੇ ਊਪਰ ਕੁਝ ਏਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੜਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇ 15 ਤੋਂ 20 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਤਕ ਅਧਿਕ ਦੂਧ ਦੇ ਵੇਣੀ ਹੈਂ। ਉਛੋਗ ਕੇ ਖੇਤ੍ਰ ਮੇਂ ਪੂਂਜਪਤਿ ਵ ਮਝਦੂਰੋਂ ਕੇ ਸੰਬੰਧੋਂ ਕੋ ਸੌਹਾਰਦਪੂਰਨ ਬਨਾਨੇ, ਸ੍ਰਮਿਕੋਂ ਕਾ ਸਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨੇ ਤਥਾ ਸਭੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਉਤਪਾਦਨੋਂ ਕੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਬਢਾਨੇ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਭਰਪੂਰ ਉਪਯੋਗ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਭਾਵੋਂ ਕੀ ਅਭਿਵ੍ਯਕਤਿ ਮਾਨਾ ਗਯਾ ਹੈ, ਮਾਨਵ ਕੀ ਵਿਭਿਨਨ ਸਨੋਦਸ਼ਾਓਂ ਸੰਗੀਤ ਕੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵ੍ਯਕਤਿ ਕੀ ਜਾ ਸਕਤੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਕੇ ਸਮਸਤ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਕੀ ਕਹਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀ ਜਾਤੀ ਹੈ, ਝਸਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੇਂ ਆਕਰ ਵ੍ਯਕਤਿ ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ ਵ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਭਿਨਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਵ੍ਯਵਹਾਰ ਕਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਸਨੁਧ ਕੇ ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਵ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸੁਵਾਸਥਯ ਏਵ ਵਿਕਾਸ ਕੇ ਲਿਯੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਬੇਹਦ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿਫ਼ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਝਸਸੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਕਰ ਵ੍ਯਕਤਿ ਕੋ ਆਤਮਿਕ ਸੰਪਦਾ ਕਾ ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਦੂਰਿਤ ਤਤ੍ਵੋਂ ਤੋਂ ਸਨ ਕੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹਿਯੇ।

ਸੰਦਰਭ ਸੂਚੀ :

1. ਗਰ੍ਯ ਡੋਂ ਲਕਸ਼ਮੀਨਾਰਾਯਣ-ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਾਰਦ, ਪ੍ਰੰ 524
2. ਪਾਠਕ ਪੰਞ ਜਗਦੀਸ਼ ਨਾਰਾਯਣ-ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ ਮਾਲਾ, ਪ੍ਰੰ 142

ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚੀਨ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ, ਸਮੱਗਰੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰੀਆਂ ਸਾਰੰਗਦੇਵ ਦੇ “ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ” ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਵਨੱਧ, ਸੁਸ਼ਿਰ, ਘਣ ਅਤੇ ਤੱਤ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੰਤੀ ਜਾਂ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਨਵੀਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਮਗਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ “ਦੁੰਦਭੀ” ਨਾਮਕ ਚਮੜੇ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਦਯ “ਵਾਣ” ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਵੀਣਾ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰੂਪਾਂ 'ਚ ਵੀਣਾਵਾਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਵੀਣਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇੱਕ ਤੰਤਰੀ, ਸਤ ਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਨੌਂ ਤੰਤਰੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਣਾ ਦੇ ਤੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਬਣਾਵਟ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਤੰਤਰੀ ਵੀਣਾ, ਕਾਂਡ ਵੀਣਾ, ਪਿਛੋਲਾ ਵੀਣਾ, ਕਰਕਟਿਕਾ ਵੀਣਾ, ਅਲਾਸ਼ੂ ਵੀਣਾ ਅਤੇ ਵੱਲਕੀ ਵੀਣਾ ਆਦਿ। ਵੀਣਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਨਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੀਣਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਤਾਰ, ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਸਰੋਦ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀਣਾ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ

ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆ ਹੋਇਆ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੀਣਾ ਤੋਂ ਸਿਤਾਰ, ਸਰੋਦ, ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ਼ ਤੋਂ ਤਬਲਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਾਜ਼ ਅਪਣਾਏ ਅਤੇ ਨਵਿਆਏ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵੀਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਕਾਢ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗਿਟਾਰ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਗਿਟਾਰ ਇੱਕ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਫੀ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗਿਟਾਰ ਸਾਜ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਗਿਟਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਚਰਚਾ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਮਾਨਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਗਿਟਾਰਾਂ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ ਹਸਤਲਿਪੀ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾ ਅਤੇ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਗਿਟਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਿਰੰਤਰ

ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੱਤ ਭੇਦ ਅੱਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰੀਤ ਹੈ ਕਿ ਗਿਟਾਰ ਨਵਾਂ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਗਿਟਾਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰੀਕ ਕਿਥਾਰੇ ਤੋਂ ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਟਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਕਈ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ Modern Classical, Flamenco, Steel String and Electric Guitar ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਵਟ ਦੇ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 8ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਲਾਯਰ (Lyre) ਨਾਮਕ ਸਾਜ਼, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਸਵਰ-ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰੀਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਾਰਾਂ ਦੇ 'ਲਾਯਰ' ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਯਰ ਅਤੇ ਕਿਥਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਥਾਰਾ ਨੂੰ ਰੋਮਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਥੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਬਦ ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ।¹

13 ਵੀਂ ਅਤੇ 14 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਟਾਰ ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਗਿਟਾਰਾ ਲੈਟਿਨਾ' (Guitara Latina) ਅਤੇ 'ਗਿਟਾਰਾ ਮੌਰਿਸਿਕਾ' (Guitara Moresca) ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਵਿਹੁਲਾ' (Vihuela) ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਾਇਓਲਾ (Viola) ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ 14 ਵੀਂ 15 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ Vihuela De Mano ਅਤੇ ਗਿਟਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੋਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 16 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।²

16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੇਖਾ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਿਟਾਰ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤਾਰ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਫਾਈਵ-ਕੋਰਸ-ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ 16ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। 18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਫ੍ਰਾਂਸ ਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਫਾਈਵ ਕੋਰਸ ਗਿਟਾਰ ਅਤੇ ਸਿਕਸ ਸਿੰਗਲ ਸਟਰਿੰਗ ਗਿਟਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਦਲਾਅ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲਾਵਾਂ ਕਾਰਨ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਟਾਰ (Modern Guitar) ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

“ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਫਾਰਸੀ ਲੋਕ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਫਾਰਸੀ ਲੋਕ ਭਾਰਤੀ **ਕੱਛਪੀ ਵੀਣਾ** ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਤਾਰ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਅਰਬ ਲਿਜਾ ਕੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਗਿਟਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੀ ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਸੀਰੀਆ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ “ਸੋਰ”, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਸ ਵਿੱਚ “ਸਿਤਾਰ”, ਯਹੂਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ “ਕਿਮੋਰ”, ਨਿਉਬੀਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ”।³ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀਣਾ ਅੰਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਸਿਤਾਰ, ਸੁਰਬਹਾਰ, ਵਿਚਿੱਤਰ ਵੀਣਾ, ਸਰੋਦ, ਸਾਰੰਗੀ, ਰੁੱਦਰ ਵੀਣਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸਾਜ਼ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਸਿਤਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਵਰਗੇ ਕੁੱਝ ਸਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਟਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਗਿਟਾਰ ਬਾਰੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਗਿਟਾਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੋਰਡਸ ਹੀ ਬਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਤਾਰ, ਸਰੋਦ ਵਰਗੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਗਿਟਾਰ ਉੱਤੇ ਮੀਂਡ ਬਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰੁਤੀਗਤ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਪਾਸਚਾਤਯ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹਾਰਮਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅੱਜ ਗਿਟਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਵਾਈਨ ਗਿਟਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੁਤੀਗਤ ਕੰਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਟਾਰ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇੱਕ ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਤਾਰ ਤੇ ਘਸੀਟ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਿਚਿੱਤਰ ਵੀਣਾ ਅਤੇ ਘੋਟੂਵਾਦਯਮ (ਦੱਖਣੀ ਸੰਗੀਤ) ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਗਿਟਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਇਸ ਗਿਟਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਵਾਈਨ ਗਿਟਾਰ, ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ, ਸਾਤਵਿਕ ਵੀਣਾ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਗਿਟਾਰ, ਸਰਸਵਾਣੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਵੀਣਾ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅੱਜ ਕੱਲ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗਿਟਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਗਿਟਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਗਿਟਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗਿਟਾਰ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਗਿਟਾਰ, ਹਵਾਈਨ ਗਿਟਾਰ, ਵਿਸ਼ਵ ਵੀਣਾ, ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ, ਸਾਤਵਿਕ ਵੀਣਾ, ਸਰਸਵਾਦੀ ਵੀਣਾ, ਸੁੰਕਰ ਵੀਣਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਗਿਟਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਵਾਦਨ ਸਦਕਾ ਪੰ:

ਵਿਸ਼ਵਮੋਹਣ ਭੱਟ ਨੂੰ 1994 ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੈਮੀ ਐਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਗਭਗ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਵਾਈਨ ਗਿਟਾਰ ਵਿੱਚ ਮੀਂਡ ਅਤੇ ਸਰੁਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈਨ ਗਿਟਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰ. ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਸ਼ਣ ਕਾਬਰਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੇਹਤਰ ਸੰਗੀਤ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹਵਾਈਨ ਗਿਟਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਸਫਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਤਰੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਵੀਣਾ, ਸਤਵਿਕਵੀਣਾ, ਸੁੰਕਰ ਵੀਣਾ, ਸਰਸਵਾਣੀ ਵੀਣਾ, ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਪੰ. ਵਿਸ਼ਵ ਮੋਹਨ ਭੱਟ ਦੁਆਰਾ 1988 ਈ: ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝਬੂਝ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਟਾਰ ਸਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗਣਿਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿਤਾਰ, ਸਰੋਦ ਅਤੇ ਵੀਣਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।⁴

ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ, ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਵਚਿੱਤਰ ਵੀਣਾ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਬਾਰ ਛੇੜਨ ਤੋਂ 32 ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੀਂਡ ਅਤੇ ਘਸੀਟ ਦੀ ਕਾਫੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਗਾਇਕੀ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰਕਾਰੀ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਬੇਹਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਲਕੇ ਵਜਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਵੀ ਅਸਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮੋਹਨ, ਪੰਡਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਮੋਹਨ ਭੱਟ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਵੀਣਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਸਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਮੋਹਨ ਵੀਣਾ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ Curved Spruce ਹੈ, ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਗਰਦਨ Mahogany ਦਾ ਹੈ। Finger board, Rosewood ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਚਪਟਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾ Fret ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਟਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਲੌਸ ਐਂਜਲੈਸ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਪੰ. ਵਿਸ਼ਵਮੋਹਣ ਭੱਟ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਅਨੇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਸਾਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵੀਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਜੁਗਲਬੰਦੀ, ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਜਾਂ ਵਾਦੀਵਿੰਦ ਲਈ ਵੀ ਸਫਲ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ ਦਾ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੰਤੂਕਾਰੀ, ਸਾਇਰੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ, ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਹਰੇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਾਫੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਸਾਜ਼ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਯੂਰਪੀਅਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰ. ਵਿਸ਼ਵਮੋਹਨ ਭੱਟ ਦੁਆਰਾ ਲਗਭਗ 50 ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਦੀਪਕ ਕਸ਼ੀਰਸਾਗਰ, ਅਜੈ ਝਾਅ, ਅਨੁਪ੍ਰਿਯਾ ਝਾਅ, ਸਲਿਲਭੱਟ, ਮੋਹਿਤ ਕੁਮਾਰ, ਸਤੀਸ਼ ਖਾਨਵਲਕਰ, ਅਨੁਪਮਾ ਕੁਮਾਰੀ, ਕਮਲਾ ਸ਼ੰਕਰ ਆਦਿ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ।

1. ਅਨੁਪਮਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਯ ਕੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਪੰਨਾ -28
2. ਅਨੁਪਮਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਯ ਕੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਪੰਨਾ -32
3. ਡਾ: ਰਚਨਾ ਭ੍ਰਿਗਵੰਸ਼ੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਮੇ ਤੰਤੂ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਪੰਨਾ -82
4. ਕੰਚਨ ਮਾਥੁਰ, ਵਿਸ਼ਵਮੋਹਨ ਭੱਟ : ਦ ਮਿਊਜ਼ਿਕਲ ਮਸੀਹ, ਪੰਨਾ 27-28
5. ਡਾ. ਅਨੁਪਮਾ ਕੁਮਾਰੀ, ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਯ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪੰਨਾ- 83

ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਡਾ. ਹਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ¹⁹

ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਤੱਥ (Universal fact) ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, “ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਮਾਸਟਰ, ਗੁਰੂ, ਪਾਂਧਾ, ਉਸਤਾਦ, ਉਪਦੇਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ।

ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ‘ਆਚਾਰੀਆ’ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ‘ਚਰ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਉਹਾਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਵਿਚਰਨਾ। ‘ਆਚਾਰੀਆ’ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇਵੇ।

“ਆਚਾਰਯਮ ਗ੍ਰਹਿਯਤੀ ਇਤੀ ਆਚਾਰਯ।”

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਚਾਰੀਆ ਖੁਦ ਉੱਤਮ ਆਚਰਣ ਦਾ ਮੁਜਸੱਮਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਆਚਰਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਾਬੂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ:-

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰ. ਅਮਰਨਾਥ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:-

“‘ਗੁ’” ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ‘ਰੂ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਰ ਕਰਨਾ। ਗੁਰੂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਦਾ ਪੱਥ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ।”¹

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂਕੁਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰਵਣ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗੀਤ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।² ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪੂਜਨੀਕ ਅਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਿੱਦਿਆ ਉਸਦੇ ਸੁਯੋਗ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ, ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਾਧਕ ਹੋਣ ਲਈ ਸੰਗੀਤਕ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਗੁਰੂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਚਿੰਤਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦੁਨੀਆਵੀਂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਪਛਾਣ ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਨਾਲ ਜੇ ਕੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਹੀ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲਈ ਹੈ।

ਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਤਾਲੀਮ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਫਲ ਮੰਚ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸਫਲ ਮੰਚ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਦਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਣਕਾਰ ਸ਼ਗਿਰਦ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਤਾਲੀਮ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਭਾਵੇਂ ਵਧੀਆ ਮੰਚ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਦੇ ਕਲਾ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਰਹੇ।

ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ-ਪਰਨਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਲਭ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਉਸਤਾਦ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੋਰ ਕਠਿਨ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ-ਪਰਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਵਿਚਾਲੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਰਹਿਕੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਅਧਿਆਪਕ ਕੇਵਲ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਾਗ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੰਬਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਵੱਲ ਰੁੱਝ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਗੀਤ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਬਣਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜੀਵਨ-ਖੇਤਰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕਲਾ ਦੇ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਉੱਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ

ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਖਾਤਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਹੁਣ ਖਾਤਮਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਤੋਲ-ਮੋਲ ਹੋਵੇ, ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਵੀ ਹੁਣ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾ-ਵੱਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਝਾਨ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ-ਪਰਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ-ਪਰਨਾਲੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਤਾਂ ਮਾਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਨੁਸਾਰ-

ਕਲਾ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਊ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ

ਫੋਲੁਣਾ, ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਢੁੱਕਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ।³

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪਰਨਾਲੀ ਦੇ ਦੋ ਧੁਰੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦੋਨੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਨਤੀਜੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸੁਖੜ ਅਤੇ ਸਿਆਣਾ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰਭਾ ਅਤ੍ਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ “ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਖੁਦ ਕਲਾ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨਾ ਸਰਲ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਕਲਾਕਾਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”⁴

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਲਗਾਉਣ ਦੀ

ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਿਧਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਬਣਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(1) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦਾ ਗਿਆਤਾ: ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਣੇ ਪੈਣ। ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਸਹੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ: ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ, ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵੇ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਜੋ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਕਿਵੇਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੱਥ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ

ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਭਾਵੇਂ ਔਖਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

(3) ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ: ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(4) ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨਾ:- ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਹੜੇ ਗੁਣ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ ਅਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੱਗੇ ਵਿਚਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਖੁਦ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਬੱਧ, ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਉੱਤਮ ਚਰਿੱਤਰਵਾਦੀ, ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲਾ, ਨਿਆਂਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ, ਉਤਸ਼ਾਹੀ, ਮਿਹਨਤੀ, ਮਿਲਨਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਂਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਬਣਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ ਪਰ ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸਖੱਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸੰਜੋਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਸਫਲ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(5) ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ: ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ, ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵੱਲ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਕਾਰਨੇ ਪੈਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣੇ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇੰਨੀ ਚੁਕੰਨੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਸਹੀ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲਤ ਕੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਆਡੀਓ-ਵਿਡੀਓ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਤੱਕ, ਹਰੇਕ ਵਿਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਹਨਾਂ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉੱਤਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਲਈ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਸਾਜ਼, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਆਡੀਓ-ਵਿਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ-ਰੁਚੀ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਹੋ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ, ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

(6) ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ੀ ਹੋਵੇ: ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਪਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਯੋਗ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਪ ਰਿਆਜ਼ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਗਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ, ਸੁਰੀਲਾਪਨ, ਸੁਰ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ-ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਰਿਆਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਆਉਣੇ ਸੰਭਵ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਆਜ਼ੀ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਦੱਸਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਆਦਤ ਗਲਤ ਨਾ ਪੱਕ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

(7) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ: ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ ਸਗੋਂ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਦੀ ਜਾਚ ਵੀ ਸਿਖਾਵੇ। ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੀਆਂ ਹਨ, ਇਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੈਸਟਾਂ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੁਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਬੇਸੁਰੇ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲੇਪਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਣਗੇ, ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਨਾ-ਪੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਦੇ ਗੁਣ-ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਪਣਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

(8) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ: ਅਧਿਆਪਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਹ ਵਰਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਜਿਹਾ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਵਰਗ ਸੁਅਸਥ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਇਹ ਨਿਠੱਕੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਘੜੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਿਘਰ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰਵਣ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਪੱਕਤਾ

ਲਿਆਵੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤੈਰਨ ਲਈ ਤੌਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਸੀਮ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਰਮਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਤ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਟੀਸੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ, ਹਰ ਕਠਿਨਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਲਬੂਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਜਿੱਠ ਸਕੇ।

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਇੱਕ ਸੁਘੜ ਅਤੇ ਸਿਆਣਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਗੁਣਵਾਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਓਨੀ ਲਗਨ ਨਾਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੋ ਧੁਰੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪੰ. ਅਮਰਨਾਥ, ਲਿਵਿੰਗ ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਇੰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਿਊਜ਼ਿਕ, ਪੰਨਾ 50
2. (ੳ) “ਗੁਰੂਬ੍ਰਹਮਾ, ਗੁਰੂਵਿਸ਼ਨੂ: ਗੁਰੂਦੇਵੋ ਮਹੇਸ਼ਵਰ:
ਗੁਰੂ ਸ਼ਾਕਸ਼ਾਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤਮਸੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਵੇ ਨਮਹ:”
(ਅ) “ਜੇ ਸਓ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਹਿ ਹਜਾਰ
ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆ ਗੁਰ ਬਿਨ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ ॥ 2 ॥”
(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਹਲਾ 2, ਪੰਨਾ 463)
3. ਭਾਟੀਆ ਅਤੇ ਭਾਟੀਆ, ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 448
4. ਸਵਰਮਈ, ਪ੍ਰਭਾ ਅਤੇ, ਪੰਨਾ 6

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਕੌਰ²⁰

ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਆਯੂ ਵਿੱਚ ਇਤਨੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰ ਜਾਣੇ ਇੱਕ ਕਰਾਮਾਤ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪੈਰਿਬਰ, ਧਰਮ ਰੱਖਿਅਕ, ਸੰਗੀਤ ਰਸੀਦੇ, ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ, ਜੰਗੀ ਜਰਨੈਲ, ਨਿਰਕਪਟ, ਨਿਰਵੈਰ, ਨਿਰਛਲ ਤੇ ਨਿਰ ਸਵਾਰਥ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਚੁੰਭੀ ਰਹੇ ਸੁਰਤ ਪ੍ਰਭ ਚਰਨਨ ਮਹਿ' ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਮੜੀ ਮਸਾਣਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ, ਤੀਰਥ ਭਰਮਣ, ਵਰਤ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ, ਵਹਿਮ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ, ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ-ਤੰਤਰ ਤੇ ਸਗਧ ਆਦਿ ਦੇ ਸਖਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਸੀ। ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ (ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖਤ) ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਗਿਆਕਾਰੀ, ਅਸਲ ਸੰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਉਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰਕ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤਵਾਦ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਸੁਧ, ਵਿਵਹਾਰਕ ਧਰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਨੁਸਰਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ।²

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 26 ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ 1666 ਈ. ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।³ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੋਢੀ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ

ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਦੀਖਿਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ 52 ਕਵੀ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 52 ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਦਾ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ 52 ਕਵੀ ਆ ਕੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਆਜੀਵਿਕਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਭੀ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਪੈਰੋ-ਪੈਰ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਉਤੇ ਸਖਤੀਆਂ ਵਧਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਈ ਪੰਡਿਤ ਭੀ ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅੰਨ ਬਸਤਰ ਆਦਿਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।⁴

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਿੱਲੀ ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਰਾਗੀ ਕਲਾਕਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਸਮੇਸ਼ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇ, ਅਪਾਹਜ ਤੇ ਲੁਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਰ-ਦਰ ਦੀਆਂ ਠੱਕਰਾਂ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਧਿਰਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਇਹ ਲੋਕ ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਘਰ ਤੇ ਨਰੋਆ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਥਾਪ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਵੀ ਸਾਰੰਦਾ ਤੇ ਤਬਲਾ (ਜੋੜੀ) ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਜਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਈ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਸੀ।⁵

ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਾਹਿਤ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਜੋ ਕੁਝ ਬਚ ਸਕਿਆ ਉਹ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਚੰਡੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤਿਅੰਤ ਭਾਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਅਨੇਕਾ

ਪੱਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਗਾਇਨ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮੇਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਵੀਰ-ਗਾਥਾ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਭਗਤੀ ਕਾਲੀਨ ਗੋਯਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਰੀਤ ਕਾਲੀਨ ਸਵੱਈਆ ਕਬਿੱਤ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਨੋਖੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਛੰਦ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਵਰਣਿਕ ਅਤੇ ਮਾਤਰਿਕ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਛੰਦ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਗਾਥਾ ਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਰੀਤ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਸੰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਕਾਵਿ ਉਚਿਤ ਚੋਪਈ, ਦੋਹਾ, ਅਭਿਲ ਪੱਧਰੀ ਆਦਿ ਮਾਤਰਿਕ ਅਤੇ ਰੀਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਹੁ ਪ੍ਰਚਲਿਤ, ਸਵੱਈਆ, ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ, ਰਸਾਵਲ ਆਦਿ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁶

ਇਹ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗਾਇਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਨੇ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਗੋਯ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਅਤੇ ਪਾਰਸਨਾਥ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪਦ ਹੀ ਗਾਇਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਛੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮਕਲੀ, ਸੋਰਠ, ਕਲਿਆਣ, ਬਿਲਾਵਲ, ਦੇਵਗੰਧਾਰ, ਖਿਆਲ, ਤਿਲੰਗ, ਕਾਫੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਰਾਗਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁸

ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੋਟਲ ਦਾ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਖਿਆਲ ਰਾਗ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ

ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖਿਆਲ ਰਚੇ ਹੋਏ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗਾਇਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤਕ ਹੈ। ਖੇਡ ਤਮਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਖਿਆਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਾਇਕੀ ਅਤੇ ਸੁਰ ਲੈਅ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।⁹

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਹੈ। ਹੋਰਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬ੍ਰਿਜ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ (ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ) ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁੜ੍ਹ-ਬਿਰਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਬਲੀਦਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਿਰਥਾ ਅਕਥਨੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕਠਿਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੁਣ ਦੀ ਵੀ ਝਾਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ। ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੁਪਮ ਛੰਦ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਭਾਵ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਕੋਸ਼ਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੂਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।¹⁰

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਅਠਾਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- 1) ਰਾਮਕਲੀ
- 2) ਸੋਰਠ
- 3) ਕਲਿਆਣ
- 4) ਬਿਲਾਵਲ
- 5) ਤਿਲੰਗ ਕਾਫੀ
- 6) ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ
- 7) ਕਾਫੀ
- 8) ਪਰਜ

- 9) ਮਾਰੂ
- 10) ਸੂਹੀ
- 11) ਗੋਰੀ
- 12) ਸਾਰੰਗ
- 13) ਕੇਦਾਰਾ
- 14) ਧਨਾਸਰੀ
- 15) ਅਡਾਨਾ
- 16) ਭੈਰਵ
- 17) ਤਿਲੰਗ
- 18) ਬਸੰਤ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁਰਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਰਲੀਧਰ ਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਮੁਰਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਸੁਰੀਲਾ ਸੰਗੀਤ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਬਾਂਸਰੀ ਉਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦੇ ਉਪਰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਰਾਗ ਵੀ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨਾ ਤਾਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ। ਉਦਾਹਰਣ ਸਰੂਪ ਮਾਲਵੀ, ਗੋੜੀ, ਮਲਹਾਰ, ਮਾਲਕੋਸ, ਹਿੰਡੋਲ, ਲਲਿਤਾ, ਮਾਲਵਾ ਆਦਿ।¹¹

ਜੇਤਸਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਸਾਗਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਜ਼ਤ ਬਸੰਤ ਅਰ ਭੈਰਵ ਹਿੰਡੋਲ ਰਾਗ
 ਬਾਜ਼ਤ ਹੈ ਲਲਿਤਾ ਕੇ ਸਾਥ ਧਨਾਸਰੀ।।
 ਮਾਲਵਾ ਕਲਿਆਣ ਅਰ ਮਾਲਕੋਸ ਮਾਰੂ ਰਾਗ
 ਵਨ ਮੇ ਬਜਾਵੇ ਕਾਨਹ ਮੰਗਲ ਨਿਵਾਸਰੀ।।
 ਸੁਰੀ ਅਰ ਆਸੁਰੀ ਅਓ ਪਨੰਗੀ ਜੇਤੁਹੀ ਤਹਾਂ
 ਧੁਨ ਕੇ ਸੁਨਤ ਪੈਨ ਰਹੀ ਸੁਧ ਜਾਸਰੀ।।
 ਕਹੈ ਇਓ ਦਾਸਰੀ ਸੁ ਏਸੀ ਬਾਜੀ ਬਾਂਸੁਰੀ
 ਸੁ ਮੇਰੇ ਜਾਨੇ ਧਾਐ ਸਮ ਰਾਗ ਕੇ ਨਿਵਾਸਰੀ।।¹²

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਿਰਫ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ (ਗਹਿਨ) ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸੀ।

ਛੰਦ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਸੰਗੀਤ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਜੰਗ ਵਿਚ ਢੋਲ, ਨਗਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਜ਼ ਯੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਜੰਗ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹³

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੱਜਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰੂ ਵਾਜੇ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਨਾਦ ਅਤੇ ਅਸਤਰਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਝੁਨਕਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਯਾਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰ ਦੀ ਝੁਨਕਾਰ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁴

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ 1682 ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਧੌਸਾ ਤਿਆਰ ਕਰਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਉਹਨਾਂ ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਾ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 16 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਨਗਾਰਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਕਾ ਇਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਗਾਰਾ ਸਿੱਖ-ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਬੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਭੀ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦਵੇ ਵੇਲੇ ਆਲਸ ਤੇ ਜੰਜਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਸਤਸੰਗ ਵਿਚ ਭੀ ਸੱਦਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਭੀ ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਚੋਟ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੇ ਡੋਲੇ ਫਰਕ ਉਠਦੇ ਸਨ।¹⁵

ਵੀਰ ਰਸ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਛੰਦਾਂ, ਛਪਾਂ, ਨਰਾਜ, ਪਧਤਿਕਾ, ਕਾਥਰੀ, ਬਾਹੜ, ਭੁਜੰਗ, ਪਰਿਆਤ ਅਤੇ ਮਧੁਮਾਰ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜੋ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੇ ਬੋਲ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਧੁਨੀ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁶

ਸੰਗੀਤ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ:-
 ਤਾਗੜਦੰਗ ਤਾਲ ਬਾਜ਼ਤ ਮੁਚੰਗ, ਬੀਨਾ ਸੁਵੈਣ ਬੀਸੀ ਮ੍ਰਿਦੰਗ
 ਡਫ ਤਾਲ ਤੁਰੀ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਰਾਗ, ਬਾਂਜਤ ਜਾਨ ਉਪਨਤ ਸੁਹਾਗ।¹⁷
 ਨਾਗੜਦੰਗ ਨਿਸਾਣ, ਜਾਗੜਦੰਦ ਜੁਆਣ।
 ਨਾਗੜਦੀ ਨਿਹੰਗ, ਪਾਗੜਦੀ ਪਲੰਗ।¹⁸
 ਨਾਗੜਦੰਗ ਨਾਦੰ ਵਾਗੜਦੰਗ ਬਾਜੇ
 ਸਾਗੜਦੰਗ ਸੂਰ ਰਾਗੜਦੰਗ ਰਾਜੇ।¹⁹

ਇਸ ਤਰਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਯੋਧੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵੀਰ ਰਸ, ਸੰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਅਤੇ ਭਗਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ।²⁰

ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਾਉਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਸਾਜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰਿਆਸਤ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸਾ ਕਿਨਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰਬਾਬ ਪਿਆ ਹੈ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨ ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ 10 ਲੱਖ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜ਼ਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 398
- 2) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਸੰਨੀ ਸਹਿਗਲ, ਪੰਨਾ 288-289
- 3) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਖਸ਼ੀਅਤ, ਸਫਰ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਿੰ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਕੋੜਾ, ਪੰਨਾ 16
- 4) ਜੀਵਨ-ਭ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ - ਪ੍ਰਿੰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 70
- 5) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ, ਸਫਰ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼, ਪ੍ਰਿੰ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਕੋੜਾ, ਪੰਨਾ 155
- 6) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨਕੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 319-320
- 7) ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੇ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਮੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੋਟਲ, ਪੰਨਾ 43
- 8) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਸੰਨੀ ਸਹਿਗਲ, ਪੰਨਾ 132
- 9) ਰਾਜਸਥਾਨਕ ਕਾ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਦੇਵੀਲਾਲ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 293
- 10) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨਕਾ ਕਾਵਯ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਸੰਨੀ ਸਹਿਗਲ, ਪੰਨਾ 182-183
- 11) ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੇ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਮੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੋਟਲ, ਪੰਨਾ 43
- 12) ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 296

- 13) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨਕੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 322
- 14) ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਡਾ. ਗੀਤਾ ਪੋਟਲ, ਪੰਨਾ 132
- 15) ਜੀਵਨ-ਭ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 67
- 16) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨਕੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 322
- 17) ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਤਾਰ
- 18) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ 53
- 19) ਉਹੀ
- 20) ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੇ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਮੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੋਟਲ, ਪੰਨਾ 44

Construction And Standardization Of Attitude Towards Sex Scale

Amarjeet Kaur²¹

Measurement of attitude is a very difficult phenomenon. Thurston and Chave (1928) developed a technique of attitude measurement. Since then number of techniques like direct observation of behavior, direct questioning and attitude statements have been developed to measure attitudes. Thurston and Chave¹, Likert², Bird³, Edward and Kilpatrick⁴ had suggested the criteria for editing statements to be used in construction of attitude scales.

Need For The Development Of Scale:

Attitude towards thoughts, feelings, moods of reacting, process of coping, tendencies to react, social issues and behavior all form important components of sex and help in the interactions but surprisingly few attempts have been made in this direct in India. Attitude scales which could be made available to the researchers were mostly constructed in western countries or are intended to measure only limited aspects such as Divorce opinionnier constructed by Hardy⁵; Attitude towards dating scale by Bordis⁶; An intimacy permissiveness scale developed by Christensen and Carpenter⁷; Sex knowledge and attitude test (SKAT) for American population developed by Lief and Reed⁸.

Moreover the issue of cultural differences regarding the ways of dealing with sex in the East and West necessitates treating the topic relating to sex in India on a different footing. Most of the scales constructed in the West could not be used in Indian Population because the Western situations do not fit into the Indian Cultural Ethos.

In India few clinical based studies were done on psychiatric patients. Nakra (1978), Kar and Verma (1978) and Bhale Rao etal (1980) used special performa to measure knowledge and attitude towards sex. Later Avasthi etal (1992) developed and standardized sex knowledge and

attitude questionnaire (SKAQ) in Hindi for psychiatric patients. The sample of the present study being at variance with clinical samples, these scales were also considered unsuitable tools for adolescents, which could be compared with sex knowledge and attitude test developed by Lief and Reed.

Only one scale of sexual knowledge and attitude developed by Singh etal (1987) could be available for non clinical samples. A close scrutiny of its items revealed that scale covered not only attitudes but also had mixed items on levels of knowledge, a parameter which was not within the scope of present study. However items of this scale were helpful to the researcher in preparation of attitude scale. In the light of above observation a need to develop and standardize an attitude scale for measuring attitude of adolescents towards sex was felt.

Format Of Scale.

Format of attitude scale was decided to be a Likert type scale. In Likert scale technique, respondent indicates agreement or disagreement with each statement on a five point scale and each response is given a numerical score indicating its favorableness or unfavourableness towards an issue. After deciding the technique the first draft of attitude towards sex scale was prepared. In the present study instead of five points a four point scale was used.

First Draft Of Attitude Scale.

In all 120 relevant statements were collected from different sources.

A number of statements were conceived and written by the investigator after carefully considering the statement already developed by Reed and Lief (1972).

Some statements were obtained from articles in journals and magazines. A few were the outcome of discussions with educationists, psychologists and doctors. Others were formulated from opinions obtained from students and a remaining was based on suggestion by teachers and colleagues who teach adolescents in schools and colleges.

The list of statements was scrutinized by the investigator to eliminate ambiguity, personal bias and duplication of items. The statements containing technical language were either modified or deleted. In this way a second draft containing 100 statements was presented to the judges for opinion.

Selection Of Judges.

A total of ten eminent persons from different institutions of Chandigarh like Govt. Home Science College, Govt. College for Girls Chandigarh, PGI Chandigarh, and Psychology Deptt. Of Punjab University were contacted personally to evaluate and judge the statements on the content and suitability for the adolescents. As suggested by the judges a scrutiny was done to eliminate some statements. This left 80 statements in the third draft.

Administration And Scoring Of The Scale.

An attitude scale was administered on 400 adolescents in the age group 15-18 years drawn from schools selected randomly from urban and rural areas of Chandigarh. Equal number of boys and girls in each of the two age ranges 15-16 and 17-18 years and each of two areas urban and rural were selected.

The test was administered in small groups. Selected schools were informed in advance and the schedule was fixed. Rapport was established with the subjects by seeking brief introduction and talking to them informally on the importance of study. They were explained the purpose of study and requested to cooperate by responding truthfully and sincerely. They were assured that the information will be kept confidential. Adolescents included in the sample were asked to respond to each statement in terms of their own degree of agreement or disagreement ranging from strongly agrees to strongly disagree. Weightage assigned to each positive statement was kept as 4, 3, 2, 1 for strongly agree, agree, disagree, strongly disagree respectively and weightage assigned to each negative statement was reversed i.e. 1, 2, 3, 4. Hence the scale consisting of 80 statements yielded $80 \times 4 = 320$ as the most favorable response and $80 \times 1 = 80$ as the most unfavorable response. Total score of the individual subject was the sum total of all scores on positive and negative statements. Higher score indicated favorable attitude towards sex and lower score indicated unfavorable attitude towards sex. Item analysis was computed to determine as to how well the scale items differentiated between the criterion groups based on total scores. In the present study point biserial r was chosen out of the various correlation methods because it is considered as one of the most efficient, meaningful and useful indices.

All filled forms were arranged in descending order. The form with highest score was kept on top and the scores were noted down serially till the lowest score. The dichotomization of items in each case was made by combining answer categories with score values 1, 2 and categories with score values 3, 4. Point biserial r was determined for each of 80 statements separately which is given below in table 1.

Table 1

Values Of Point Biserial Rs (Pbr) Of 80 Statements

S.No	Pbr	Sig	S.No.	Pbr	Sig	S. No.	Pbr	Sig
1	.398	.01	29	.414	.101	57	-.236	.05
2	-.398	.01	30	.041	N.S	58	-.078	NS
3	.392	.01	31	.000	NS	59	-.393	.01
4	-.215	.05	32	.389	.01	60	-.105	NS
5	.397	.01	33	.398	.01	61	-.044	NS
6	-.313	.01	34	-.309	.01	62	.348	.01
7	.333	.01	35	.398	.01	63	-.128	NS
8	-.226	.05	36	-.398	.01	64	.075	NS
9	.478	.01	37	.340	.01	65	.037	NS
10	-.023	NS	38	-.145	NS	66	.302	.01
11	.411	.01	39	-.432	.01	67	.125	NS
12	-.413	.01	40	.319	.01	68	.405	.01
13	.398	.01	41	-.142	NS	69	.039	NS
14	-.274	.01	42	-.034	NS	70	.232	.05
15	.503	.01	43	.143	NS	71	.086	NS
16	.245	.05	44	.267	.01	72	.034	NS
17	.341	.01	45	.109	NS	73	-.198	.05
18	-.342	.01	46	.034	NS	74	.309	.01
19	.225	.05	47	.078	NS	75	.295	.01
20	-.226	.05	48	.305	.01	76	.348	.01
21	.448	.01	49	.016	NS	77	.000	NS
22	-.254	.01	50	.204	.05	78	.098	NS
23	.310	.01	51	.028	NS	79	.460	.01
24	-.245	.01	52	.041	NS	80	-.098	NS
25	.398	.01	53	.144	NS			

26	.185	NS	54	.084	NS
27	.238	.05	55	.428	.01
28	-.515	.01	56	.198	.05

Selection Of Items For The Final Format.

Items were selected as per results given in table above. Items which did not reach significant value were rejected i.e. statements with value less than .196 were deleted and final form of the scale had only 40 statements. Items with serial nos 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 44, 48, 55, 59, 62, 66, 68, 74, 75, 76 were retained (vide table 2) as they discriminated effectively between the upper and lower 25% cases. Items with serial nos 4, 8, 10, 16, 19, 20, 26, 27, 30, 31, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 78 and 80 were dropped.

Serial no of items in the preliminary draft bearing correspondence with items in the final draft is presented in table 2.

Table 2

Serial No Of Items In The Final Form Of Attitude Towards Sex Scale Bearing Correspondence With The Serial No In The Third Draft Of The Test.

SR. NO OF ITEMS IN THE	CORRESPONDING NO IN THE THIRD	SR. NO OF ITEMS IN THE FINAL TEST	CORRESPONDING NO IN THE THIRD
1	1	21	29
2	2	22	32
3	3	23	33
4	5	24	34
5	6	25	35
6	7	26	36
7	9	27	37
8	11	28	39
9	12	29	40
10	13	30	44
11	14	31	48
12	15	32	55
13	17	33	59
14	18	34	62
15	21	35	66
16	22	36	68

17	23	37	74
18	24	38	75
19	25	39	76
20	28	40	79

Validity of the Scale

In the present study validity was found out by the face validity method. IT refers to whether a test looks valid to the subject who takes it. Scale was given to 10 persons for judgment selected randomly as mentioned earlier. Only those items were selected which got 80 percent or more unanimity of the responses (Edwards 1972). Whereas others were either deleted or modified on the basis of discussions held with them. This unanimity of experts about the item was taken as internal consistency of the items as suggested by Pareek (1965). Moreover point biserial r values also show that the scale enjoys high validity. This methodological screening and pruning is a significant proof that the tool is valid enough to be used with adolescents.

Reliability Of The Scale.

In order to examine the consistency of responses the attitude scale was administered to same group of respondents at different times. Correlation was examined between the two sets of scores by using correlation test to establish the reliability of the scale. It was administered to 200 adolescents twice after a gap of 4-6 weeks. The gap was kept neither too short nor too long purposely in order to minimize the possible influences of intervening factors of development and chance changes. The estimated reliability coefficient of scale of attitude towards sex through test retest validity was found to be significant (.95). Hence it can be considered as a reliable tool.

References

1. Thurstone, LL, and Chave (1928). The Measurement of Social Attitude. Chicago: University of Chicago Press.
2. Likert, R (1932) A technique for the Measurement of the Attitude, Archives of Psychology, 140.
3. Bird. C (1940) Social Psychology. New York: Appleton 147-149.

4. Edwards, A.L. and Kilpatrick, F.P (1948) A Technique for Construction of Attitude Scale Journal of Applied Psychology XXXII, 374-384
5. Hardy, K. R.(1957) Determinants of Conformity and Attitude Change. Journal of Abnormal Psychology 54, 289-294
6. Bordis, P.D. (1962). A Dating Scale: A Technique for the Quantitative Measurement of Liberalism Concerning Selected Aspects of Dating. Social Sciences, Soc. Sc. Pub. Co. 37, 44-47
7. Christensen, H.T. and Carpenter (1962). Quoted by Avasthi, A.K Verma, V.K, Nehra R, and Das K. (1992) in Construction and Standardization of a Sex Knowledge and Attitude Questionnaire (SKAQ) in Simple Hindi for North Indian Population. Indian Journal of Psychiatry. 34(). 24-27.
8. Lief H.J., and Reed, D.M. (1972) Sex Knowledge and Attitude Test (SKAT) Centre for the Study of Sex Education in Medicine. University of Pennsylvania School of Medicine. Philedelphia.
9. 9 Kar, G.K and Verma, I.P (1978) Sexual Problems of Married Male Patients. Indian Journal of Psychiatry, 20, 365-370.
10. Nakra, B.R.S etal (1978). Sexual Behavior in Adult North Indian Males. A Study of 150 Patients of Male Potency Disorders. India Journal of Psychiatry. 20. 178-182.
11. Bhale Rao, V.P. etal (1980) Sex Education To Be or Not To Be. Journal of Post Graduate Medicine, 26, 253-256
12. Avasthi A.K etal (1992) Construction and Standardization of a Sex Knowledge and Attitude Questionnaire (SKAQ) in Simple Hindi for North Indian Population. Indian Journal of Psychiatry. 34(1). 24-27.
13. Singh, K.A. etal (1987) Sexual Knowledge and Attitudes of Medical and Non Medical Students. Indian Journal of Social Psychiatry, 3, 126-136.
14. Edward, A.L and Kenney, E.C (1946) A Comparison of the Thurstone and Likert Technique of Attitude Scale Construction. Journal of Applied Psychology,xxx, 72-83.
15. Pareek, U (1965) Formers Vakee Orientation Scale. Nanas: Vol 12(11).

Health Programmes, Health Planning And Health Care In Punjab: A Case Study

Ravneet Kaur²²

Health is not only basic to leading a happy life for an individual but it is also necessary for all productive activities in the society.¹ Health is an important indicator to determine the socio-economic level of development of a country.²

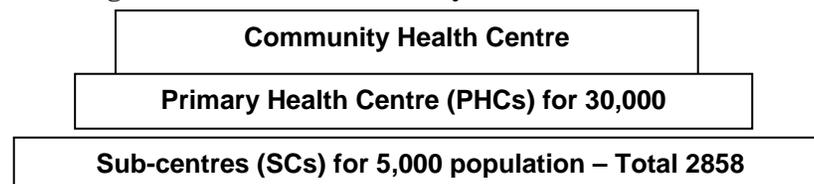
In present time, the modern Public Administration is operating in all together new settings and environment and facing challenges of globalization, liberalization and privatization. Public Administration of any state or country has a responsibility to meet the health needs of the citizens. Health administration is an integral part of the public administration, which deals with every aspect of people's health related to health promotion, preventive services, medical care, nursing care, rehabilitation, medical education and delivering the health care through health care agencies.³

The efficacy of administrative system and effective delivery of health care services are interlinked.⁴

Health is defined by many organizations. The United Nations, the World Health Organization defines health as: "A state of complete physical, mental and social well being and not merely the absence of disease or infirmity."⁵

Health Planning in Punjab

Figure 1: Structure of Primary Health Care network in

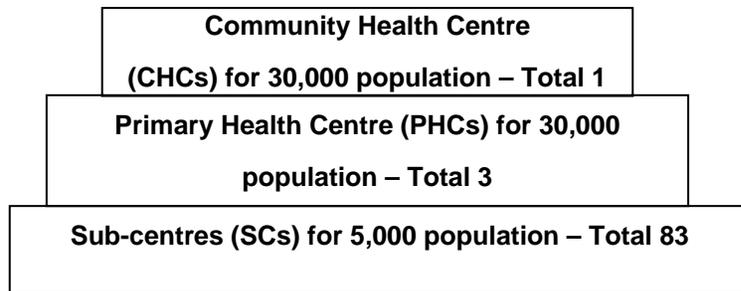
Punjab, as such, does not have any specific health policy of its own. Health programmes have continued to pursue the policies of the Central Government.

A Punjab health System Corporation (PHSC) was set up in 1996-97 covering 150 hospitals at the level of Community Health Centres, Sub-divisional Hospitals and district Hospitals.

“From the above analysis it appears that the focus of the State Govt. has largely remained on strengthening the health infrastructure. It did not realize that importance of having a proper health management information system, which would have helped in setting need-based priorities. The State has not made many efforts to establish referral linkages, management of life style diseases- diabetes, cancer and cardiovascular diseases, regulation of private health care services and involving the voluntary sector in different health programmes.”⁶

Health Care of Ropar Block

Figure 2: Structure of Primary Health Care network in Ropar

The present study is focussed on one Block of Ropar District of Punjab. This region has many health facilities. Here private clinics and nursing homes not only surprise someone with their numbers but also some of them claim to have latest medical equipments. There are 1 Government Hospitals, 1 CHCs, 30 SHC, 3 PHCs and 83 SCs in the district Ropar. The district hospital at Ropar is also known as Civil Hospital Ropar it has capacity of 100 beds and is equipped with some latest medical tools. The PHC Bhartgarh has capacity of 20 beds, PHC Kiratpur Sahib has capacity of 10 beds and CHC Chamkaur Sahib and PHC Nurburbedi hospital under study have capacity of 30 beds.

Scope

The scope of this study is limited to the one block Ropar of Rupnagar district of Punjab. On political basis, there are 5 blocks in Ropar district (Ropar, Anandpur Sahib, Nurbur Bedi, Chamkaur Sahib, Morinda), but the health department of Punjab has divided the Ropar District into 4 blocks i.e. Bhartgarh, Kiratpur Sahib, Chamkaur Sahib and Nurbur Bedi . The study focuses on all these 4 health centres blocks in the Ropar block. Attempt has been made to examine the organizational structure, functions and performance of these Primary health centers of Ropar.⁷

Map of Punjab

Source: F:/punjab_map.gif

OBJECTIVES

- To study the existing organizational structure engaged in the delivery of primary health care in Punjab.
- To review the adequacy of primary health care infrastructure

and health facilities available at primary health centres at Ropar block.

(c) To examine the feedback of patients of primary health care in Ropar block.

METHODOLOGY

The present study was conducted in Ropar district of Punjab. The study is related to the primary health care and public health in people. The present study was conducted in 1 block of Ropar district and 4 PHCs in it, namely Bhartgarh, Nurpur Bedi, Kiratpur Sahib and Chamkaur Sahib. Besides the primary health care data from secondary sources, the study conducted interviews with the help of Questionnaire for health care and a schedule for the patients coming to these centers.

In order to study satisfaction of the patients, patients were selected on the basis of random sampling from the 4 PHCs under study providing primary health care. 1 Indoor patients, 6 patients were selected randomly from the PHC Bhartgarh, 15 patients were selected from the PHC Nurpur Bedi, 24 patients were selected from the PHC Kiratpur Sahib and 24 patients were selected from the CHC Chamkaur Sahib, thereby making a total sample of the patients to 70.

Table 1
Medical Facilities In Rupnagar District

No. of Primary Health Centers	Sub-Centers	Dispensaries	Hospitals
13	83	55	4

Source: www.rupnagar.nic.in

Table 2
Medical Facilities In The Anandpur Sahib Block

No. of primary Health Centers	Sub-Centers	Dispensaries	Hospital
3	22	16	1

Table 3
Medical Facilities In The Chamkaur Sahib Block

No. of Primary Health Centers	Sub-Centers	Dispensaries	Hospital
2	10	8	1

Source: www.rupnagar.nic.in

Table 4
Medical Facilities In The Morinda Block

No. of Primary Health Centers	Sub-Centers	Dispensaries	Hospital
2	10	7	-

Source: www.rupnagar.nic.in

Table 5
Medical Facilities In The Nurpur Bedi Block

No. of Primary Health Centers	Sub-Centers	Dispensaries	Hospital
3	17	13	1

Source: www.rupnagar.nic.in

Table 6
Medical Facilities In The Rupnagar Block

No. of Primary Health Centers	Sub-Centers	Dispensaries	Hospital
3	23	11	1

Source: www.rupnagar.nic.in

4. Findings Regarding The Patients Views About The Working Of Phcs:-

In Punjab health services are provided through the Department of Health and Family Welfare. The state has made intensive provisions for primary health care services through a network of Sub-centers, Subsidiary Health Centers (SHCs), Primary Health Centers (PHCs) and Community Health Centers (CHSs). About the patient's satisfaction regarding the services provided by the PHC's under study, the findings are as under:

4.1 Existence of health centres in patients localities: It is the responsibility of the state to provide medical facilities to the citizens. 13 percent of the patients informed that there are no medical facilities in their respective localities see (Table 7). However, 96 percent of the patients from Kiratpur, 92 percent from Chamkaur Sahib, and 86 percent from Bharatgarh and 67 percent of the Nurpur recorded the existence of medical facilities in their villages.

4.2 Doctors attitude towards Patients: Doctors are next to God, it is said. Timely treatment can save the life of the patient and little negligence can send the patient into the jaws of death or disability. The attitudes of the doctors also impress on the psychology of the patient. It means sympathetic hearing of the patient makes possible early recovery of the patients.

Are the doctors behaving sympathetically? To verify the statement, the question was asked to the patients. It was surprising to know that 23 percent of the patients were not satisfied with the attitude of the doctors i.e. doctors were not sympathetic to the patients. Moreover, level of satisfaction varies from 38 percent to 100 percent. Hundred percent of the respondent patients of PHC's Bharatgarh, Nurpur and 96 percent of the PHC Chamkaur Sahib recorded that doctors attitude was sympathetic. However, Only 38 percent of the patients of Kiratpur Sahib stated that the attitude of doctors was sympathetic see (Table 8). The figure is cause of concern and demands that doctors should be more kind towards the patients.

4.3 Presence/Punctuality, Behaviour and Services of Medical Staff and Non-medical Staff:

The mere existence of health center at the locality is not enough but punctuality/presence of the staff on duty, good behavior and quality of services provided are also the important factors that determine the standard of the health centre.

See (Table 9) shows the patients views regarding behavior and services of the medical and non-medical staff employed in PHCs. e.g. presence of medical staff, presence of room attendant, politeness of behavior, willingness of the staff to help, behavior of receptionist, satisfied with dispensary services and timely medication and treatment. The patients of the PHC's of the present study negated the general opinion of the public regarding the absence of the govt. employees. An analysis of data see (Table 9A) reveals that about 90 percent to 93 percent of the patients were satisfied with the punctuality/presence of the staff, services provided at the center, willingness of the staff to help the patients and timely medication. Correspondingly, data illustrate that around 76 percent to 84 percent patients shows satisfaction with the behavior of receptionist, presence of room attendants, politeness in the behavior of the staff. However, the remaining patients alleged that staff members were not polite in their behavior. Especially Kiratpur block's data is an exceptional as majority here is dissatisfied with the attitude of the doctors.

4.4 Patients' Views Regarding Different Facilities:

The public is the good observer regarding the functioning of any public sector undertakings. What is the quality or satisfaction of the public/patients about the hygienic facilities in the health centers? Different questions were asked to the patients/ respondents under study.

see (Table 10) shows the patients views regarding general facilities available in the PHCs. e.g. bathroom facilities, toilet facilities, hygienic, lighting facilities and bed facilities. The Majority of the

patients were satisfied with the services provided in the PHC's. As far as the bedding facilities, lighting facilities and overall hygienic facilities are concerned, more than 80 percent of the respondents expressed their satisfaction regarding the available facilities see (Table 10A). But, the results regarding the satisfaction of bedding facilities are not to be believable. It may possible that beds are easily available in the PHC's but it is very difficult to arrange bed in the state level hospitals. An assessment of the data on population served per bed reveals that one bed for every 1,276 persons in rural areas and 422 persons in urban areas during the triennium period of 1981-82 to 1983-84 see (Table 10B). The per bed ratio rose consistently to 1,555 persons in rural areas and 624 persons in urban areas during the triennium period of 2002-03 to 2004-05. This means that no appreciable effort was made by the government to improve the availability of more beds for indoor treatment (Gill, Sing and Brar 2010).⁹

The significant proportion of patients found that the bathrooms of PHC's were clean at the time of their visit. For instance, 77 percent respondents illustrate their satisfaction over bathroom facilities. However, the results are more shocking in case of toilet facilities. Only 47 percent of the respondents expressed their satisfaction regarding the toilet facilities and the remaining 53 percent recorded dissatisfaction over the toilet facilities see (Table 10A). Thus, the present study commensurate the common demand of the public that toilet facilities still require greater attention.

5Patients' Observation Regarding Health Delivery System

Public and private providers dominate the health delivery system of the state. Theoretically, the state health services are operating at three levels: (i) at the primary level, (CHC, PHCs and dispensaries); (ii) at the secondary level, (district and tehsil hospitals); and (iii) at the tertiary level (medical college hospitals and central government hospitals). On the other hand, an overwhelming majority of private

health providers dominantly provide clinic/office-based practice of general practitioners. (Gill et.al 2010).¹⁰ However most of the micro level studies concluded that a large majority of the patients suffering from illness/ disease preferred private clinics for getting treatment. It means that patients are satisfied from the services of private doctors. But our study reveals that 74 percent see (Table 11) of the patients that makes use of public health institutions are fully satisfied with the services. It means that public health services are major force in the treatment of diseases in the present study.

SUGGESTIONS

After the analysis of the data and the observations of the researcher from the field, following suggestions can be given:-

1. It has been observed during the course of the study that organizational structure and infrastructure are not properly and fully utilized in the sense that there was inadequate decentralization of authority and responsibility and even where the authority and responsibility were decentralized, the conventions, practices and procedures led to centralization of authority as in the present set up everyone from the field looks towards the headquarters to get the final decision. The organizational structure involved in the delivery of health care administration needs to be utilized properly and fully.
2. It has been observed that generally the higher centres to make for the loss of staff strength due to leave, transfer or retirement by calling the staff from lower centres thereby causing shortage of staff in these centres resulting into denial of the delivery of the health care system at the grassroots level. Government should recruit more staff to provide health services uninterrupted.
3. The political interference should not be allowed to percolate in the system as health and life are of equal importance to one and all.
4. The equipments, medicines and the staff were often found short at the grassroots level , it requires more financial investment , adequate equipments , medicine and staff at grassroots level so

that people of Punjab may be able to get better health facilities at low cost.¹¹

5. It has been observed that these health care institutions are often visited by those who cannot afford treatment at any other level of health care or private health care. The general misimpression of the common man is that system is not delivering quality health care as it suffers from inadequacies only. But wide campaign must be there to convincingly ensure people about the good work these PHCs are doing so that they can start trusting these institutions.
6. Hygiene is a basic requirement in any health institution, during the study it is found that there are so many institutions that don't have proper arrangement of toilets; they don't bother about the hygiene. So government needs to spend more money to take care of the hygiene and awareness in such institutions.
7. It requires the efforts at the state/ government/ departmental level to improve working environment in the PHC's. It will encourage patients to avail the medical facilities of the public sector PHC's and also boost morale of staff members to provide services in a cordial way.

Table 7
Existence Of The Health Centres In The Locality

Name of PHC	No. of Patients	Health centre Exist	%age	Health centre Not Exist	%age	Total %age
1	2	3	$4=3/2 * 100$	5	$6=5/2 * 100$	$7=4+6$
Nurpur Bedi	15	10	67	5	33	100
Chamkaur Sahib	24	22	92	2	8	100
Bhartgarh	7	6	86	1	14	100
Kiratpur	24	23	96	1	4	100
Total	70	61	87	9	13	100

Table 8
Patient's' Observations Regarding Doctors' Attitude

Name of PHC	No. of Patients	Sympathetic	%age	Non Sympathetic	%age	Total %age
1	2	3	$4=3/2 * 100$	5	$6=5/2 * 100$	$7=4+6$
Nurpur Bedi	15	15	100	0	0	100
Chamkaur Sahib	24	23	96	1	4	100
Bhartgarh	7	7	100	0	0	100
Kiratpur	24	9	38	15	62	100
Total	70	54	77	16	23	100

Source: Primary Survey

Table 9
Patients Views Regarding Behaviour And Services Of The Medical And Non-Medical Staff Employed In Phc's

Variable	NurpurBedi		Total	Chamkaur Sahib		Total	Bhartgarh		Total	Kiratpur		Total
	Yes	No		Yes	No		Yes	No		Yes	No	
Presence of medical Staff	12 (80)	3 (20)	15 100	23 (96)	1 (4)	24 100	6 (86)	1 (14)	7 100	22 (92)	2 (8)	24 100
Presence of room attendant when required	12 (80)	3 (20)	15 100	23 (96)	1 (4)	24 100	4 (57)	3 (43)	7 100	17 (71)	7 (29)	24 100
Politeness of behaviour of medical staff	12 (80)	3 (20)	15 100	21 (88)	3 (12)	24 100	5 (71)	2 (29)	7 100	21 (88)	3 (12)	24 100

Willingness of the staff to help	14 (93)	1 (7)	15 100	21 (88)	3 (12)	24 100	6 (86)	1 (14)	7 100	22 (92)	2 (8)	24 100
Behaviour of Receptionist	11 (73)	4 (27)	15 100	22 (92)	2 (8)	24 100	6 (86)	1 (14)	7 100	14 (58)	10 (42)	24 100
Satisfied with dispensary services	13 (87)	2 (13)	15 100	20 (83)	4 (17)	24 100	6 (86)	1 (14)	7 100	23 (96)	1 (4)	24 100
Timely medication and treatment	14 (93)	1 (7)	15 100	23 (96)	1 (4)	24 100	5 (71)	2 (29)	7 100	23 (96)	1 (4)	24 100

Source: Primary Survey

Table 9A

Patients Views Regarding Behaviour And Services Of The Medical And Non-Medical Staff Employed In Phc's

Variable	Overall	Overall	Overall	Overall	Total
	Yes	%	No	%	
Presence of medical Staff	63	90	7	10	70
Presence of room attendant when required	56	80	14	20	70
Politeness of Behaviour of medical staff	59	84	11	16	70
Willingness of the staff to help	63	90	7	10	70
behaviour of Receptionist	53	76	17	24	70
Satisfied with dispensary services	62	89	8	11	70
Timely medication and treatment	65	93	5	7	70

Source: Derived from Table No. 9

Table 10
Patients, Views Regarding General Facilities Available In The Phc's

Variable	Nurpur Bedi			Chamkaur Sahib			Bhartgarh			Kiratpur			Total
	Yes	No	Total	Yes	No	Total	Yes	No	Total	Yes	No	Total	
Are bathroom facilities satisfactory?	15 (100)	0 (0)	5 00	19 (79)	21 (21)	4 00	86 (86)	14 (14)	0 00	58 (58)	42 (42)	100 100	
Are you satisfied with the toilet facilities?	8 (53)	0 (0)	5 00	17 (71)	29 (29)	4 00	29 (29)	71 (71)	0 00	25 (25)	75 (75)	100 100	
Are you satisfied with the overall hygienic facilities?	14 (93)	0 (0)	5 00	23 (96)	4 (4)	4 00	57 (57)	43 (43)	0 00	79 (79)	21 (21)	100 100	
Are you satisfied with the lighting facilities?	15 (100)	0 (0)	5 00	14 (58)	0 (0)	4 00	86 (86)	14 (14)	0 00	96 (96)	4 (4)	100 100	
Are you satisfied with the bed facility provided?	14 (93)	0 (0)	5 00	24 (100)	0 (0)	4 00	100 (100)	0 (0)	0 00	54 (54)	46 (46)	100 100	

Source: Primary Survey

Note: Figures in (Brackets) are the Percentage Share of the Column- Wise Total

Table 10A
Patients Views Regarding General Facilities Available In The Phc's

Name of the Facility	Overall	Overall	Overall	Overall	Total
	Yes	%	No	%	
Are bathroom facilities satisfactory	54	77	16	23	70
Are you satisfied with the facilities Toilet	33	47	37	53	70
Are you satisfied with the overall hygienic facilities	60	86	10	14	70
Are you satisfied with the lighting facilities	58	83	12	17	70
Are you satisfied with the bed facility provided	58	83	12	17	70

Source: Derived from Table No. 10

Table 10b
Population Served Per Bed In Rural And Urban Punjab

Triennium Average	Population Served Per Bed		
	Rural	Urban	Total
1978-79 to 1980-81	1558	387	854
1981-82 to 1983-84	1276	410	802
1984-85 to 1986-87	1283	422	811
1987-88 to 1989-90	1291	436	814
1990-91 to 1992-93	1339	449	841
1993-94 to 1995-96	1408	477	873
1996-97 to 1998-99	1446	589	954
1999-2000 to 01-03	1483	566	957
2002-03 to 2004-05	1555	624	1018

Source: Gill, Singh and Brar, 2010

Table 11
Comparison Of The Services Of Doctors Working In Phc's And Services Of Private Doctors

Name of PHC	No. of Patients	Difference in Services	%age	No Difference in Services	%age	Total %age
1	2	3	4=3/2*100	5	6=5/2*100	7=4+6
Nurpur Bedi	15	5	33	10	67	100
Chamkaur Sahib	24	6	25	18	75	100
Bhartgarh	7	4	57	3	43	100
Kiratpur	24	3	13	21	88	100
Total	70	18	26	52	74	100

Source: Primary Survey

References

- Goyal, R.S., *Community Participation in Primary Health Care*, Deep & Deep Publication, New Delhi, 1990.
- Kamble, N.D., *Rural Health*, Ashish Publishing House, New Delhi, 1984.
- Arora, R.K., *Modern Encyclopaedia of Public Administration*, Rajat Publication, New Delhi, 2005.
- Rao, M. Sankara, *Health and Hospital Administration in India*, Deep & Deep Publication, New Delhi, 1992.
- http://en.wikipedia.org/wiki/public_health
- Gupta, S.P., *The Punjab: An Overview*, Ess Pee Publication, Manimajra, Chandigarh, 3rd Edition, 2010.
- Record of Government Hospital, Rupnagar.
- <http://rupnagar.nic.in>
- Gill, Singh, Brar, *Globalization and Indian State*, Aakar Publication, Delhi, 2010.
- Ibid.
- The Tribune*, Chandigarh, 5th April, 2011.